

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (168) март – апрель 2013

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
министерствосу, жазыучуларыны Союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2013

ТАУМУРЗАЛАНЫ Далхат

ХАМЗА-БИЙ

(«Баянташ» деген повестьден)

Думалагъа къайтхандан сора, кѣп да турмай, Леуан шыйых Эри-Бийге Байтокъланы Арасанны Мелейн атлы къызын къатыннга алып, Бет-Тургъуда жашамагъа къойгъанды. Кюн сайын болмаса да, айдан барып, шыйых Эри-Бийге жашар амалын юйретип келе тургъанды.

Бир жылдан Мелейн жашчыкъ тапханды. Анга шыйых Артыкъ деп атагъанды. Эри-Бийни жашлары, къызлары дагъыда болгъандыла. Алай, Артыкъны Леуан шыйых барысындан да бек сыйгени себепли, онтогъуз жыллыгъында жаяулай, жангыз кесин Арабстаннга жибергенди да, ол андан къайтхынчы Согаланы батыр Бай-Мырзаны къабыргъа салдырып, садакъасын юлешдирмей тургъанды. Халкъ анга сейирсингенди, сѣз а айталмагъанды, Артыкъ хаже болуп къайтханды. Бай-Мырзаны сартындан шыйых Артыкъ хажиге оноу этмеге къойгъанды.

– Шыйых, сени сыйынг тѣппемде болсун. Жыл бла жарымны сакълап, манга оноуну бердинг эсе, эл ийнагъы Бай-Мырзагъа ахшы кешене ишлеп, келген, кетген да дууа тута турурча болса сюеме. Сора, улуну, гитчени да алайгъа жыйып, ёгюз союп юлешейик. «Бусурман дин кешенени унамайды», – дерикле табылырла. Сен анга къалай къарайса? Жылдан он тууар багъасы алтынын халкъгъа юлешип тургъан Бай-Мырзагъа ол зат кѣп туююлдо да?

– Тюз айтаса, жашым. Ахшы оноу этгенсе. Бир кюнню узунуна кешенени ишлеп битдир, – деген жаш шыйыхха аны этимлигине ышана эди. Кешене ушагъылы, кенгден къарагъаннга таулагъа эришгенча, къая киби кѣржунгенди.

– Турсун алай, Бай-Мырза-кешене оюлмай, кѣп ёмюрлени кѣрсюн! – дегенни айтханды Леуан шыйых. Алайда бу зикирни этгенди:

*Аллах жаннетли этсин
Сени ёсдюрген ананы.
Чегемли унутмасын
Ойдур атлы атангы.*

*Айта-айта турайыкъ
Кешенени сартындан.
Нюр келип къабырынга
Уллу Аллахны атындан.*

*Ой, Бай-Мырза туугъаненг
Думаланы къатында.
Чибин балдан болгъанды
Сени ашагъан ашынг да.*

*Атангы аты Ойдурду,
Чыгъанады чалманы.
Дуня толу малынгдан
Кешенеди къалгъаны.*

*Аллах бла тилейме,
Кешенеге барыгъыз.
Сога улу Бай-Мырзагъа
Салауатла салыгъыз.*

*Фардык атлы жерибиз,
Кешенеси къойнунда.
Батыр киши жатады
Чегем сууну бойнунда».*

Андан сора халкъ шыйыхха бютюнда бек ийнанып, айтхан сёзюнден чыкъмай жашагъанды. Артыкъ хажи сексенжыллыкъ шыйыхха къарап тургъанда, Баян атдан тюшюп саламлашханды да, зикирни анга да эшитдиририн тилегенди.

Къартыракъ болса да, ариу тауушлу Леуан шыйыхны ауазына тынгылагъандан сора, Артыкъны Арабстандан жангызлай къалай къайтханыны хапарына да сейирсинип:

– Артыкъны былай къарыулу, ангылаулу къалай эталгъанса? – деп соргъанды Баян, къууаннгандан башха сёз тапмай.

– Сени ташынга ушаш тегерек ташны да жонуп, эрттен-ингир сайын атаргъа, ташланы орунуна, гыбытха суу къуюп, чайкъалтамагъанлай элтип келтирирге юйретгенбиз. Артыкъ тутушхан да бек къаты этеди. Сени айыуунгу тутса, хазна жыкъдырмаз.

– Артыкъны алай юйретгенинги ахшы этгенсе. Алай, Артыкъ бла бизни айыу энди тутушмазла. Къарт да болгъан эди, харип. Былтыр ким эсе да ёлтюрюп къойгъанды.

– Аллах-Аллах!?

– Тейри, алайды. Бек уллу затым къорагъаннга санагъанма, – деп, Баян мудахсынды.

– Аллай аман адамланы Аллах урсун! Керти да ачыу этдим да! Бийче бла чучхурла башында бара, он жыл мындан бурун кёргенме. Ынгырдап, саламлашып озгъанед, таланган, – деген шыйых тынгылады да, Атаралны сорду. Шыйых аны бек сююучю эди.

– Атаралмы? Атарал! Аллай жан бу дуниягъа энди туумаз. Юч жашчыгъы, бир къызчыгъы бардыла. Къара манга! «Жашчыкыла» дейме. Асман бла Тасман атлы эгиз жашла быйыл акъылбалыкъ болгъандыла. Отузжыллыкъ Балакъ былтыр къатын алгъанды. Аталарына ушасала,

адам сёзюн ангыларла. Эки жылдан бери кёрмегенме да, тансыкъ болуп турама.

– Эри-Бий Атаралгъа ушагъанды. Игини нюрю къатындагылагъа да тие кёреме. Артыкъ хажини уа кёрдюнгмю? Сёзю, кёзю бла жамауат ишине жарайды, – деп, токъсан жылны аркъасындагы шыйых Баянны онг къолун сылап, ичин тышына айландырып къарады.

– Къартлыкъ келгенди, шыйых. «Ташны сууун сыгып чыгъарырма!» – деучю эдим да, энди уа къарамырзаны да къыйналып бурдух этеме. Туугъан кюнюнг бла ёлюр кюнюнгю арасы, кёзню жумуп ачхан кибик, къысхачыкъ кёреме, – деп, Баян, шыйыхны бюгюн биринчи кёргенлей, бетине тюрслеп къарай кетип, жилимсырап къойду.

– Этме алай. Ёлюмден къоркъуп, мудахлыкыгъа хорлатхан гюняхды. Дунияда туууу, ёлом болмасала эди, аны магъанасын адам, мал да ангыламаз эдиле. Биз ахыр кюннге ийнанмасакъ эди, сюймеклик, кюймеклик да болмаз эдиле. Уллу Аллах хар затны дуниягъа жаратырдан алгъа, аланы бир бирлери бла келишип турууларын хыйсаплап къойгъанды.

«Баян-таш» ёлмез, Атаралны оюнлары унутулмазла. Думаланы жыры, жомагъы да эсде сакъланырла.

– Кертими?

– Къара сен анга! Жерни бетин бир кёрюп, тюбюне кирип кетген аны юсюнде ызын къояды. Ол ызын уа, бирле унутсала да, башхалары эслеп, тукъумдан тукъумгъа бере барырла. Тауланы, сууланы, къырланы, къолланы, ёзенлени, къобанланы, тенгизлени, жаныуарланы, къумурчхаланы, чибинлени, гюллени, агъачланы атлары унутулмагъанлай, тилден тилге кёче, жашау тюрлене турлукъду.

– Ол къадар сёзню табып, ким, къалай, ктачан атагъан болур? Ала барысы да унутулмай, тилде жюрюп турурламы? – деп, жаш заманында сорлугъун Баян къартлыгъында сагъынды.

– Къарын къуллукъдан къутулуп, дуния жашауну юсюнден къайгырып, араблылача, оруслулача, къагъытха жазып къоймасакъ, унутулуп, башхагъа бурулуп да кетерле.

Аллай сёзлени таулагъа атала къачан тюйреп къойгъанларын билирге уа къыйынды. «Гъилму» деп, араблыла анга айтадыла. Сёзге айта, Артыкъ Арабстаннга барып къайтхандан сора, Бет-Тургъуда тюрмен ишлеп, мирзеуден ун этип башлагъанды. Усхарып, бетледе къалын кырдык ёсдюрюрге юйренгенди. Алгъын бизде болмагъан ашарыкъланы хазырларгъа эси жетип къалгъанды.

– Асыулу, къолундан келген жаш болгъанды Артыкъ. Окъугъанды, билалгъанды, кёргенди.

– Анга юлгю сен болгъанса. Кече, кюн да сен аны эсинден кетмейсе. Къууан анга, – деген шыйых Артыкъны кёрюп, сёзюн тыйды. Къызыл шинли, чубур кийимли Артыкъ, саламлашып, адам, мал сартындан соруп, арлакъда олтурду.

– Сау бол, жигит. Хатабыз жокъду. Кюз артында Тау артына барлыкъбыз да, келсенг, сени да элте барырбыз, – деди Баян, аз ышарып. – Алай хажы болуп къайтхандан сора тутушургъа кёлюнг барырма?

– Шыйых «хо» десе, ыразы болса, бек кьюуанып барырма, – деп, хажи шыйых таба бурулду.

– Барсын, барсын. Тапхытда да кесин сынасын. Биз кёргенни, сен этгенлени Артыкъ кибикле да кёрсюнле. Хорларгъа, хорлатыргъа да юйренмеген тенглери арасында сыйлы кёрлюк туююдюле.

Сексенжыллыкъ Баян, элжыллыкъ Атарал, сора Артыкъ, Атаралны къайынларында кьонакъ болуп олтургъанда, аланы кёрюрге келгенлени арасында алгъыннгы танышларындан хазна адам жокъ эди. Къартла кете, жашла келе, жер, суу да тюрлене, Айны, Кюнню бетлери уа тозурамай барырча, Аллах алай жаратханына жыйырмажыллыкъ Артыкъ хажи кеси шагъатды.

Артыкъ хажи, Атаралны тутушханына къарап: «Оллох, муну къарыуу мени болса эди! – деп сейирсиннгенин эштген шыйых: «Да сен а анданмы къарыусузса? Арабстаннга жангызлай барып келген, – жыгъышыргъа керексе!» – деп, тапхытха чыкъмагъа кьойду.

Атаралны амалларыны барысына юйреналмасала да, тобукъ башха алып атып, беш гёжефни жыкыгъандан сора: «Артыкъ хажини тобугъундан Атаралдан башха адам ычхыналлыкъ болурму?» – дегендиле.

Тау артындан къайтхандан сора, бир беш жылдан Артыкъгъа Баянны жашындан туугъан ариу кызны къатыннга алып, жашамагъа кьойгъандыла.

*Аны аты Гюлдюз болгъанды,
Адамны къатына барып,
Айтырыгъын сагъышланып,
Алына азыгъын салгъанды.*

Артыкъ хажи бла ариу Гюлдюз бирге кёп жылланы жашагъандыла. Аланы тёрт жашлары бла эки кызлары да болгъандыла. «Сиз, – дегенди, – бешинчи жашыгъыз туугъунчу, не жашланы юйлендирмегиз, не кызланы эрге бермегиз», – деп, жюзжыллыкъ Леуан шыйых алай айтханды.

Андан сора да бир он жылдан Гюлдюз бийче сау сюекли жашчыкъ тапханды. Анга Сюлен деп атагъандыла.

Тёрт жашны, эки кызны да атлары эде сакъланмагъандыла, Сюлен а акъылы, жорюшо, кишилиги ючюн «Акъ-Къаяда тамгъа» бет аталгъан киши болгъанды. Ма ол Сюлен (огъурлу, толу, берегетли) Эри-

Бийни атасы Асыулуну атыны ал харфын аллына, ортасына уа толгъан айны белгисин, артына да «акъ» деген сёзню биринчи харфын салып, тукъум тамгъа къурагъанды. Сюленден сора «Аккайлары» деген тукъум жаратылып, дунягъа ачыкъ болгъанды.

Сюлен чамчы, назмучу эди. Ол ныгъышда лакъырда этсе, киндиклеринден тутуп кюлгендиле. Аны къыз тилерге, къаугъаны тыяргъа, алгъыш этерге чакъырып болгъандыла. «Сюлен айтханнга тынгылагъыз», – дегендиле.

*«Сюлен суугъа секирмесин,
Къатхан сюек кемирмесин,
Боза ичип эсирмесин,
Юйге къонакъ келтирмесин.
Ырхы суугъа элтдирмесин,
Къая ыранда бекленмесин,
Учхан къушха эришмесин,
Ашай туруп кекирмесин», –*

деп, Сюленни айтырына тынгылагъандыла. Сынагъанларын да билгенди, алай, ол къадар акъыл сёзню эштгенден сора, къолуна юч къыллы къобузну алып, согъуп, жырлап башлагъанды.

*Айгъа къарасам – къууанган этеме,
Юсюне жулдуз къонганлай.
Секирип атха минерме, къызы,
Аягъым иги болганлай.*

*Дагъыда айгъа къарадым, ханым,
Юсюндегин анда кёрмедим.
Айдагъы алтын жулдузну, ханым,
Сюймегениме бермедим.*

*Мен суу бойнуна баргъанма, ойнай:
Суу чабакъ ташны кемирди.
Ариугъа аман ким айтырыкъды?
Алтынны аты темирди.
Биз къара къойла сюрюп келебиз,
Гелеу кырдыкдан эсиртип.
Бара, келе да турлукъбуз, ариу,
Аллахха алгъыш этдирип.*

*Юйге келе турама, жанчыгъым,
Жолдагъылагъа эришип.
Аманлыкъ бла сынамаучума,
Назму айтыргъа келишип.*

*Бузла тюбюнде чабакъла кёрдюм,
Жылтырап жюзе тургъанлай.
Ойнагъан этген суннганма ансы,
Барлыкъма, иги болгъанлай.*

Андан сора Сюлен жырчы, жомакчы да болгъанды. Бир жол анга: «Сюлен, Леуан шыйыхны да эгерип, бир ахшы жыр айт», – деп тилегенде:

*«Леуан шыйых Думалада жашады,
Къара халкъгъа хапар айта башлады.
Хапары уа ол эди: – «Ойнагъыз, кюлюгюз,
Дуния халын соруп, сурап билигиз».*

*Донггъат бетде намаз этип башласа,
Къара къойгъа къарап, кюлюп къояре,
Къаллай къонакъ не заманда келсе да,
Туруп барып, къой къурманлыкъ сояре.*

*Бир айтыре: – Уллу кёллю болмагъыз,
Ахшы ишни эки кере сормагъыз.
Будай сабан суу салынмай битмейди,
Шыйыхны аты эсимден бир кетмейди.*

*Ой да: «Леуан-шыйых» – дейле атынга,
Думалада къой сюрююнг къалгъанды,
Аллах ыразы болсун нюрлю сыфатынга,
Чегем бойну санга сын таш болгъанды»,*

– деп жырлагъанды да, намаз ташда шыйыхны тобукълары, мангылайы тиерик жерлени къазып, къултала этгенди. Андан сора, сол жанында абидез сууу жыйылырча да чынгур къазгъанды.

«Сау бол, жашым! Бу таш ёмюрде да тас болмаз. Алай эсе уа, бизни да унутмазла», – деген сёзю жюзотузжыллыкъ Леуан шыйых айтханды. Айсананы къатышмагъа къойгъанды. Тиширыну ариулугъуна дау жокъ эди, чачыны узунлугъу юч къары болгъанын кёргенле аны намысына жети бугъа багъасы алтын ахча саугъагъа бергендиле. Ол кюнден башлап, чегемли къызла чачларын бютюнда узун ёсдюрюрге эришгендиле.

Суусузлагъа чыгып, Сюлен андан кычырса, Думалада эшитилгенди. Адамла уа: «Сюлен кийик уугъа кетгенди, аллына чыгып, эт юлюшобюзю да алайыкъ, жырлагъанына да тынгылайыкъ», – деп, сакълап болгъандыла.

Сюлен юч кере къатын алып, дуниягъа сабий аты жаратылмай, он жыл тургъанда: «Леуан шыйых сау болса, Сюленнге сабий тууар эди»,

– деп, Аллахха асы сёлешгенлени да эшите кетип, төртюнчю кызыны Тау артындан келтиргенди. Андан жашчык тууганды. Атаралны Малкърдан чакыргъандыла. Ол а «боз ай» деген эки сёзню бирге кьошуп, жашха «Бозай» деп атагъанды. Андан сора да Эдим бла Кедим деп, эки эгизчик да туугъандыла.

«Бозайны жашы – Эген, тукъум къарындашы Бёдени бек суйгенди. Аны къарыуу ючюн анга уллу намыс бергенди. Бёдени уланы Хамза-Бий болгъанды.

*Башы сагъышха кългъанды,
Кёп айланнгандан талгъанды,
Къолуна ушкок алгъанды,
Бир кюн Къабартыгъа баргъанды,
Жолукъгъанына салам бере озгъанды.
Хамза-Бий къара тартып ойнайды, (жазыу)
Нёгерлерин такъырлыкъгъа къоймайды,
Аны кёрген сёлешмейин болмайды,
Тепсегенде ариу ызын бузмайды.
Ой, Хамза, ой, жаным, олтур былай,
Мен айтайым сен тынгыла хапаргъа.
Аккайлада уллу тойну кёргенсе,
Хазыр болчу аны халкъгъа айтыргъа.
Къолунгдагъы чубур-мыстафа ушкогунг:
Бир атханда, ачы таууш этдирир,
Экинчи атса Хонгураннга жетдирир,
Ючюнчю окъну тюз жерине этдирир.
Борбайынгдан сени уручу къоркъады,
Жолукъгъанлай, эр атынгы сорады,
Олтургъанда санга кезиу къояды,
Билгенлейин, сейирликге къалады», –*

деп, Хамза-Бийни юсюнден айтхандыла. Аллай батыр киши онсегизинчи ёмюрню ахырында Леуан шыйыхны намаз ташын тюзюрек орнатханды. Жюз отуз сегиз жыл жашап, 1970 жылда сексенжыллыкъ жашына: «Жыл сайын барып, намаз ташны къатында олтуруп, намаз да этип келе тур», – деп, аманаты алай болгъанды.

«Аккайлары Хамза-Бий бизге къллай затланы кьоюп кетгенди?» – дегенни айтып, кёпле сагъыш этгендиле.

1. Алтын ахчаны марау.
2. Хамза-тепсеу.
3. Тёредеча ашау.
4. Алгъышлау.
5. Ариу сёзюнге ат саугъа дегенча оюнланы къойгъанды. Аланы энди жазаргъа керекбиз.

«Ташлы-Сыртда той болады! Хадагъужукъланы Мухаммет кызын тепсеп озгъаннга береди. Ары барыгъыз!» – деп, Чегем, Бахсан ауузлада хапар жайылгъанды.

Къабартыдан, Къарачайдан, Черкесден эм башха тау элледен да тепсеуню тюрлюлерине къараргъа келгенлени бла тепсеучюлени санап чыкыгъан кыйын эди.

Каркаланы Къыденни, Мёчюланы Беккини эки кёзю бла кёрюп, жырлагъанларына тынгылап (ала экиси да уллу санлы, къарыулу адамла болгъандыла), экисин да къарыуу, чырайлыгъы бла сейирсиндирген Хамза-Бий да баргъанды ол тойгъа. Бёркюню бийиклиги да къары тенгли, уллу санлы Хамза-Бий алтынчы болуп тойгъа чыкыгъанда: «Бир сынайым» – деп, къабартылы бий керох бла уруп, бёркюн тюшюргенде да, тохтамагъанлай, бёрк таба къарагъан да этмегенлей, тепсеп тургъан таулугъа: «Оллох! Къаллай кишиди! Анда болгъан тёзюмлюк кимде болур!?» – деп сейирсингенле тепсеуню атына «Хамза-тепсеу» дегендиле.

Хамза-Бий, арымагъанлай, тепсеуню тюрлендирип, жангыдан – жангы халда ойнай, жети кызыны алышындырып, сегизинчисин чакъыргъанда, аны бёркюн тюшюрген, эки къарыш бийиклиги болгъан моргъулдум жангы бёркню келтирип башына салгъанда, тойгъа къарагъанла: «Санларынга термилмей, кёп жаша, таулу!» – дегендиле. Аллай сёзлени да эшитгенден сора, сёз къошмай, ышарып, тепсей берген Хамза-Бий, алайда бютюнда сукъланчлы кёрюннгенди.

– Мен дагъыда тепсерем, алай, къалгъанла да юлюшлерин алсынла, – деп, гюренден тышына чыкыгъан Хамза-Бийге эген (тойгъа, оюннга оноу этип, тюзлюкге къараучу) келип: «Сени тепсеп озарыкъ жокъду. Бу тепсеуню алыкъын Къабарты кёрмегенди. Сен жангы тепсеу чыгъаргъанса. Бу уа хорлагъанынги белгисиди», – деп, къос къамичини бергенди. Хамза-Бий а, элтип барып, къамичини Мухамматны махтаулу кызына узатып:

«Бийче, той, оюн да сени ючюн этиледиле. Сени бир кёрюп кетер ючюн келген жигитлени бюгюнлерин къалай сейирлик этдинг эсе да, жашауунг алай толу болсун. Ариу сыфатынг тозурамай, акъылынг башында тургъанлай, адамла санга суююп къарагъанлай кёп жаша!» – башхала да эшитирча айтханда, урулгъан къарсны тауушу ташлагъа сингип кетип, минг жылладан сора къатланмазламы?

Къой суююню саны белгисиз, саулукъ ийнеклери эки жүзден артыкъ, тёрт ажир юлюш жылкысы болгъан кишиге: «Атангы жаны ючюн айт, тепсеуден башха сен не затха жарайса?» – деп соргъан мегеуюлге: «Энди ол сёзге уа къаллай жууап бергин. Тейри, тепсерге жарай эсем, ыразы бол да къал. Сора бек суюгеним тойда отун жаргъан эди да, манга бюгюн аны да жетдирмедигиз», – деп, Хамза кюлгенди.

«Оллахий, Хадагъжукъланы төртде ёсген – Тюсей атлы кызылары чегемлиге кетип кялады!» – деп, кызыгъанып, кеси акъылларын билдиргенлеге:

«Тохтагъыз. Тамбла кёкге атышханда ким, кялай болгъанын кёрюп айтырсыз», – дегенди мегеуюл. «Ариулугъу Айгъа эришген Тогъуза-Хан, ойра-а!» – деп, Хамза-Бий жырлап башлагъанда, аны тепсеуюнден, жырындан кяйсысы озгурлу болгъанын ачыкъялаялмай тургъанда, Мегеуюл:

– Адамла! Тепсеуюн, жырны да кёрюп, тамашагъа сукъланып бошамагъан эсегиз да, бу оюнну эталгъанлагъа къарагъыз, – деп, сора, гюреннге чыгып, алтын ахчаны, бурмагъанлай, кёкге атып: – Энди ма аны ким уруп тешик этсе да, аны бла белгилерикбиз, – дегенден сора, юйреннген жигитле, керохларын чыгъарып, атып башлагъандыла. Алай, отуз мараучуну арасында Хамзадан башха ахагъа бири да тийдиралмагъанды. Тешик болгъан алтын ахчаны да Тюсейиге узатып: – «Сени сюймегенни жүреги былай тешилсин!» – деп, кызыны кёзюне къарап, кюлдюргенди.

– Бийче, сени ышаргъан бетинги бир кёрген жүрекге асыуду. Бу ариу сыфатны санга берген Аллах, аны тюрлендирмей жашатсын, атанг бла ананг хазырлагъан тюрлю азыкъладан быллай оюнлада ашатсын! – деп, алгъышлап айтханында, кызы, ёрге туруп:

– Сенича тамашалык сёзлени алыкъын манга адам айтмагъанды», – деп, Хамза-Бийни жаратханын сездирди. Эштип, сёз кяйтарыгъа базынмай тургъан той башчы, Хамза-Бийни аумасында кёрюннген да этмей, кызыны кюлундагъы тешик ахчаны алып, ары-бери да буруп къарай кетип:

– Тейри, тюз ортасындан урдургъанды. Алан, Суусузла-Башында кийикни Чегем суу боюнундан атып а уралырмыса? – деп ышаргъанды ол.

Тюсейи сагъышлыды, кызы тенглери кятына келип, жашыртын селешедиле. Аланы сёзлерин эшитмегенликге да, нени юсюнден айтханларын билип, Мухамматны эгечинден туугъан тул кятын оноу этеди. Аны айтханына ырадыдыла, сёз кяйтармай, башларын булгъап кюядыдыла.

Тепсеуюлени, мараучулары, кюлдюрюуючулени, алгъышчылары уллу отоугъа чакъырып: «Хайда, ашагъыз. Кялай ашап башларыгъыгъызыны да билигиз. Тукъумну таматары келип тынгыларыкъядыла», – деп, эген аланы харзай бла шагъейлендире тургъанда, Мухаммат бла бирге атасыны кярындашы Бюрче, Улбашланы Бекир кирип, саламлашдыдыла да, хайыр, ахшылыкъ сорушдула.

Эген бёркге акъ нартюх бюртюклени онусун атды да:

– Кёрюп тургъан болурсуз, мен бюртюклени энди бир сары бюртюк кюшама. Сары бюртюк кимге тюссе да, бек алгъа алгъыш да этип, этни кялай ашап башларгъа кереклисин ол айтырыкъяды. Кялгъанла уа,

кезиулери жетгенге кёре, алай айтырыкдыла. Тынгылаган таматала уа кимни кылай айтханына, алгышны жерине жарашханына сёзлерин айтырла. Кёп, аз айтханда магъана жокъ, сёзле кыатланмай, тауушла сытылмай, жутулмай чыгып, кыулакыга тыоз жарашсынла», – деп, бюртюклени бирем-бирем алмакыа кыойду. Кыолну бёркге узатханла сары бюртюкню тыошерин сыймей, арсарланып узаладыла. Болсада, кыоркыуулу бюртюк бирине тыошмей кыаллыкъ тыойюлдо. Тогъузунчугыа кыолун бёркге Хамза-Бий сугъуп, юч бюртюкден кыайсысын алыргыа билмей: «Не болса да болсун» – деп, чыгыарса – сары бюртюк аныкыы! Алгышчыла, мараучула, чамчыла: «Таулу, кётен башынг жаулу, уллу шалпарынг аулу!» – деп кюлдоле. Хамза-Бийни бети тыорленмеди, ачыу тийгенин да билдирмеди. Уллу аталаны заманындан бери айтылып келген чам сёзню эшитип, таматала да кюлдоле.

Хар заманда тутушну алгыа башлаган, жырны, жомакыны да биринчи, экинчи айтхан эришгенде кыыйын болганы ючюн, Хамза да тартынды. Алай, амал жокъ, алгышны-барышны да айтып башларыкъ ол эди да, ёрге туруп, аз кесек заманны мычыды. Хамза-Бийни тынгылап, сюелип турганы кёлюне жарашып, ауузун ачып, сёлешип башласа, аны нюрю, огъурлулугыа да учуп кетерикча, аны ол халы бузулуп кыаллыкыча, Тыосейге алай кёрюндю. Айтып тебиресе, келишсиз сёзлени тизип, алгышы осал болуп, кыартла уа озгыурлукыну башхагыа берип кыоярыкъ сунду. Болсада:

*«О, кыалай ариу олтурасыз!
Таула тыозге кыарагъанча.
Жюрегими ачдым сизге,
Акылымы билдиргенча.
Болсун сизде мархабатлыкъ,
Алгыш да, кыууанч да келе.
Айтайыкъ сизге сёзюбюзню,
Ышанып, ийманны кёре.
О, шу айбатлыкъ кетмесин,
Тыпсыз сёз бери жетмесин!
Бет-тургыуну кыудуретли
Уллу Аллах кеси этсин!
Будай оргъан элигиз,
Чайпалмакыан жеригиз
Минг жылланы жашасын,
Аманлыкыны кери ташласын» –*

деп айталгъандан сора, Тыосейини бети жарып, кёлю таула тенгли кётырюлдо. Энди тынгылаганла кыыз таба кыарадыла, аны узун, кыап-кыара чачыны жылтыраганы бла Хамза-Бийни кыонгуроу ауазын махтадыла.

– Оллахий, энди Хамза-Бийни озарыкъ бар эсе, бизни жашла бошуна гыргын ашамайдыла, – деп, эген ёрге туруп, кёзю-кыашы бла уллу отоуну жокылады.

Ол заманда: «Бу сёзлени айтхандан сора, къаллай къурманлыкъны да ашап башларгъа боллукъду. Алгъышсыз эт ашау, юзmez къапхан кибикди. Быллай сёзлени бизге айтып кетген аталарыбызны сөюдюмлю сыфатлары унутулмасынла!» – деп, арлакъда чёкген Хамза-Бий керти да нарт батырча кёрюндю.

Эген, экисин-ючюсюн да тургъузуп, алгъыш этмеге къойду. Алай, аланы сёлешип башлагъанлай окъуна тыйып, нартюх бюртюклени элтп, аталарына кёргюзтюрлерин тиледи.

– Энди уа ким чыгъады? – Бек базыннган чыкъсын! – деп, уллуракъ айтхан эген Хамза-Бийни алгъыш этип озарыкъ болмазын билгенча:

– Оллахий, Бет-Тургъудан келген мараучуну не къарыу бла, не сёз бла озарыкъ табылмазгъа ушайды. Андан эсе, сёзюбюзню башха жанына бурайыкъ. Сёз ючюн: кёпню кёрюп, жюз акъылгъа тынгылап, атны чапханын къарагъанлай айыртлаялгъан Хамза-Бий бизге бир хапар айтса не болур эди? – деп, жыйылгъанлагъа бурулду. Жыгъал-мугъул этип, ала ыразылыкъларын билдирди.

– Алай эсе, бу узун, мархабатлы кечени Хамза-Бий къысхартсын. Айтыб а къояйым: жер жюзюнде чырайлы къызладан бири, Тосейинни жанына даулашсыз ие болгъан адамгъа былайда хапар башлап къойгъан тынч болмагъаны эсигизден чыкъмасын, – деп, эген барысын да кюлдюрдю.

– Къоярыкъ туююлсюз. Тынгылагъыз. Жанхотланы Атау-Ханны Жанакъайыт, Татар-Хан, Тенгиз эм Элбуздукъ аглы юч жашы бар эди. Органчылары – Тенгиз, къарыуу, кючю да болгъан чырайлы жаш, Дагъыстанда, Чеченде, Дюгерде, Тау-артында, Черкеследе, Къарачайда да, Эки Тенгизни арасында, айлана-жорюй кетип, алай тохтагъанды мында. Къайда кёрюнсе да, къаплан тамгъалы атындан а айырылмагъанды.

«Тенгизни къаплан тамгъалы аты», «Тенгиз къалай айтханды?», «Къаллай адамды Тенгиз!», «Акъыллы Тенгиз», «Адамлыкъ, таулулукъ да Тенгизде жюрюгендиле», – дегенча сёзле анга айтылсала да, аны эл ныгъышда аманлап, терслеп тургъан адамладан бири Элбуздукъну къатында уялмай, буюкъмай, Тенгизни сёгюп айтханды.

Андан сора Тенгизни сындырып сёлешючюле бютюнда кёбейгендиле. «Къойчу, къой! Тенгиз адам туююлдю. Жанакъайыт – зулмучу, Тенгиз-махтанчакъ. Элбуздугъ а, харип, къой кибик, жууаш. Юй аны боюнундачады. Бийликни да алып, кюнден тюрлю кийинип, къайда болса, анда айланып жашагъан Жанакъайыт бла Тенгиз сау болгъан къадар бир, Элбуздукъгъа жашау жокъду», – деп, Элбуздукъгъа талай кере эшитдирип, жюрегин экили этгендиле.

Кёп айланып, къайдан эсе да келе, Къоспарты ныгъышда атдан туююп, салам берген Тенгиз Элбуздукъдан къалгъанла ёрге туруп саламлашхандыла. Болуннган ишни кёрмеген кибик этип, атны да башындан тартып, Тенгиз юйге кирип, тапчанда таянып тургъанлай,

Элбуздукъ да таууш этип киргенди да, арлакьда олтургъанды.

– Къарындашым, не эсе да, менден бир уллу жүрек къыйынлыкьны букьдуруп тураса. Ач аны манга, – деп тилегенди Тенгиз.

– Жюрегим аурумай а! Ат игиси сеники, къылычны узуну сенде, омакъ кийинип, тойлада, оюнлада айланган сен. Сени тахлыкь этип, акьыл, эс сура келедеиле. Мени уа, ким эсем да, киши билмейди, адам сунуп, къатыма жууугьум келмейди, – деп, ёхтюнюп, ёрге тура да олтура болгъанды Элбуздукъ.

– Ахшы, къарындашым. Аны тюзетирге къолдан келликди. Мин мени атыма. Ариу кийин да, къылычны да тагьып, къайры сие эсенг да, барып, бир ай жүрюп къайт. Башынга къаты бол. Къанжоллада башкесле айланадыла. Сау-саламат бар да, къыйналмай къайт, – дегенди Тенгиз.

Тангны атышы бла туруп, талгьыр атха къонуп, Элбуздукъ жолгъа чыкъгъанды да, кюн тиерге Юч-Къолла аягьына жетип, атдан тюшгенди. Алайда атны кишенлеп, жамычыны тюбуне атып, солурдан болгъанды. Кече узуну да жукьламай, эртте турган Элбуздукъ жылы кюнде татлы жукьлагъанды.

Ол кюн окьуна, ашхам къарангысында, Элбуздукъ жаяулай юйге къайтханды.

– Къарындашым, не терк къайтдың? – деп, жарсып соргъанды Тенгиз. Бир кесек ынтырылып, суйсюнмегенлей: – «Тас болгъанды ат», – деп, Элбуздукъ къысха айтханды.

– Охо, къайгьырмаз. Кесинг сау келдинг эсе, ат, аймыса, табылыр. Табылмаса да, барсын алай, бизге буюрулган болмаз эди. Жылкъыбыздагьы атла да андан аман тийюлдюле. Тамбла кесинг суйген бирин юйрет да, энтда да бар, – деп, жылы сёзю бла Элбуздукьну кёлюн кётюрюрден болгъанды Тенгиз. Алай, Элбуздукъ атны да юйретмегенди, эшикте да чыкъмагъанды, экинчи кере жолгъа да хазырланмагъанды да, мудах болсун, юйде жумуш эте айланганды. Анда-санда ныгьышха да чыгъа, хапаргъа да тынгылай тургъанды. Энди ныгьышда Тенгизни сартындан не ахшы, не аман айтхан эшитмегенди.

Талгьыр ат урланып, танг кесек заман ётюп, кюз арты келгенде юч атлы Косбарты ныгьыш аллында атладан тюшюп, сормагъанлай, Тенгизни да таныгъандыла (къалай таныгъандыла, айтайыкъ). Алайда хапарлагъандыла: «Чеченни уллу базарында ат сатханланы, сауут-саба алышханланы саны жокь. Ол къадар дуния малыны арасында сени къаплан тамгъалы атынгы арсарсыз танып, къатына барып сордукъ. «Сатама. Огьурсуз атды да андан сатама. Учзуракъ окьуна берирем», – деп, къатлап-къатлап, биреу тыгьылып-тыгьылып сёлешди. Арлакьгъа элтип, къакьган, сокъган да этип: «Атха минип, бизни бла тебире. Къачаргъа уа кюрешме. Ёлорге сие болмаса да, экинчи айтдырма», – деп, атланы алышындырып, келишибиз ма былайды».

– Сау болугьуз. Сизни мен ёмюрге да унутмам, – деп, Тенгиз

ючюсюн да юйге элтип, союм-оюм да этип, уручулукъ сыртындан а сѣз да айтмагъанлай, уручугъа: «Мени кьолум ауур болуучуду. Ургъан, туйген этмем. Алай, кесинг айт: – «Санга не балах сынатыргъа боллукъма?» – деп соргъанды.

– Бир ай къуллукъ этейим. Къаллай къыйын ишинг бар эсе да, тынгылы жалчытырма. Андан сора уа, ийнан манга, урлагъанны къоярма, – деп тилегенди ол.

Танг атханды да, кюн тийгенди. Барысындан да эртдерек уручу туруп, сенекден, балтадан къайсысын алыргъа муратлай тургъанда, Элбуздукъ келип, азыкъгъа чакъыргъанды. Къонакъла, юйлولة да ашап бошагъандан сора: «– Къарындашым, уручугъа къаллай ишни буюрайыкъ, сени оюмунг къалайды? – деп соргъанды Тенгиз, Элбуздукъну арлакъгъа чакъырып.

– Къалай сюе эсенг да, алай эт. Уручудан да мен терсме. Энди сени оноуннгу бузмам мен, – деп, Элбуздукъ къарындашы сартындан терс оюмуна сокъуранганды.

– Алай эсе, баудагъы атладан бирине жауурлугъун, жерин да сал. Нѣгерле бла бирге барсын. Ол тындырлыкъ иш бизни бай этмез. Аллах айтса, аны ючюн жарлылыкъ да сынамабыз, – дегенни айтханды. – Сен жашлыкъ этгенсе. Энди аны унутайыкъ. Айтханынг керти сѣз эсе, сени манга этерик ишингден да, тюз жолгъа къайтханынг ахшыды, – дегенди уручугъа уа: Бар юйюнге, – деп, умбашына тийип, атны башындан тартып баргъанда, къосбартылыла ишни болушун ангылагъандыла. «Не кюрешдик эсек да, Элбуздукъну Тенгизден айыралмадыкъ», – дегенле, Тенгизден къоркъуп, Малкъардан кѣчюп кетгендиле.

– Сени хапарынга тынгылагъанла ёмюрде урлагъанны кѣрмезле, не урлагъаннга жол къоймазла, – деп, эген Хамза-Бийни хапарын кѣлю бла махтады.

– Хамза-Бий, халкъгъа хапарынг кибик тахлы кѣрюн. Бу дуняда сен къаллай сейирлик адамлагъа жолукъгъанса? – деп соргъанды мегеуол.

– Бурунгу жыл Каркаланы Къыденнге бла Сарбашланы Къаншаугъа жолукъгъанма. Мени бла тенгши, Къыден, жыргъа бек уста, къарыуу да, не айтырса, ма алай, ойнап, къууанып, жылын ётдюрюр. Той, жыр излеп Къарачайгъа, Къабартыгъа, Дюгерге да кетип, ай туруп келир.

Къаншау, бизден тамата киши, ахырлыкъ мараучу, сызгъырып жырласа къанатлыланы тѣгерегине жыйып, башларын сылаучуду. Жыргъа, жомакъгъа да бек уста. Аны алты къызы, юч жашы бардыла. Байлыкъ бла Чегемде анга Согалары, Мамашлары тенгдиле, жигитлик бла уа, жаннетли болсун, Баяндан башха анга жетерикни тапхан къыйынды.

Аланы барысындан да айтхылыкъ, энди къартайгъанды, Мокъаланы Зантуудуду. Къыденни жырларгъа юйретген киши айыуну къуру кьоллары бла барып хорлагъады. Къара-Бийни хомпар-ташын онюч атлам бла жарымгъа аталгъанды. Къара-Бийни оюмларындан

бек суйгени «Умбашташ» болганды. Бир кѳрген, экинчи унутмазча, ала аллай кишиледиле. Аланы кѳрсегиз да асыуду. Ташлысыртлыла, ышарып, бир бирлерине кѳрарашдыла, бара, келе, хайырлы жашаргѳа оноулашдыла.

Хадагѳжукѳланы акѳыллы, чырайлы кѳызлары Тюсейни хазыр этип: «Хайда, элт юйюнге. Жигитлигинг, адамлыгѳынг бла сен озгѳанса. Сенден башха адам бизни кѳызгѳа тийишли тѳюйюлдѳ. Кѳаллай бир мал, характер керек эсе да ал», – деп, Хамза-Бийге жюрек ыразылыкѳларын билдиргендиле.

– Энди мени аузумдан чыкѳгѳан сѳз сизни жюрегигизни аурутуругѳун билеме. Алай, айтып ангылаталмай кѳалсам кесими ѳмюрге дери «тѳюйюп» турлукѳма», – деген Хамза-Бийге кѳрап: «Энди уа не айтырыкѳды?» – деп, сейирсинип тургѳанланы бет кѳанлары тюрленгенди.

– Кесими болумуму сынаргѳа келгенем, ансы, сизни Аллах сыйласын, мен кѳатын, кѳыз излеп да айланмайма. Барды юйде бир адамыбыз. Ол мени кѳулулугѳуму этеди. Айтхылыкѳ Тюсейини элтип барсам а – экисини жюреклери да кѳалай болурла? Да андан сора манга: «Эр кишиди!» – деген сыйлы сѳз жарашырма? Кишиле баш тѳбен болдула, тауушлары чыкѳмайды, хауадан башха уллу отоуда не жанлы, не жансыз жокѳчады.

– Адамла, сыр-сагѳышха кѳалмагѳыз. Таулу Хамза-Бий Хадагѳжукѳланы сындыргѳаннга да санамагѳыз. Дунияда алай да болганды. Аны ючюн киши да жоулмагѳанды. Андан сора бютѳонда татлы болуп, тукѳумла жарашып жашагѳандыла, – деп, тюзню, терсни да жарашдыра келген эген айтхандан сора, отоудагѳыла кѳулакѳ артларын кѳашый, мыйыкѳларын сылай, бармакѳларын тарта башлагѳандыла. Аланы халлары кѳп жукѳлап уянганча эди.

– Ырысхым, малым да кереклиси чакѳлы бардыла. Бет-Тургѳуда Аккайлары уюкѳмай, буюкѳмай, кеслери кѳыйынлары бла жашайдыла.

Сизден манга тѳок тенгли бир зат да керек тѳюйюлдѳ. Эки жюзден артыкѳ кѳонакѳ он кюнден бери ырахатланып тургѳан «Хадагѳжукѳлары» деген тукѳумгѳа Аллах берекет берсин! – деп, Хамза-Бий айтханда, бетлеге кѳан келе, мыйыкѳла кѳымылдай, бѳркле тешилип кийиле башладыла.

– Алай эсе, бизни атларыбыздан бирин ал, сени алашанг бутхузуракѳ, санынгѳ келишине ушамайыракѳ кѳрюнеди, – дедиле.

– Атымы, кесими эслегенигиз ючюн да сау болугѳуз. Мен ауууракѳ адamma да, башха ат кѳтюраллыкѳ тѳюйюлдѳ. Энди бермей болмай эсегиз, бир атыгѳызны ала кетейим. Энди арбазда кѳара тамгѳа болмагѳанына кѳууана, мен да сизни Бет—Тургѳугѳа чакѳырама. Бюгонню санамагѳанлай, он кюнден бир бѳлек жаш келип, бизде кѳонакѳ болуп кѳайтсынла. Мени сизден тилеригим олду. Энтда да кѳатлап айтама: бизни арабызда тенглик, шуѳхлукѳ, суймеклик болуп турсала, не уллу кѳыйынлыкѳ да женгил болуп кѳалыр, – деп, Хамза-Бий ѳрге тургѳанда, аны жол кѳл алгѳанын билдиле.

Бет-Тургъу! Къалай тап жерди бу! Акъ-Къаяны къойнунда, желден, суукъдан къыш, къызыудан, къургъакълыкъдан жаз сакъланган табийгъат къойну! Ууакъ малгъа, чагъыдый атлагъа да излеп тапмазлыкъ жер. Биринчи кере бу сёзню ким айтхан болур?

– Ата, тамбла Ташлы-Сыртдан къонакъла келликлерин унутмагъан эсенг, барып, Думаладан «Баян-ташны» алып келейим, – деп, Хамза-Бий атасындан тиледи.

– Бар, жаным. Айтхылыкъ ташны черкесле да кёрсюнле. Атып къарыуларын да сынасынла, – деди Бёде.

Эрттенликден окъуна, тукъум къартла: «Эйти, Итте, Сайрус, Кёгет, Ёзюр эм Кемик ныгъышда, къаяла кибик, олтурадыла. Эген, алтмышжыллыкъ киши: «Иче туругъуз», – деп, агъач челек бла бозаны келтирип, аллаырна салды.

– Алан, ёмюрюнде «черкес» деген адамны кёрмегенме. Ала да, бизге ушаш, уллубурунламыдыла? Терк келип, бетлерине бир къарар эдим, – деди узун Итте. Къалгъанла кюлдоле. Базыкъ Сайрус айтды: «– Терк келирлерине уа ашыкъма. Аланы бурунларыны къатында кесингикин кёрмей окъуна къалырса. Андан эсе, бурнунгу бал чибиннге къапдыр да, кёпмеге къой». Зауаллы къартла, зугъур къоллары бла быдырларын тутуп кюледиле. Кюлгенлери уа Акъ-Къаяда эшитиледи. Сора, бир алаамат зат бар сунуп, алайгъа кёгюрчюнле учуп келедиле да, къатларында гюлгюлюш ойнайдыла. Бир ариу кёгюрчюн, барысындан да омакъ, жылтырауукъ тюкю, тегереклеринде айлана кетди да, Эйтини бийик бёркюне къонду. Узун мыйыкъланы тюбюне боза аякъны къуя тургъан кишини терек сунупму къойгъан болур эди, тапчыкъ чёгюп, бёрк башындан нёгерлерине къарап, гююлдейди. Кёгюрчюнлени дагъыда бири, учуп келип, мыйыкъ тюпге бекленип къалгъан сыйдам аякъгъа илиналмай, арт жаны бла айланып, бёрк башына ётдю. Кюн салкъыныракъ бола башлагъанда, эки кёгюрчюннге бёрк тёппе аналары ишлеп къойгъан уя кибик кёрюнюп, ала бир-бирлерин къучакълап, гююлдеп, нелени кёргюзтмейдиле! Бёркдеги кёгюрчюнлеге къарагъан Сайрус боза аякъны мыйыкъ тюпден кетмей тургъанын кёрюп:» – Оллох, бу алааматлыкъгъа бир къара! Кёгюрчюнле бёрк башында уя сала айланганда, аланы элгендирирге базынмай тургъан Эйтини сыфаты манга бюгюнден тауушлукъ бир заманда да кёрюнмегенди!» – деди.

Къая аллында он-онбиржыллыкъ сабийле къазреу ойнайдыла. Аланы: «Геттра-добра!» – деп чабып келгенлерине бла черкес къонакъланы атладан тюшгенлерине къарап тургъан эген: «Итте, черкеслеге къарачы. Кел да, бурунларын ёнчеле. Бизни бурунларыбыздан эрши туюлдоле, Тейри!» – деп, татытып кюлдю.

– Аллах! Аллах! Ариу адамлалла, ийманым хакъына! Ала бла олтуруп, ушакъ нёгер болсакъ, аман болмаз, – деген Итте эген бла бирге арлакъда алларына чыкъды.

– Ассаламу уалейкум! – деди къонакъланы таматасы Тузур.

– Уалекюм ассалам! – деди Итте, гёнчарыкъларыны бурунларына кёзлерин тенг жетдире. Адыгланы бурунларын ёнчелеп къарагъан Итте черкеслеге акъыллы, этимли адамча кёрюндю. Артыгъыракъ да, аны уллу къоллары бла гён чарыкълары унутулмазча эдиле. Бёркюню бийиклиги Эйтиникине жетмесе да, ажгин тери бёркю устаны къолундан чыгъып, бетине жарашханы кёрюнюп турады.

Уллу санлы, келбетли Итте ташлысыртчыланы къонакъ отоугъа чакъырып, Сайрус, Кёгет, Ёзюр, Кемик эм Геуюк кибик кёпню кёрген, хапарчы, оюнчу кишилени араларында олтуруп, шагъырей этди.

– Хамза-Бий а къайда? Мында боллукъ туюлюмдю? – деди Тузур. Сёзюн айтыр-айтмаз, төрт атлы ындыр басыучу жерде тохтап, нелени эсе да тюшоре тургъанларын кеси кёрдю. Аланы неле болгъанларын черкес къонакъ билмей:

– Оллахий, Хамза-Бий бир ахшы затла келтиргенди. Неле болурла ала?! – деп сейирсинген Тузур Итте таба къарады.

– Тейри, ол затланы сиз ёмрюгюзде да кёрген болмазсыз. Бери, ол женгиликер къапчыкъдагъы, тёп-тёгерек Баян-Таш болур. Экинчи къапчыкъны хапары уа узунуракъ боллукъду. Аны Хамза-Бий кеси айтыр, – деп, эген жууаплагъанда, Хамза-Бий келип, черкес къонакъла бла саламлашып, хайыр-ахшылыкъ сурады, аланы къыйналмай жыйышханларына къууанды.

Хамза-Бий, ойнай-кюле, Тюсейни халын сурай тургъанда, эгенни гитче жашы Озу чабып келип: «Хамза, къурукъну орнатханбыз, токъмакъланы, «алан-билек» оюнну кереклерин да келтиргенбиз, «Баян-Ташны» да алайгъа элтгенбиз», – деп, ызына чабып кетди.

Хар зат да хазыр болуп, оюнну башлай тургъанлай, Бет-Тургъуну огъары жанындан къара туман тюшюп, кече кибик къарангы этди.

Тузур-эфенди, Оллахий, бир тюрлю затла кёребиз! Ол къара туманны булгъана-чулгъана келгенин жаратмайма, – деп, Хамзаны онг жанында ойнаргъа къуралгъан сабийлени Итте тыйды.

Къара туман алашагъа юшюп, эки атламдагъы затны танытмай къойду да, аз кесек замандан кётюрлюкюп кетип, Акъ-Къаяны белине тырмы болуп тохтады. Сора, жел тохтап, къарангысы, салкъыны да кюнню халын ангыларгъа амал къоймай тохтагъанда, жауун бла къар къатыш жаууп башлады. Къарап-къарагъынчы кёгерген агъач агъарып, чаллыкъла ауур къарны тюбюне букъдула. Къойла, къозула да жунчуп, тууарла барыр жерлеринден ажашып тохтадыла. Бет-Тургъуну къара кезлеуюне къошулгъан сары суула ырхыгъа айланып тебирегенде, тёбентин жылы жел келди, жауун, къар да тохтап, туман Тау-артына учду. Алайынлай, аллай кюн тийди, алай къыздырып башлады, дуня алай тюрленди! Ийнекле бузоуларын табып, къозула аналарына чабып, юрюрге базынмай тургъан итле къуйрукъларын къыланч этип, агъач алгъыннгы халына келип, къара кезлеу да ырхы суудан айырылып, къалгъанына къууанып, Хамза-Бий:

«Ой, кьарны, жауунну да
Къатыш этип сепкен Тейресе.
Ой, толу, толу, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, жаздан, кьышдан а
Биринде Бет-Тургъугъа келирсе,
Ой, жолу, жолу, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, Бет-Тургъуда уа
Къайыш жипле саталла.
Ой, узун, узун, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, къайыш жипле да
Къара жаулагъа бояйла!
Ой, жылы кюнде, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, оюнубузгъа да
Бир аман киши келмесин.
Ой, кзуру, кзуру, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, келсе-келсин да,
Суу гумулубузну кёрмесин!
Ой, кылы, кылы, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, жамычы жапханбыз
Акъ-Къаяны омакъ башына.
Ой, омакъ-омакъ, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, къара туман а
Къарайды Думаланы ташына
Ой, омакъ, ариу, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, «Баян-Таи», къара бери,
Черкес къонакъ жарыкъ бет алсын.
Ой, жарыкъ-жарыкъ, ойра!
Ой-й-й-й!

Ой, бузу, жаууну да
Уллу Аллахны берген саламы.

*Ой, бергени, ойра!
Ой-й-й-й!*

*Ой, назму айтады да,
Баянны сары чубур къаламы,
Ой, чубур къаламы, ойра!» –*

деп, жырын бошады.

– Адамла! Кёрдюгюзмю къудретли Аллахны! Ол бизни кезюбюзге суйюп, сынап, къарагъанын унутмагъыз! Аны артыкъ сёзю, иши болмагъанын кёрдюгюз. Шукур болсун къоргъунчубузну кесине! Энди уа оюнубузну башлайыкъ, – деп, Хамза-Бий жырны оюннга бурду.

Сегиз къулач узунлугъу болгъан къурукъ къынгыр орнатылып, къыйырындан энишге кесиу жип тагъылып, жерге жете турады, эки токмакъ, юч къары узунлукълары болгъан эки тап ишленген чум къазыкъ, тепсини юсюнде эки къол хойнук, «алан-билек», «биз-тургъан» оюнланы кереклери оюнчуланы сакълапдыла. «Баян-Ташны» кёрюп, къатында да тохтамай, озуп кетедиле.

«Хамза-Бий къаллай оюнла кёргюзтюрюк болур?» – деп, сейирсинип тургъан Тузур жеринде чыдамай, туруп барды да, оюн кереклени къолуна алып кёрдю.

– Хамза-Бий, бу агъачдан ишленген затланы, къалай-алай болса да, ангылайма, бу ташынгы уа бир да келишдиралмайма, – деп, Тузур «Баян-Ташны» кёргюзтдю.

– Тохта, ашыкъма, черкес, оюнланы эте келип, ол ташха жетсек, аны не болгъанын ангыларса, – деди Хамза, «черкес» деген сёзню багъалап, жиую бла.

Мал бакъгъан, таулагъа ёрлеген, къычырымда къарелдини ургъан жигитле къурукъгъа барып, болалгъанларыча кюрешедиле. Алай, эки къулачдан ары баралмай, къайтып къаладыла. Къонакъланы алларында аман бетли болуп къалмаз ючюн, Хамза-Бий, къолларын суугъа сугъуп, къурукъгъа ёрлеп башлады.

Атасы Бёде жашыны аллай оюнун биле болмаз эди, олтургъан жеринде чыдаямал, ары-бери тюртюледи.

Къалай этеригин кеси биле болур эди, чырмалмагъанлай, къызаргъан да артыкъ этмей, къурукъну къыйырына жетип, алайда мычымай, жипни женглери къатыш утутуп, учуп тюшдю. Таулула, черкесле да этип кёрдюле. Алай, къынгыр салынган сегиз къулач узунлугъу болгъан къурукъну башына жетип, жип бла учуп, энишге киши да тюшалмады.

«Мен да бир кёрейим», – деп, Тузур барды да, чепкенин, белбауун да тешип, къолларын да суугъа сугъуп, кёлленип чыкъды. Алай, юч къулачдан ары баралмай, секирип тюшдю. Къарагъанла аны ёрлеялмагъанына ачыу этдиле.

– Барысындан да алгъаракъ таш оюнунгу бир кёргюзт, – деп, къурукъдан тюшген Тузур тиледи. Ол оюнну къалгъанла да кёрюрге суйюп эдиле да, жууугъуракъ турдула.

Тёп-төгөрек ташны бир кьолу бла алып, умбашына салып, аз мычып, ийилирек болуп, тургъан жеринден Хамза-Бий тюртюп жиберди. Таш, кьубулуп барып, бурулгъаны да билинмегенлей, танг кесек учуп тюшдю. Тёнгереген да этмегенлей, кёкден келип кьоннганлай, таш жеринде тохтагъанда, Тузур аны кьатына барып, кьоллары бла сылап, кьыйналып кьойнуна алды да: « – Хамза-Бий, муну ким ишлегенди? Аман ариу жоннганды, Оллахий!» – деп, Хамза-Бийни бетине угъай, кёкюрегине кьарады.

– Аны жоннган аргъы дуниягъа кетгенли эки жюз жылдан да артыкь болады. Ол аны жашы Баяннга юч жылны жоннганды. Тёп-төгөрек этип, кьолуна алгъанды да, бир кьолу бла атып, беш атламгъа жетдиргенде: «Жаш, сен а муну он атламдан оздургъунчу кьатын алма», – деп кюлгенди. Кертиси бла да, отузжыллыгъында онеки атламгъа атхандан сора, Баян юйленнгенди. Энди муну аты «Баян-Ташды». «Бу тас болмай ёмюрге дери сакъланырмы?» – деп, кёпле жарсып соргъандыла. Алай, ким биледи, жаш тёлю бу алтындан да багъалы ташны ажашырмай сакълаялырмы?

– Оллахий, сакъланмаса аман боллукьду! Мен ташны магъанасын энди ангълай башлагъанма. Халкъны бети быллай затла бла сагъынылмаса, жашауну жазыуу унутулуп кьалыр, – деп Тузур кьууанды, жарсыгъанын да билдирди.

– Мысакаланы «Хомпар-Ташы» да, (анга энди «Къара-Бийни-Ташы» дейдиле), Баянны ташындан сора ишленип, кюбюр тюбюнде сакъланнган хапар барды. Ол а, кьаз жумуртхача, ёререк ишленген, ауур затды. Кесин да эки кьол бла алып, артха атадыла. Аллах айтса, аны да бери келтирип, чегемлилеге кёргозтюрюкме, – деп, Хамза-Бий арлакьда «биз-тургъан» оюнну кёргозтюрюп, жашлагъа этмеге кьойду да, кьайтып Узурну кьатына келди. Тепсини аллына салды да, кьый хойнукланы буруп кёрдю.

– Ма быллай бургъанда, кимни хойнугъу алгъа ауса да, хорланнган ол этеди. Бу оюнда ахча, ат, тууар кьытаргъа да боллукьду. Буруп кёрчю, – деди да, хойнукланы бирин Хамза Тузургъа берди. Жугъутур секзен ишленген хойнукла черкесге бек багъалы затлача кёрюндюле. Бирин буруп кёрдю да, болалмады. Экинчи, ючюнчю да буруп кёре кетгенден сора, оюн Тузургъа хычыуун кёрюндю. Ол дагъыда буруп, юйренип окьуна кьалды.

– Хамза-Бий, келчи бери. Энди эришип да бир кёрейик, – деди Тузур.

Жюз тюрлю оюннга юйренип, сабийлигинден бери чынгыл бузлада кьамичи бла хойнук айландырып келген Хамза-Бий беш гылгытлы кьол бургъунчу сомпучугъундан эки бармагъы бла тутуп, буруп атды да, сын кьатдырды. Андан эсе иги да кесек заманны артыгъыракь атхан Тузурну хойнугу алгъаракь окьуна, гыллыууна кетип, аууп кьалгъандан сора да, танг кесекге бурулуп, Хамза-Бийни шиллеукасы да: «мындан ары уа баралмайма», – дегенча, тохтап, арлакьгъа дери сюркелди.

«Тейри, бу оюн а барысындан да аламатды!» – деп, сабийи, уллусу да тепсини төгерегин кьуршалап тохтадыла.

– Хамза, мен кытдырдым, – деди Тузур, керти кёлю бла.

– Угъай. Алай жарамаз. Не зат ючюн ойнагъаныбызны къарагъанла билсинле. Сора «ючге дери тепсеаякъ» деп, ючюнчю атханда кимни хойнугу кёп бурулса да, кытхан ол этеди, – деди Хамза-Бий, оюннга жаны бла сингип.

Алайгъа ашыкъмай, сакъалларын сылап къарагъан къартла, кёнчекчиклерини бухчакъчыкъларындан жалан бутчукълары кёрюне тургъан сабийчикле да сейирге къалыпдыла.

– Мен эгенлик этейим. Къаллай кыгыту саласыз? – деп, Аккайланы Юргени жашы Сосу шыбырдап, алайгъа табылды. Ат юсюнде жыйырма жыл жортхан Юрге улуну эгенлик этегине Тузур ыразы болду.

– Болсун алай. Оллахий, бу ахшы ойюнду. Хар затны да салыргъа боллукъду? – деп, черкес-бий ачыкъ кюлдо.

– Боллукъду, Тейри! Орус кёнчегинги окъуна сал. Неда, къатынынг аман тилли эсе, аны да кытдыр. Ариу къатын кюллу болурлугъунг келе эсе уа, аны оноуу да былайда этиледи, – деп Хамза-Бий айтхандан сора, къартла окъуна, къарыларын тутуп кюлдюле.

Башланды кюлхойнук буруу, шиллеуканы кёзюне къарап кьюуаны, жарлылыкъны, байлыкъны да тенг кёрген оюн, токъну, арыкъны да алгъа итиндирген эришиу.

– Мен ма бу алтын сомну салама! – деп, жыртыкъ кёнчекли Ойсун ортагъа чыкъды. Он жылдан бери кёрюнмей, къайда эсе да айланган Ойсунну сёкгенлеринден сом чыкыгъанынамы, огъесе, аны базыннганынамы сейирсиндиле, билген кыйынды.

– Мен да салама сом! – деп, Тузурну нёгери базыкъ-Даулу алгъа тюртюлдю. Аны киши тыймады. Башчы эген, тепсини къатында чёгюп, Ойсун бла Даулугъа бир кирик хойнукланы тутдуруп, бурмагъа кюйдю. Ойсуну хойнугъу тюшген жеринде тохтап, ишлеп къалды, Даулунукъу уа жер тапмай, арлакъ-берлакъгъа тюртюле келип тохтады. Ойсунну хойнугун озарыкъ табылмаз сунама! – деп, Сосу эки алтын сомну да алып, Ойсунга узатды. Тюрленмей, ёзгермей, сомланы кюл аязында бура кетип, кёнчек хуржунуна салды да, Ойсун арлакъда сюелип, оюнну барыууна къарайды.

–Энди уа ким ойнайды? – деп чакъырды эген, хойнукланы да ууучунда шыкырдата.

– Энтда да ойнайма мен, – деп, Ойсун эки сомну да чыгъарып, тепсини кыйырына салды. Адамла энди аны жыртыкъ кёнчегине угъай, бет сыфатына бла санларыны бюгюлюулерине къарайдыла.

– Мен да ойнайма! – деп, Тузур тепсини къатына жанлап, эки алтынны салды.

– Кытдыраса! – деди Хамза.

– Кытдырсам – кытдырайым! Даулуну жүреги чанчамагъан, мен а нек жылайма.

– Алай эсе, айырыгъыз бургъучланы, – деп, Сосу хойнукланы айырмагъа кюйдю. Жангыдан тепсини тюз орнагып, Ойсунну бла Тузурну хойнуклары бурмагъа кюйдю. Сосу белги бергенлей, Ойсун бла Тузур шиллеукаланы буруп жибердиле. Эки хойнук да эки жерде

орналышып, бурулуп, сын кьатып тебирегенде, тегерекден бойунларын созуп кьарагъанла солуу чыгъаргъанлагъа ушамай тургъанда, эки хойнукну да шошая баргъанлары эсленеди. Энди ала Ойсун бла Тузурну эм хойнуклагъа тенг кьарай эдиле. Тузур, бай болса да, кьытаргъа сюе эди. Аны да сездирди. Адамланы кёбюсю жыртыкькёнчек Ойсунну хойнугу алса сюйгенлери белгили эди. Ала аны кёнчегине жарсымай эдиле, ол оюнчу адамны хойнук бургъанын дагъыда кёрюрге сюе эдиле.

Болсада, хойнукла шошая келип, жерлеринден ычхынып, гыллыулана башладыла. Андан ары болалмай, Тузурну хойнугу тёнгереп, жерге тюшгенден сора да, Ойсунну хойнугу бираз бурулду да, тохтады.

Къарагъанла «ох-тух» этип, боюнларын булгадыла. Ойнагъанланы экисини бетлерине кезиу-кезиу кьарай, сабийле Ойсунну жарыгъанын эседиле.

– Энди уа ким ойнайды? – деп, эген тегерекге кьарады.

– Мен дагъыда ойнайма, – деп, Ойсун тёрт сомну да Сосугъа узатды.

– Оллахий, энди уа мен да ойнайма! – деп, Хамза да тёрт алтын ахчаны эгенни кьолуна салды.

– Тейри, кьарайма да, оюн кьыза башлагъанды! Ой, нартланы, аланланы заманындан бери сакъланган оюн а! – деп, Хамза-Бийни бла Ойсунну кьолларына хойнукланы берип, бурмагъа кьойду Сосу.

Алгъынча угъай, иги хазырланып, Ойсун хойнугун бийигирекден окъуна буруп, тепсиге кьондурду. Хойнук, орнун табып, шиллеп кьалды. Хойнугун андан эсе артдаракъ атхан Хамзаны кьызгъанын билген кьыйын тьойюл эди:– ол сыгъынып артхаракъ турду да, тепсиге тюрслеп кьарады.

Ёмюрге дери хойнукла бурулгъанлай, адамла да алагъа кьарагъанлай турлукъча, кюн кьыздыргъан угъай да, кече да келмегенлей кьалырча, чегемлиле ашыкмагъанлай, хойнугу буруугъа битипдиле. Эй, ол кезиуде, алгъаракъ Хамзаныкы, артдаракъ а Ойсунну хойнугу аугъанда:– «О-о-о, Ойсун хорлады!» – деп кьычырдыла. Къайсы эсе да, бири уа: « – Жыртыкь кёнчек Ойсун хорлады!» – деп, эшитдирмейирек селешсе да, хойнук бургъуч ол сёзю кьулакъламагъанча этип, сегиз алтынны да алып, кьыйырыракъгъа кетип олтурду.

«Оллох, кьалай кьаты бурады!» – деп, сейирсинген сабийле олтуруп тынчайгъынчы, Хамза бла черкесли Буттукъ хойнукланы бурушдула. Буттукъ тёрт сомдан кьурлай кьалгъанына угъай, бармакълары хойнукну буралмай кьалгъанына ачуланып:

– Анасы бергенни айтырыкь, мен да таулу кьыздан туугъан эдим да, сизни тенгли хойнук айландыралмагъан бармакъларым кьуруп кьалсынла! – деп, сууукъ кюнdechа, кьолларын хуржунларына сукъду.

– Ойсун, кел, бурушайыкь. Хойнукну сенден кьаты бурлукъ адам былайда табыллыкь болмаз, – деп, эген айтырыкьгъа да тёзмегенлей, сегиз алтынны тепси кьулагъына салды Хамза.

– Тейри, «ахча кьоллу болама» – деп тура эдим да, кьытмай тохтарыкь тьойюлсе. Аман бушман этсинле кьытып алган алтынларым», – деп, кёнчекни кьалайындан эсе да чыгъарып, сегиз жылтырауукъну

ол да тепси юсюне шыбыртсыз салды. «Ойсунну женгил жүрюген кьоллары бла бёкем бутлары, базыкъ бойнун да ары кьошуп, аны жыртыкъ кёнчегине арталда келишмейдиле. Алыкъа ол бир затланы кёргюзтюрюкдю. Ма кёрюрсюз!» – дегенле энди аны кытарын да суйюп, жыртыкъ кёнчегине да юйренчек болуп кьалгъанчады.

Бу жол Ойсун, ашыкъмай, иги хазырланып, Хамза-Бий бла тенг буруп атды. Эки хойнук да тепсиде жарашып шиллешдиле. «Ойсунну къытсын», – дегенле, «Хамзаныкъы алсын», – дегенледен эсе кёп эдиле. Кенгден кенг гыллыу эте башлагъан Хамза-хойнук, кундуш ашагъан, тауукъ кибик, гыллыудан чайкъалыугъа ётүп, жанына ауду да, Ойсунну къына тирелди. Алай, алыкъын гыллыугъа ётмеген хойнук аны уруп, арлакъгъа атды. «Къара, адамча тебереди!» – деп, сабийле кюлдюле. Хамза-Бий да кюлдю.

Сосу эки хойнукну да алып, ахчаланы уа Ойсунну ууучуна къуюп: «Тейри, сени кытарыкъ болмаз», – деп кетип баргъанда: «Тохта алай. Оюн алыкъын бошалмагъанды», – деди, ёмюрю кьойла ызындан жүрюген алтмышжыллыкъ Сары-Бий, – «ойнагъан эте кёреме сен а».

– Кьой, Сары-Бий, къатдырырса. Кьойларынгдан айырылып, Бет – Тургъуну ырхы келтирген ташларына санап башларса да, – деп, сабыр – сабыр айтхан Сосуну сёзю уллуланы да кюлдюрдю.

– Кюлмегиз. Анасы къатында турлукъ, Ойсунга бир къытдыргъанлыкъгъа, мен а ёлюпмю кьаллыкъма! Хойнукну бер, бурушхан этебиз, – деди кьойчу.

– Сайла да ал. Он кьоюнгу эки алтынга тергерикбиз. Жыйырма кьоюн – төрт алтын. Эсингде тут, – деп ойнаргъа ким сюе эсе да, аны чакъырды.

Ойсун тынгылапды, къартны бошуна махтанмагъанын биле болур, ышарып, жыртыкъ кёнчеги да тобукъларын жапмагъангай, арлакъда сюелипди. Энди сабийле аны кеслерине тенг этип кьойгъандыла.

– Оллахий, къыта эсе да, къарт къытсын. Аны бла мен ойнайма. Къыталсам -жыйырма кьоюн да алып, жарлылагъа юлешип кетеме, – деп, кюле-кюле, Тузур төрт алтынны чыгарып, Сосугъа узатды. Тузургъа къарай турмай, «келе-кете турусса» – дегенча, Сары-Бий хойнугун буруп жиберди. Бурула тургъанлай хойнукга бир кесек къарап, Тузур да хойнугун буруп жиберди. Алай, ол барып Сары-Бийни хойнугуна тийди да, бир жанына чартлады. Эрише да кюрешмей, Тузурну хойнугу, башын булгъай кетди да, чёпреден эсирген къаз кибик, аууп кьалды.

– Туралайдан, башхагъа бержеринги. Алкъын оюн башланмагъанды. Ким келеди энди уа? – деп, төгерегине къарай тургъанда, Ойсун келе кёрюндю.

– Тейри арада болсун, экигизден къайсыгъыз эсегиз да къытхан ол болургъа ушайды, – деп, эген хойнукну Ойсунну кьолуна тутдурду.

– Энди, анасы бергенни төккен, «ат аягъан бет тапмаз», – деп, сегиз алтынны салама. Минг кьойну иеси Сары-Бийге бир жүз кьой багъасы зат кьошулгъанлыкъгъа артыкъ болмаз, – деген Ойсун тепсини кыйырына олтургъанда, кёнчегини тобугъу бютюн да уллу жыртылып, шаугютю ачылып кьалгъанда, бир жашчыкъ чепкенчигин тешип,

аны тобугъуна жапды. Аны эслеп, Ойсун ышарды да, жашчыкыны сол кьолу бла кесине кысып, Сары-Бий бла тенг хойнукну буруп жиберди. Узакъгъа кетмей, эки устаны хойнуклары да тепсини юсюнде сын къатдыла. Быллай оюнну туугъанлары бери кёрмеген сабийле, уллу шуёхларыча, Ойсунну къатына жанладыла. Алкъын хойнукланы бурулгъан ызлары билинмейди. Тёш башында гычы да узун тартып окъуду. Эшекни тауушу шошайгъанда, хойнукла да гыллыулана келип, ёчюлдюле. Алай, аугъан а, Сары-Бийини, биле-биле, алгъаракъ тёнгереди. Халкъ кюлдю. Халкъны кюлюую да тюрлю бола кёреме!

– Оллох! Ма туруу! Ай, экигиз да кёп жашагъыз! Оллахий, бу хойнукла ёчюлгюнчю да кёп ишни тындырыргъа боллукъду, – деп эген махтагъандан сора, Хамза-Бий бла Тузур тепсини кыйырына онушар алтынны салдыла. Къалгъанла да, андан-мындан кьошуп, тепсини юсю алтындан толду.

Энди уа не этебиз? Оюнну бошайбызмы? Деди Сосу.

– Угъай, оюн энди башланады. «Баян-Ташны» да кётюрюп, Хамза-Бий бла тутушхан да этип, алай бошарыкъбыз оюнну уа, – деп, Ойсун ёрге тургъанда къая жарылгъанча кёрюндю. Къайсы эсе да: «Оллахий, бу адамгъа кёнчек керек эди, ансы кишилиги уа барды», – деди адамла эшитмезча. Аны тауушу къулагына баргъанча: «Кёнчек ючюн жарсымагъыз. Этим, сюегим жеримде ушайдыла да. Айып этмегиз, атала да жаланнгач ёсендиле», – деди Ойсун. Сора къалай эсе да, бир жары кетип, иги кесек замандан боз чепкени, къара гёнчарыкълары, къолайлы бёркю бла къайтып келди. Жыйылгъанла, уллусу, гитчеси да, кёкден тюшгенча, къарап, сёз айталмай тургъанда:

– Чегемлиле, айып этмегиз, бираз тапсызыракъ эсе да, кечирирсиз. Мени атам эген – Мусаны экинчи къатыныны тёртюнчю жашы эди. Ала ючюсю да ёлетде жоюлгъандан сора, онжыллыгъымда таудан аууп, Эбизелеге кетген эдим. Ала мени ёсдюрдюле, окъутдула, адам этип: «Хайда, бар элинге. Сен анда керек боллукъса», – деп, ма алай жибергендиле. Эбизеле сау болсунла. Баянны, Къара-Бийни, Атаралны эм уллу атабыз Леуан-шыйыхны унутмайдыла. Аланы атларын сагъынсала, ёрге туруп, намыс этедиле. Адам этип, мени да дунягъа кьошхан ала болгъандыла.

Энди уа, Хамза-Бий, ма-а, сени аллынгда турама. Сени бла тутушуп жыгъалмазымы, «Баян-Ташны» атып озалмазымы да билеме. Сени жыгъаллыкъ, умбаш-таш атып санга жеталлыкъ адам бу дуняда табылмаз. Къатлап айтама: Чегемлиле, айып этмегиз. Мени сизге кёргозтюрюк оюну бу эди, – деп, жылагъандан сора, узун бойлу Ойсун алайда окъуна ийнакъ болуп къалды. Аны тегерекден туруп къучакълайдыла.

Барысындан да алгъаракъ туруп, Ойсунну Хамза-Бий къучакълагъанда, сабийле бирден жылап, тегерегинден басындыла. Сабийлесиз къууанч, сарнау да болмай кёреме!

– Алан, жиберчи бери! Жюз кьоюму да кытдырып, бизге да къучакъламагъа кьой. Оллахий, хойнукну бургъанлай окъуна, Аккайладан болгъанынга ийнанган эдим, – деп, Сары-Бий да къучакълады.

– Тейри, эбизеле хойнук буруб а кёрмеген эдим. Къайда юйренгенсе? – деди Сары-Бий дагъыда, хойнукну ары-бери да буруп къарай.

– Бургъан а, алай бурады, сын къатдырады! Айтып къояйым: анда сени кёп адам хорлаяллыкъ туююлдо. Бек къаты бураса. Хойнук буруп къытышыу эбизелени сюйген оюнларындан бириди. Кёпле аны юсю бла жашагъан, ёлген да этедиле, – деген Ойсунну кёзюне къарап:

– Оллахий, адам ёлтюрюу а – телиликди. Ай, юйюнге, адамла хойнук оюнда уа бир бирлерин къалай ёлтюредиле?» – деп, къойчу ийнаныргъа унамады.

– Ёлтюредиле, Сары-Бий, аман ёлтюрюшедиле. Андагъы адамла бла мындагъыла арталлыда башха тюрлюдюле. Жюз минг адам, къая къарылгъачла дорбунда уяла жабышдыргъанча, тёрт-беш къатлы юйлени терезелеринден бир бири бетлерине къарап, алтмыш-жетмиш жыл жашагъандан сора ёлюп къалгъанла дуниядан не зат ангылай болурла деп сорлугъунг келеди.

Эбизеле бла къатыш чойютлюле, эрменлиле да жашайдыла да, ким кимни алдар деп, къадалып кюрешедиле. Жер сюрюп, мирзеу ёсдюргенден эсе, урлап ашагъанны кишилике санап, мал бакъгъанны уа телиге тергеп къоядыла. Сора кюн узуну къатышып ойнайдыла. Бу бизни хойнук оюнубузда къытып, сен, Сары-Бий, чирик бай болуп къаллыкъ эдинг деген Ойсуннга къарап, Сары-Бий уллу кюлдо. Аны ызындан къалгъанла да кюлдюле.

– Да сора мени къойларымы уа ким кютюп туруп эди да? – деп соргъан Сары-Бий Тау-Артындагъы «тартып ал» жашауну артыкъ алапат билгеннге ушамады.

– Кет-кет, къойларынгы аман бёрю къырсын, жыл сайын зекатынгы да бералмай, былагъа махтана, чабырсыз да къалдыңг, – деди эген.

– Оллахий, тюз айтаса. Чабыр этип киерге заман тапмай, къойланы ызларындан жалан аякълай кетип къалып тургъанма. «Маллы киши – къыйынлы киши», – деп аллай бирден айтхан болурла. Бу мал бир уллу байлыкъ, тынчлыкъ келтирив демекликден бакъмайбыз муну, быланы ызларындан айлана, дунияны тарлыгъын, кенглигин да ёнчелеялмай, аман акъылгъа да хорлатмай, ёмюр сюрююню кеси алдап къояды да, жашауну магъанасын алайчыкъгъа келтирив къоябыз, – деди Сары-Бий.

– Угъай, харип, бёрюге буюртма къойланы. Сары-Бий кибикле къойладан айырылып, «хойнук-оюн» бла жашап башласала, халкъгъа аман кюн анда келмезми? – деген Тузур, алай болуп къаллыкъ сунупму жарсыгъан эди, огъесе кесини къойчулары да кетер сунупму къопеленди? Аны билген къыйн эди.

– Сен къоркъма, Тузур. Сени къойчуларынг Тау-артына барып къайтхынчы, минг жыл ётер. Ол заманны артына чыкъгъынчы уа, къойчуларынгы туугъанлары, туудуклары да юч кере ёчюлюп тууарла. Андан эсе, хакълары берив къууандыра турсанг, Аллах, адам жанындан да себеплик табарса, – деп, Хамза-Бий ышарды.

Той барады, сабийле ойнайдыла, аш, суу да эркиндиле. Айыу киби кьарт бозпарий, сабийлени ойнаргьа юйретгенча, ала кьалайгьа барып тохтасала да, алайда олтуруп, кьызыл тилин чыгьарып кьарайды. Заманында бёрюню тутуп алып, жыртып атыучу Агьаз атлы ит, энди уа, сабийлеге тенг болуп, ким, не кьапдырса да, аны бла кечине, кюню кеч болады. Иеси, айтхылыкь Кушаш, кьаядан кетип ёлгенли, элден кетериги, кьошлагьа барлыгьы да келмей, сабийлени кьолларындан болмаса, уллула берген ашны кьатына да бармай кьалгьанды. Эл кьыйырында тебеде олтуруп, тауукьланы кьушдан кьоруучусу ючюн, кьатынла келтирген шорпаны, кемириллик сюеклени да башха итлеге кьоюп, арлакьгьа кетип жатар. Тегенеде шорпаны ичип, сюеклени да бошагьан итле, Агьазгьа салам бергенча келип, кетселе да ыразылыкьлары билдирип озарла. Андан сора биягьы Агьаз тебеге кьайтып олтуруп.

– Той, оюн да барадыла, кьууанч, кюлкю да тохтамай, Агьазны кьатында олтуруп, бир затла сорлугьум келеди, – деп, Сосуну, Тузурну, Ойсунну да алайгьа чакьырып, аслы жаныуарны боюнун кьучакьлап, алайгьа Хамза-Бий кеси олтурду.

– Ойсун, сен менден тамата болмазса. Алай, айлана кетип, эбизелени, эрменлени, оруслуланы тиллерин билип келдинг. Бюгюн сен бизге не хапар айталлыкьса? – деп, Хамза-Бий, узункьаллыкь киби, Ойсунну сепкил бетине кьарады. Ол аны туугьан кьарындашы киби кьое эди. Узун болса да, Ойсун чырайлыды.

– Кьарындашым, сени атангы атасы Муса эбизелеге бармаса, ол анда Жалан-Бекни ючюнчю кьызы Аймени алып кьачмаса, мен бюгюн сени онг кьолтугьунгу тьобюнден кьарап тургьан ала кёзлю акьыллы итни кьатында олтуруп, сёзюмю айырталмаз эдинг. Мен туугьанда, сени атанг Бёде кьатын алып, атлагьаны сайын чёп сындыра жюрюген киши, сени кьоюнуна алып кьууаныргьа базиналмай тургьанда: «Токьсанжылыкь Мусаны тёртюнчю кьатыныны «Отойсун» атлы жашы бла туудугьу Хамза тенгшидиле. Энди ала кьаллай кишиле болгьанларын а ким кёрюр?» – деп, тангсынып, бир бирлерине сора тургьан кюнледе, атам Муса кьаядан кетип ёлгенден сора, эген мени, кётюре-тюшюре, Тау-Артына алып кетеди. Ёсюп, тиллерин да билип, динлерине да кирип, тутушуп, адамгьа сыртын жерге салдырмагьан эгенни да анда кьоюп, тьонене келгеними санга билдирмегениме ёпкелеме. «Отойсун» деген атымы да «Ойсуннга» бурдуруп, сени кьара кёзлеринге кьарап тургьанлай, атам Муса жюрютген бусурман диннге киргениме ыразы бол!

– Оллох, кьалай ариу селешесе! Сени бу сёзлеринги Баян бла Леуан шыйых эшитселе, бек кьууаныр эдиле, – деди Хамза.

– Хар адам эшитгенин айтады, кёргенин эсинде сакьлайды. Муса, харип, Жаннетли болсун: «Аккайлары сарыакьларына юлюш кьоя туругьуз. Аны ыразы этсегиз, кьаягьа кьаты кирирсиз, жолда азыкьсыз кьалмазсыз, чабырыгьызыны чыгы юзюлмез, аман тьош кёрмезсиз, аякь тьобюгюзде зыгыт эзилмез, бозагьыз ариу кьайнар», – деучю эди. Ол затланы юсюнден бюгюн, алтмыш жылым толгьанда, сагьышланама, – деди Сосу, Тузурну кьонакь мекенлиги ючюн кёзюне кьарап.

– Тау тилни мен билеме. Алай, Муса айтхан затлагъа толусунлай тыюналмадым, – деди Тузур.

– Тамашалыкъ зат айтдынг, Тейри, Сосу. Къыркъ жылгъа жууукълашхан киши, алыкъын ол хапарланы эшитмегенме, – деди Тузур. Тынгылайдыла.

– Мен да кѳрген-билгеними айтайым.

– Айт, Ойсун. Он тюрлю затны бир кюнде сынатхан Аллах тамбла башха оюнланы кѳргюзтюр, – деди Хамза, кѳз жашларын суу-дарийге тамыза.

– Жилигъанмы этесе? – деп, тыншчыкъ сорду Тузур.

– Угъай-угъай. Тесейни эсиме тыюноп, гурушха болдум. Аны бери келтирмегениме сокъурандым.

– Аны мен санга анда окъуна айтханем.

– Ол ишни тюзетирге эсиме тыюноп турады. Анга сен тамбла кесинг болушурукъса. Шѳндю уа Ойсуннга тынгылайыкъ, – деди Хамза-Бий. Сора, Агъазны уллу башын сылады да, тынчайып олтурду.

– Суу-дарий, – жумушакъ, чилледен согъулгъан къумач. Анга орусча – «мокрый шѳлк» дейдиле.

– Биз, кесими да сизге къошуп айтама, тауларыбызны, сууларыбызны атларын къагъытха жазып, бизни ызыбыздан келген тѳлюге ангылатып, эсине салып къояргъа керекбиз. Бизни тилни болушлугъу бла ангышынырыкъ сѳзле жер жюзюню хар къалайында да чачылып, атылып, тюз айтылмагъанлай, себилип, терс тамырланып къалгъандыла.

– Сен аланы къайдан билесе да? – деди Хамза.

– Аланы билир ючюн, кѳп окъуп, къатын да алалмай къалгъанма.

– «Ол къыйын» ишни манга къой. Хапарынгы бѳлме, маржа. Кѳремисе, Сосу бла Тузур да санга тынгылапдыла.

– Сѳз ючюн, Тузур жашагъан элни аты Ташлы-Сыртды. Анда бек алгъа Алауган жашагъанды. Артда Жансокълары, Ташлы-Сыртдан ары аусанг, Къыркъ-Жан деген жерге чыгъаса. Алайда къырымлы ханны аскери бла таулула, черкесле да бирге болуп урушхандыла. Алайдан ары бир кесек баргъанлай Там-Бу-Къан деген жерге чыгъаса. «Къан тамычыды бу» дерни орунуна, терс айтылып къалгъанды. Терк, Балыкъ, Суукъан, Юрк сууланы атлары терс бурулуп кетерге боллукъдула. Орус халкъы тау элlege кире келген сайын, жер, суу, тау атланы бузуп къоярыкъды.

– Орус халкъны аллын тыйып, бери бсмазча этерге къолдан келmezми? – деди Тузур.

– Угъай, оруслуланы энди тыяргъа онг жокъду. Башха миллетлени кеслерине къоша, кѳбе, аланы да «орусха» айландыра, сауутлу, отлу бола келликдиле. Тюрк халкъланы да кѳбюсю орусха бурулуп, хорланып къалгъандыла. Жюрекле ауруйдула.

– Шу «орус» деген сѳз кеси да къайдан, къалай жаратылгъан болур? – деди Хамза-Бий, кюлюмсюреп, Агъазны кѳзлерине къарап.

– Къарындашым, аны хапарын айтсам, сен, кюлалмай, мудах болуп къаллыкъса.

Хамза-Бий тынгылауны басды да, терен сагъышланды.

– Минг жыл мындан бурун бу халкъгъа «антла» дегендиле. Энди уа Маржа, – сатыгучуну бла алыгучуну жарашдыргъан къоруучуну атыды. Сёз уллу харф бла жазылыргъа керекди, антлагъа «оруслула» дейдиле. «Ант кирсин юйюнге», «антхамы жолукъгъанса?», «ант ызынгдан болсун», «ант юйюнге келсе, балтанг къатынгда турсун», «антны юсюнге юрдюрме», – дегенча сёзлени халкъ эсинде сакълайды.

Жау адамын къаргъаса уа таулу – «ант къурутсун аны!», «ант аны къоншусу болсун!» – дейдиле. «Орус» – деген сёзню къалай жаратылгъанын да айта барайыкъ. «Ант урушмазгъа хазырды», «ант урушмазгъа, сёзю къурушмазгъа онг бермейдиле» – деген сёзлени сен да эшитген болурса, унутханса ансы.

– Оллахий, ол сёзлени уа менден кёп киши да эшитген болмаз. Сора, къайдады да, бу «орус» – деген сёз? – деген Сосу кёзлерин Ойсуннга аралтып тохтады.

– Тохта алай. Ашыкъма, сыйлы эген. Ашыкъма! Мен акъыллы кишиле айтхан сёзлени сизге эшитдиреме. Сиз а жашларыгъызгъа, къызларыгъызгъа айтыгъыз. Ала да, жашлары, къызлары туусала, алагъа билдирирле. «Орус» – деген сёз – «урушхан, урушуучу» деген сёзледен къозлагъанына сиз ийнаналмай къыйналырыгъыгъызны да эслейме. Менден эсе толуракъ, ангылашыныулу, къыздыраракъ айталгъан адамлагъа – «гъилмулула» дейдиле. «Орус» – деген сёзню бюгон былай буруллугъуна эслери жетмеген оруслула кеслерине: «русь» – демеге къоюп, тынчайып олтурадыла. Бюгон Нарт-Сана, Беш-Та, Доммайлы деген жерлени оруслула бийлеп, халкъларын кёчюрюп, Къапкъаз халкъланы уа тау тюплерине къысып, жартыларын а Тюркге къыстап къойгъанларын кёрюп турмаймысыз?

Бир жюз жылдан ол сёзле ючюн даулашыу башланса, бизникиле хорлатып къоярыкъларына уа эсигиз жетемиди? – деп, ёрге туругъа къорешген Ойсунну тобугъуна тийип: «Тейри арада болсун, ол затлагъа мени эсим жеталлыкъ туююл эди!» – деген Хамза тынгылап, бёкем боюнун энишге ийди. Кеси ёмюрюнде «харф» деген сёзню къулагъына чалындырмагъан Сосу, не эсли болса да, гъилмулу кишилени айтырыкъларын къайдан эштирик эди. Алай орусча, тауча эм чеченча да билген черкесли Тузур а тамашагъа къалып, тынгылайды.

– Тохта сен. Къапчагъай, Гепчокъа, Ауар-Сырт, Къан-Жол, Хаймаша, «Кёнденелен, Тотур, Илянчи-Къая, Ташлы-Сырт деген сёзле да даулашыуу туудурурла? – деди Хамза-Бий керти кёлю бла. Барсындан да къаты тынгылагъан а итди.

– Да не сунаса да? Дуния алай бола келеди.

– Бу жерледе биз бла черкеследен башха халкъ жашамайды. Сора, черкесле да ёзгертипми башларла да?

– Энди мен жюз жыл жашаялырмамы? Билмейме. Шёндю мен айтхан сёзле жашланы эслеринде къалып, мен дуниядан кетген заманда къабырыма келип айтмасала, башха амал бизде бюгон жокъду.

– Тейрини хакъына, сени аламатлыкъ хапарларынга андан къайытхандан сора тынгыларыкъма. Хайда, атха мин. Тузур, сен бла мен

бир ишни мажарып келейик, – деп, андан ары айтыргъа кьоймай, Сосуну кьулагъына нелени эсе да сёлешип, ючюсю да атланып, жолгъа чыкъдыла.

– Аланла, Хамза-Бийлары эрттенликде кьайтырыкъдыла. Ары дери уа тойну, оюнну да бардырыргъа манга буюргъанды! – деп, атлыла кёзкёргенден ташайгынчы ызларындан къарап тургъан Сосу Агъазны тегенесине шорпа кьуйдуруп, аны тил тауушуна тынгылай кетип, кёкге къарагъанда, ашхам жулдуз чыгъып, алтын Айны да жылтырап башлагъанын кёрюп: «Аллахха шукур, тамбла ахшы кюн тиерикди! Ойсунланы барышлары, келишлери да аман болмаз», – деди эген. Эшта, аны сёзюм хазна эшитген болмаз эди.

Бет-Тургъу эл уянды. Кьойла макъыра, ийнекле мюнгордей, эшекле кюл тебеледе аунай башлагъанда, тебен жанында келе тургъан жангыз атлыны Хамза бий болгъанын эслеп, аллына чыкъдыла.

– Сосу, Аккайланы Ойсуннга кьатын алып келебиз! Аллыбызгъа чыгъып сёзюмю эшитигиз! Келинибизни уа кёрюмдюсюм беригиз! – деген Хамза бийни халы кьууанчлы, сёзю алгъышлы эди.

Сосу эген гопанны бозасы бла чыгъарып, Хамза бийге узатды. Айтылгъан эм айтыллыкъ сёзле бла уа адамланы кёбюсюню алыкъын ишлери жокъду. «Хамза бий аз жерледен келмегенди!» – деп, тамашагъа къарапдыла.

Ашыкъмай, боза аякъны кьолуна алып, Хамза бий алгъыш этип башлады:

*– Ой, келебиз да узакъ жерден, ох,
Къабартыда Ташлы-Сыртдан кьубула.
Ариу къызны аты болур Тюсейи,
Аны Ойсун кеси кёрсейди тойда.*

*Келигиз бери ойнай билген,
Къыз ариуун соруп кёрген.
Ташлы-Сыртда ёсген Тюсейи,
Бет-Тургъугъа келип тюшгенди.*

*Келини уа кёрмей билмезсе,
Къара чачындан тюк юзерсе.
Айтхан сёзюм керти болуп кёрюрге,
Оюнума бюсюремей не этерсе?*

*Тыфылсууда согъулгъан акъ кисей;
Кисей туююл, суударийди агъачы.
Эй, эген, кел бери, къарап турмачы,
Черкес къызны алтындан къара чачы!*

*Боза аякъ кьолумдады, аланла,
Бозалыкъ а ёсген болур сабанда.
Буз тюбюнден чыгъаргъанбыз ичерге,
Кюрешигендиле кьатынларыбыз сюзерге.*

*«Келликме», – деп айтханем мен тюнене,
Келгеними уа кёрдюгюз бу жерде.
Къара будай ёсер бизни сабанда,
Къууанчыма ийнаныгъыз былайда.*

*Эй, боза аякъсыз адам жашамаз,
Къууанмаса, той кёзюне къарамаз.
Эй, алгъыш аякъ мени къолумдады,
Тыйгъыч кёрмедим жолумда да.*

Ачыракъмы болгъан эди, огъесе кесин алгъышхамы хазырлап келди, Хамза бий, боза аякъны белине дери эндирип, Сосугъа узатханда, Тузурну онг жанында, атха да бир жанлы (бетин Тузургъа айландырып) минип Тюсейни, аладан артхаракъ къалып, Ойсун кёрюндюле. Аланы алларына чыгъып, атладан тюшюрюп, къонакъ отоугъа ашырдыла.

Ойсун а, Хамза бийни къатына угъай, Агъазны аллына барып, атдан тюшдю. Ангылагъанча, Агъаз, тёрт аякъланып, къалын къуйругъун эки жанына булгъай, Ойсуннга къарап тохтады.

«Оллох, парийни къууана билгенине къара! Ол келин огъурлу болмаса кёрюрсюз», – дедиле бирле. «Болсун. Элибизден кетип, къайда болса кёп айланганды», – дедиле башхалары уа.

Той жангыдан башланды. «Мажара билсе, алай да болады», – дедиле. Сабийле къууанадыла.

«Хар тукъумда Хамза бий кибик бир киши болмаса, адамла хайран болуп къалыр эдиле. Кёрдюнгмю сен, тюненеден бюгюннге къарындашына къатын алып келди да! Таланнган, ол а кесини къытып алгъан къызы кёреем. Энди Ойсун анга ыразы болуп, терс акъылгъа кетмей а турурму? – деп, тыгъыракъ сайын айтыла айланнга болмачы сёзлени Ойсун кеси эшитсе да, ичинден тукъум къарындашы Хамза бийни адамлыгъына къууана, жетижыллыкъ жашчыгъы бла бешжыллыкъ къызчыгъын кюн сайын Хамзаны къатынына жиберип, хапаргъа тынгыламагъа къоя эди.

– Ойсун, Малкъаргъа барып, «Голлуну» кёрейик. Дунияны бир къыйыры кибик, ол сейирлик жерни адамларыны сёзлерине тынгылайыкъ. Сен анда болгъанмыса? – деди Хамза бий.

– Андагъы адамла уа бизденми башхадыла? Тилибиз, динибиз да бир туюлмюдю? – деп сейирсинди Ойсун.

– Анга Шах-Малкъар деген затларыбыз алада къатыракъдыла. Сора «Голлу» – адамны тилин ачхан къууанчды! Аны кёзюнг бла кёрмей, къалай жашарыкъса? Жашауну бир сейирлиги олду! – деп, Хамза бий Ойсунну ёмюрюн ёнчеледи.

– Сен айтхан затдан манга тыйылыргъа жарамаз. «Айгъа минейик!» – десенг да, мен хазырма. Къачан барабыз?

– Тамбла эрттен кетип, ингир алагъа жетербиз, – деп, Хамза Ойсундан аталаны сагъынырын тиледи.

– Сени атанг – Бёде. «Бу эди» – деген эки сёзден кьуралып, кьарыусузчукъ болуп туугъаны ючюн аталгъанды.

Аны атасы – Муса. Арабладан келгенди, файгъамбарны атыды.

Алий-Мырза Мусаны атасыды. Эген бла Муса бир анадан туумагъандыла. Эгенни атасы – Бозай.

Алий-Мырзаны атасы Эсен-Бийди, аны атасы уа Аккайды, кьуууп, бёрюню тутуп кьоя болгъанды.

Аккайны атасы Келишти агъач ишге, таш таныргъа уста, адам байлыкъны суйгенди, хар затны да болдура билгенди.

Адырхой – Келиштини атасы, жашына сылыфхарны саугъагъа кьуюп, Арабстаннга кетип, анда ёлгенди.

Адырхойну атасы Хан-Аккай тукъум тамгъаны сакълап, аны унутмазларын тапхырына аманат этгенди. Андан ары уа билалмайма.

Эгенни атасы Бозай, Бозайны атасы Сюленди. Сюленни атасы Артыкъ хажи, Эри-Бий Артыкъны атасы. Асыллы ёлетден ёлюп, Леуан ыйых Эри-Бийни адам этип, дунягъа кьошханын а эштгенмисе?

– Аны уа билеме. Думала бла ётерден алгъа, кешенелеге дууа тута барып, намаз-ташха кьайтырыгъыбызны мен унутсам да, эсима салырса. Хому?

Уллу кешенеден сора дагъыда сегиз кешене ишленгендиле. Аланы ким, кимлеге ишленгенин а билемисе? Жарты кешенеле да бардыла.

– Мен аны билмейме. Айтсанг, ыразы болуп кьаллыкъма, – деди Ойсун.

– Огъесе тынгыла. Уллу кешенени артындагъы Леуан шыйыхна ишленгенди. Ол кешене Артыкъ хажини кьаражатына салыннганды. Башхала болушуп, усталыкъны хажи кеси этгенди.

Леуан шыйыхны кешенесини тытыр сууу кьуруп да бошалгъынчы, Айдоланы Органы Окъа, Тесей, Боран деген жашлары кьаядан агъып, бир кюн жоюлгъандыла. Юч кешене аланыкъыдыла. Бюгюн аланы мен бу, ол деп айыртлаяллыкъ туююлма. Артхаракъ тургъан юч кешене Айдоланы жашларыныкъыдыла, аны эсингде сакъла. Сегиз ызлыкълы, субайла.

– Сен алай айтхандан сора, дагъыда сорлугъум келди: Айдоланы энди чирчиклери кьалдымы?

– Кьалгъанды. Тегейни кьатын аллыкъ жашы ёсгенди. Аны аты Малкьарукъду. Анга Согаланы жюзжыллыкъ кьарт кьатынлары Элля бакъгъанды. «Сабийликден окъуна кесими кьолумда ёсгенди. Малкьарукъ ахшы адам боллукъду», – дегенди Элля. Алай бла Айдоланы тукъумлары Малкьарукълагъа айланып кьалгъанды.

– Къалай кёп билесе сен, Хамза! Ол затланы ким айта тургъанды санга? – деп, Ойсун тангсынды. Кешенелени юсюнден хапарны бек керек затха санады.

– Тленчиланы «Бешаланы» бир кьызы бла жети жашы болгъандыла. Кьызы ариулугъуна, сукъланчлыгъына кьарап кете болгъандыла. Жашла да чёрчекликден, адамлыкъдан кьалдырмагъандыла. Бир

жолда Тау-Артындан бөлек атлы аугъанды да, мал сюрюрге, ырысхы сыйырыгъа умут этгенди. Аны къарындашла билгенди да, эбизеле бла урушхандыла. Урушда уручуладан кёп адам къорагъанды, сау кългъанлары къачып къутулгъандыла.

Экинчи жыл эбизеле, юч кере да кёп болуп, ташала бла келип, чегемлилеге уллу халеклик салгъандыла. Жети къарындаш, Бешаланы жети жашы, ол урушда ёлюп, эбизеле жангыз эгечлерин алып, Тау-Артына кетерге тебирегенде: «Мени элтмей болмай эсегиз, аман бушман этигиз, къарындашларымы асырап, аланы обаларыны юслеринде кешенеле ишлегиз. Алай болмаса, мен кесими ёлтюрлюкме», – деп, бичакъны алып, эгечлери алай тохтагъанды. Андан сора эбизеле къарындашлары экишерден асырап, юч кешенени бошагъандыла. Тёртюнчю кешенени жетинчи къарындашны къабырыны юсюнде ишлеп толу да бошагъынчы, чегемлилени урушха хазырланып башлагъанларын билип, Бешаланы кызын да алып, эбизеле кече бла къачып кетгенди.

Бу жерде кёп ёлюк жатады. Къабырла кимникеле болгъанларын адамла энди унутуп окъуна къоярыкъдыла. Былайгъа, къабырла, кешенеле да тургъан жерге Пардык дейди. «Барлыкъ жерибизди», «барлыкъбыз», «бардык», дегенден айырыла келип, Пардык деген сёзге айланып кългъанды. Малкъар ауузунда Фардык деген эл барды. Ол элни аты да «Бардык» деген сёзден жаратылгъанды. Пардыкда жатханла бусурман динни тутта башлагъан адамла болгъанлары асыралгъанларындан белгиледи.

– Бу хапарны сен кимден эшитгенсе?

– Атамы атасы Муса, жаннетли боллукъ, былтыр ёлдю да, ол манга кешенелени ишлеген усталаны атларын да сагъыныучу эди. Аладан къллай жырланы юйреннгенин да айтыучу эди.

– Унутулмагъанлай, кешенелени атлары ала кимлеге ишленнгенлерин эсде сакъланырламы дейсе?

– Хар ким, къайсыбыз да, жети-тогъуз атагъа дери билирге, аланы унутмагъанлай, туугъаннга, туудукъгъа да айта туургъа борчлубуз.

– Хамза, Тау-Артында аллай хапарланы къалам бла къагъытха жазып, къагъытладан китапла этип, ёмюрге дери унутулмазча асырап къоядыла. Аллай китапны уа, ким къачан суйсе да, алып, окъургъа боллукъду. Эбизеле китаплагъа отуз атагъа дери тартып къоядыла. Жерлени, сууланы атларын жазып къойгъандыла. Кешенеле, шыякыла да белгиленип, ким, къалай ишлегени ачыкъланып турады. Акъыл ма аладады.

– Голлудан – сау-саламат къайтсакъ, ол да Аллахны кълундады, Арабстаннга – Артыкъ хажи баргъан жерге, барып келирге эсеме тюшюп турады. Ыразымыса? – деди Хамза бий. Андан сора уллу сагъышха кирди.

– Сен айтхан сёз – манга жорукъду. Бар. Андан уллу ишинг сени жокъду. Малларынга къарап, ырысхынгы къоранчсыз жюрютюрме. Бар, хажи болуп къайт! – деп, Ойсун къууаннганын билдирди.

Зиришки, Алтыу-кешене, Уллу-Тюз, Ашамиш-оба болгъан жерле адамдан толу. Черкесча, дюгерча, чеченча, къумукъча, эбизеча сѣлешгенледен айырмаракъ тургъан Ойсун бла Хамза бийге къарап: «Бѣрклерин аккыл а кийирмегендиле, Тейри! Къарачы бери, къалай кишиле келгендиле! Бири узункъаллыкъ кибик, онг жанындагъы уа асыралгъан бугъагъа ушайды!» – деген малкъарлыланы сѣзлери Ойсунну кѣлюне уллу къайгъы салгъанча, аладан башха жер башында адам жашамагъанча кѣрюндю.

– Малкъарлыла бир кесек атдым адамла болуучудула, ансы, бир-экисин танысанг, къамангы бел бауунг бла берип къоярса, – деп, Хамза бий кешене къатында Ойсунну югютлерге кюреше тургъанда, токъсанжыллыкъ, сары шинли, алай бѣкем, уллу киши алларына чыгъып: «Мени къошума келигиз», – деп, алып кетди.

– Таныдым, Зантууду! Къалай иги нюрюнг бла тураса! Аллахха шукур болсун! Алтыу-кешене да сау, сен да къолайлы! – деп, Хамза бий Мокъа улуну эки жанына да айландырып къучакълай тургъанлай, алтмышжыллыкъ Къыден артларындан чыгъып: «Оллахий, бу ол сен айтычу жигит болур! Узатчы бери, мен да къучакълайым!» – деп, Карка улу сѣлешгенде, Ойсун кесин мында туугъан, кешене къатында ъсген, Хамза бий а сау дунягъа ийнакъ болуп жаратылгъан сунуп къойду. Алайгъа, арлакъдан, берлакъдан да жыйылып, кѣп болдула. Ышкантилы, кюннюмлю, шауурдатлы, мухоллу, чегет-элли, фардыклы, курнаятлы, мукушлу, къоспартылы, зылгылы, зарашхылы эм Глашладан окъуна тюшюп, сабийле чабышып, бир бирге ал къоймай айланадыла. Хылжы бѣрекле, сохтала, Тау-Артындан келтирилген татлы затла салыныпдыла. Чыккырла бла бозала, къоштелледе жуууртла, хар тукъум да онгуна кѣре хазырдыла. Таукенлары, Мусуклары, Амырханлары, Абайлары, Мисирлары, Гелялары, Тауырзалары, Мысакълары, Табакъсойлары, Жанхотлары, Къарчалары, Биттиулары, Занкишилары, Ацыкъанлары, Жангоразлары, Уяналары, Герузалары, Маммелары, Къабартукълары, Шаханлары, Гумалары, Алтыулары, Бегийлары, Цоралары, Мамайлары, Аккъумлары, Хыбыйлары, Заммолары, Хучиналары, Къазакълары, Гадийлары, Аккыллары, Баккулары, Къаралары, Ажолары, Гажонлары, Кючюклары, Аппайлары, Бѣзюлары, Башийлары, Атгасаулары, Хасаулары, Табансызлары, Боюнсузлары, Хозарлары, Хуболлары, Байкъуллары, Эндрейлары, Айкъаралары кибик тукъумла байлыкъларына, онгларына кѣре ашарыкъланы, ичерик затланы да хазырлап, хар къоншу аллында ариу анала, атала, аланы къызлары, жашлары ынтышлы кийинип, келген къонакъланы ашатып, ичирип, ариу айтып, ашырып турадыла.

Сатылыргъа салынган хазыр чепкенле, чепкен чулгъамла, къалпакъла, тонла, ышымла, чабырыкъла, гѣнчарыкъла, кийиз чарыкъла, андыз жамычыла, башлыкъланы тюрлю-тюрлюлери, агъач челекле, тийреуле, чыккырчыкъла, от сынжырла (шынжыр), аякъланы тюрлюлери, къалакъла, къашыкъла, бичакъла, къамала, балтала, салтала, чомачала, жипле, мансла, аркъанла, кисуу жипле, бѣркле, кийизле, юс

кийимле, шережеле, чанала, хойнукланы тюрлюлери, ючайыр, экиайыр, сенекле, агъач кюрекле, агъач, темир ийнеле, халы, сюек тюймеле, илгикле кёлюнгию кётюредиле.

«Ашарыкъ, ичерик затланы сатып бермегенлери неликден болур»? – деп сорлугъунг келеди. Ол затлагъа кёзю жетип, ичинден къууана тургъанлай:

– Угъай, жырчы. Бу уа башха къарындашымды. Алай, тутушхан да этип, Мысакаланы Къара-Бийни ташын да атып эриширикди. Муну къарыуу, узунлугъуна угъай, болумуна кёре боллукъду. Сен быллай жигитни кёргенмисе. Кеси да Тау-Артында ёсюп, андан къайтханлы, алты жылы болады. Голлугъа биринчи кере къарайды. Кесин багъалап, билгенине, илиннгенине да кёз жетдирсенг сюерикме, – деп, Зантуудуну дагыда къучакълады Хамза.

– Къоркъма, малкъарлыла Ойсунну жүрегин аурутмазла, – деп, орталарында Зантууду кеси олтурду да, Каркаланы Къыден бла танышдырды. Ол да сары шинли, узун санлы, бёкем киши, Хамза бла Ойсун тенгли эди, ышарып, ушакъгъа къошулду. Алайгъа Темиржанланы Багъатыр, голлуда оноу этип, эгенни къуллугъун толтурлукъ, жүзжыллыкъ жырчы киши да келди. Ат жарышчылагъа, бугъалагъа багъычулагъа, эркечле ёсдюрюучолеге да къарап бошагъандан сора: «Адамла, эрттегилени «Айтычуу бла табычуу» деген оюнларын башлайыкъ», – деди Багъатыр, «Батырланы жырын» такъгъан эм жырлагъан адам.

Ол заманда, алгъа чыгып, уллу гыйы тахха Зантууду бла Къыден олтурдула.

– Хайдагъыз, башлагъыз, – деди эген. Ойсун эм аны кибикле, ол сёзню биринчи кере эшитгенле, не айтады бу дегенча тынгыласала да, оюнну къалай барлыгъын билген Хамза бийни бети жарыды.

– Алма, – деди Зантууду, ауазы да къонгуроу кибик зынгырдады.

– Терекде битеди, татыулуду, къызгъыл, акъсыл да болады. Бай ашайды. Жарлы уа къарап къалады. «Ма» – демегенни затын «бер» деп алалмай къалгъан да адамды.

– Алма! – деди Зантууду экинчи да.

– Керекмейди, кесинги болсун! Мен а тапмам! Тохта, санга да жетер кезиу! Хатырсыз! Кёремисе аны! «Жамычымы да жайым, къонакъгъа да чакъырайым» деп. Аллах селлайгъа алма да буюрмасын, алгъанынгы да къолунгдан тюшюрсюн, – деп, жууап къайтаргъандан сора, Зантууду терк окъуна ючюнчю сёзню (ыразы болмаса, ол тынгылап къаллыкъ эди) айтды.

– Улхузу.

– Хунагъа ташны жарашдырады, ансыз хуна оюлуп къалады. Улхузу тутхучлу болур ючюн, салта бла туююп ууатадыла. Улхузу ууатхан, аны хунагъа къуйгъан къыйын болады.

– Ул-хузу, – деп, Зантууду сёзню экиге бёлюп айтханын сезген Къыден терк окъуна:

– Терс юйренген, аман къылыкълы сабий.

Къайда болса, анда айланган, кесин атаны баласы сунуп тургъан жаш. Аллай ага улу хузуда къалгъанлыкъгъа, анга адам жылямасын.

– Эр.

– Эри болмагъан – излесин, аманындан а Аллах сакъласын.
«жаным – от да, жаным – эр», – дегенлей, ахшы эрни ариу къатыннга
Аллах да алай терк берип къоймады.

– Эр, – деди Зантууду дагъыда.

Къыден, эслеп, терк окъуна:

– «Эрлик кичиден чыгъады», – дегендиле. Алай, юйюр таматасы
да юлюшюн алыучуду, – деген Къыден Зантуудуну ышартды.

– Тогъуз жашны бир кюнде Дюгерде жыкыгъан Къыден ма буду.
Урланган атланы табып, иесине бергенде, саугъаларгъа унутхан
кишини къолун къысып, эзип, артына къарамай, кетип къалгъан да
Къыденди, – деп махтады да:

– Гырмык, – деди Зантууду.

– Тынгылы гырмыкланган гебенни Сынла-Сыртыны жели да
оймаз. Зиби болмагъаннга, ахшы гырмык да бютюдю, – деп, Карка
улу тыгъылмай жууап къайтаргъандан сора:

– Энди башхалагъа да сёз берейик, – деп, Зантууду сёлешгенден
сора, эки-юч къауум да чыгъып, болумларын кёргозтдюле. Алай
аланы, сёзлерин бёллоп, Багъатыр терк-терк тыйып къойду. Жашланы
айтышларына бюсюремегенини белгиси эди ол аны.

– Алай эсе, сёзню жырчылагъа берирден алгъа, Бет-Тургъудан
келген къонакъ – Хамза бийни ауазына тынгылайыкъ. Турчу, Хамза, –
деди эген.

Хамза бий, керти да бий киби, ёрге туруп, сабанлыкъ таба къарап,
бироз сюелди да:

*– Мен Акъ-Къаядан келгенме
Голлуда жырлап къайтыргъа.
Зантууду батыр, эркин эт,
Билген сёзюю айтыргъа,*

– деп, узун тартханда:

– Бир кесекчикге тохтачы, Хамза. Жырны ёлчеуюн келиширча
салгъанса. «Къайтыргъа», «айтыргъа» деген сёзлени иги эркинирек
айтып созаракъ эт. Эжиучюлени уа ашыкъдырма, – деди Зантууду.
Андан сора жырны бёлмеди. Хамзагъа къут келди, ёню кётюрюлюп,
жыргъа жарашды:

*– Сиз Акъ-Къайны кёрмегенмисиз,
Бети кюзюге ушайды!
Менден сора да, ол ариу элде,
Ойсун деп биреу жашайды.*

*Ойсун оюмлу жашыбызды,
Айтханы акъылгъа тартханлай.
Аны къоллары жазалла,
Кёзлери кёрюп тургъанлай.*

Ойсун, къарындашым, олтурчу,
Къыденни сёзюне тынгыла.
Жыл сайын Голлу болмаучуду,
Ариу къызланы тангыла.

Тепсеуюбюзге «Голлу» дейдиле
Къалгъан дуняны халкълары.
Малкъар ауузунда къалгъанды,
Чабышхан атланы налары.

Ойсун, къарындашым, кёрмеймисе,
Зантууду къарап турады?
Бюгюн эрттенликде окъуна
Сени атынгы сурады.

Бу ариу жерде оноу этелле,
Малкъарны акъыллы жашлары.
Тёгерегинге къарачы, жаным,
Мамица болур ташлары.

Малкъарлыланы несин сурайса,
Къонакгъа къочхар соярла.
Кёзюнге къарап тургъанлай,
Атынгы айтып къоярла.

Кешене аллында той эте,
Бир затла эсиме тюшелле.
Жыл сайын келген жашланы
Кёбюсю жырлап кетелле.

Къолумдагъы жюзюкню, Ойсун,
Тешип, ташлагъа салгъанма.
Малкъарны кёрмей туралмазымы
Тюнене тюшюмде айтханма.

Быйыл Голлугъа келгенле
Экинчи жыл да келирле.
Шах-Малкъарны кёрмегенмисе?
Аланла сейир этелле!

Ой, Ойсун, ой, турчу бери,
Гюлчю сууундан ичейик!
Къыден тойчуну тепсегенин
Кёзюбюз бла кёрейик.

Бу хәпәрләнә манга айтып турган атамә эгечи Къундуз болгъанды. Жырләнә, алгъышләнә да ол әсли тиширыу кәлнәнде сакълагъанды. Хамза бийни анасы Малкъарләнә Айдону кызы Кюндюз жашына жүз жыл толгъанда, сау әди дейдилә.

Аккайләнә жашаулары алай бола, келгени тәлюден-тәлюгә кыала барса, аман болмаз әди, – дегенден сора, жазыуну тохтатып, сагъышландым.

Я, Аллах, Ойсунну, Хамза бийни Голлуда тутушуп хорлагъанларын а кыачан жазарма деген оюм әсимден чыкмайды.

1995 жыл.

1. Хан-Аккай
2. Эри-Бий
3. Эл-Бай
4. Артыкъ хажи
5. Сюлен хажи
6. Базай
7. Аккай
8. Эсен-Бий
9. Алий-Мырза
10. Муса хажи
11. Ойсун, Бәдә
12. Хамза бий
13. Сулемен, Къундуз
14. Азрет
15. Абдуллах

«Хан-Аккай Къая-Аллында» деген әки сәзню ортасында кюн кәзю кибик тәгерек салынып Аккайләнә тамгялары алайды.

ЖЕРДЕН – АЛАМГА

Тхазеплов Хасан кѳабарты литератураны уллу поэтлеринден бириди. Ол орус эмда ана тилинде жазады. Жыйырма оннга жууук китап чыгарганды. Эки тилни да уста биледи. Кюнчыгыш, кюнбатыш адабиятны терен ангылайды. Аны себепли болур Хасанны поэзиясы черекни эки жагысын байлаган кѳпюр кибик алай кѳрѳнгени. Батышны теренлиги, чыгышны субайлыгы бир бирлери бла жараша, бир бирлерине синге, байлана келгенлери да эштада анданды.

*Байлык кеси аллына бедшиге саналмайды,
Бедшилиге саналык байлыкдан кѳаналмайды
Бир адамны, кѳоймай, кѳкге чыгара келсенг да,
Файгѳамбарга тенг этме кесинги, бай эсенг да.*

Кѳыйыры-чеги болмагѳан дунияны, аламны, гѳаршны жорукѳларын ачыкѳларга итинген поэт не заманда да, кѳайсы ууахтыда да кесини окѳуучусун тапмай кѳалмайды. Келир кѳннге ал бургѳан закий Хасан тюненени, бюгюнню, тамбланы да суратларын ишлейди, бояуларын табады, бир ызга сыйындырады, мен сагыш этгенге кѳре, ма олду Тхазеплов Хасанны башха жазычуладан энчилиги. Тюзлѳкнѳ жерде табалмай, поэт жерден узакѳлада излейди. Адамны жарсыууна жарсый, кѳууанчына кѳууана, гѳоняларын боюуна ала, алай жашайды Хасан. Ол жазгѳан затларын да окѳуучугѳа сагыш этерге, ойларга онг береди, сора аны ушакѳ нѳгер болургѳа чакѳырады. Аны бла бирге Хасан жол излерге, амал, мадар табарга итинеди. Болушну кѳргенича айтады.

*Хасани, шуѳхум, хар сѳзюнг – балды, шекер.
Жашауунг – кюзгюге кѳарагѳанча.
Ажалыбыз а бирде кезиусюз да жетер,
Ташадан уучубуз марагѳанча.*

Хасан, сѳзле бла ойнамай, сѳзлени ойнагады. Ол хар бирини жерин кеси тохташдырады. Бирини орунуна бирси жарашмай кѳаллыгѳын окѳуучу бек алаMAT ангылайды. Ол а аны хунерини, фахмусуну, иш кѳллюлюгѳюню юслеринден айтады.

*Жаш, атасын юйретгенча,
Тюз жашарга юйретеди акѳмакѳ
Акѳыл сѳзлю акѳылманны.
Ол а анга да салады кѳулакѳ.*

Хасани – Хасанны жаз атыды. Китаплары арт кезиуде бу ат бла басмаланадыла. Аны юсюнден кѳп айтыр сѳз да барды. Алай, айыуну кѳре тургѳанлай, ызын ызлагѳанча болмай, андан эсе Хасанны назмуларын кесигиз окѳугѳуз да, кесигиз ойлагѳыз.

ДОДУЛАНЫ Аскер

РОССЕЙ

Жюрегим, нек болдунг кьоян кьуйрукълай,
Кёп индекден сау чыгъалгъанында да?
Жашауда кьыйынлыкъ кьурурукъла да
Сынагъандыла чыдамлыгъынгы да.

Узакъ кюнню таягъына тенг бола,
Россейни кьыдыргъанса уллу жерин.
Революцияны байрагъы бла –
Къызыл байрагъы бла Октябрьни.

Аппаланы «орус» деген сёз бла
Къоркъутуп тургъандыла хар заманда.
Мен а эркин келеме бери былай,
Мен а кеси юйюмдечама мында.

Душман артха турмады этеринден,
Сени жашау адетинг - бир сейирлик:
Муратынг тарыхны индеклеринде
Къара кесеу болгъанда да, - суюлдинг.

Кёз жашларынг болгъандыла сюнгюле,
Тюзлюк ишни жаныгъан - онгмаз дединг.
Кесинги битеу халкълагъа суюдюрдюнг,
Биз да аллай темирледен ишлендик.

Бийик жулдузла кибик жаратылдыкъ,
Бир бирибизни узакъдан чакъыра.
Биз да ол сен кёргюзтген жары бардыкъ,
Муратыбыз, байракъ кибик, чайкъала.

Бирде кеме, бирде къайыкъ да бола,
Булгъаннган тенгизлей да бола турдукъ.
Жашау - къаяны чачды бизни бла,
Башыбызгъа къая бла да урду.

Кёрдюк аны да, сынадыкъ аны да.
Сагъышын этдик хар затны, тергедик.
Хар ёмюрню хар кюнню да жангыды –
Биз ишледе, сермешледе терледик.

Жолумда тубей отунчу, балчы да,
Барама акъ къайынлагъа къор бола.
Къаячы да бола мен, сабанчы да,
Кюннге кюйгенден - бетим да мор бола.

ФРОНТЧУНУ ЖЫРЫ

Къули Къайсыннга

Учугъуз, жырларым! Жибереме заманнга.
Тыйганым боллукъду. Юзюлмесин жоргъа:
Намула тынчлыкъ бермейдиле манга,
Макъамлары чакъырадыла жолгъа.

Сабанчылагъа тубеп, ишчилеге,
Арыгъынчы арытдым жерибизни.
Бал жыйгъанча гюлледен бал чибинле,
Жюрегиме жыйып тургъанма сизни.

Да, жырларым, сиз туююлмю эдигиз
Чегемде мени тюшюме келгенле?
Келчи, жырым, тюнюмде да от тиргиз,
Къайтарчы мени жарытхан кюнлени.

Къайры кетди жаяу жолум, юзюлюп,
Жубанч терекчигин да морт кесдирип?
Сюймеклигим - мени жашау нюзюрюм,
Булут кибик, эрип ишми кетди да?

Татлы тюшюм Чегем сууну бойнунда
Къалып къалды заманым бла бирге,
Тенгим излей эди керек болгъанда,
Энди уа манга тюшгенди излерге.

Биягъы кюн жылытады алгъынча,
Суу барады, таш тешикте чачыгъа.
Жашлыгъымы татыуун сынагъынчы,
Къырау илинип тохтады чачыма.

Учугъуз, жырларым, чалкъаш таулагъа!
Сизни алай къыйнагъан да бош этдим –
Мен къанатыгъыз къатсын деп тургъанлы,
Менден сормай, ёсюп кетгенсиз эртте.

Керигиз, къушларым, кёкде къанатла,
Шуёхларым жукъласынла къууатлы.

Бийик тутугъуз аланы атларын.
 Ёнлери да жел жырлада къатлана,
 Жанып турадыла этген отлары.

Тюшюм нечик татлы эди элимде!
 Сабийлигим - жаз жаууннга къууана.
 Шуёхларым мени излей эдиле,
 Энди уа кесим излейме аланы.

Сени манга айтхан татлы сёзлеринг,
 Жыр болуп, бийлеп къойдула жанымы.
 Ол, мени ийнакълап, кёкде сюзюлдю,
 Мени кёргени сайын бир жангыра.

Алай, жаным, ийнанып жулдузуна,
 Излейди ахшы умутун дуниядан.
 Ариулукъ, соймеклик да ызларына
 Къайтырла, кетселе окъун, бираздан.

Эркинлик да, азатлыкъ да - биргеме.
 Тенгиз болуп къалсам эди, - бусагъат,
 Хар тёлюнню жашауунда кёрюннюп
 Турур кибик, ишлер эдим босагъа;

Бир ауукъгъа кетип окъун къалсам да,
 Бютюнда уллу кюч алып къайтырча,
 Артда манга тюбегенни къайсы да
 Жюрек сырын, букъдурмайын айтырча;

Мен да, алагъа къууанып, ачыкъдан
 Айтыр кибик жанымы жангылыгъын,
 Адамны бетин, эрттен аязчыкълай,
 Келип, бир кёргенимлей - ангыларгъа.

Туудукъланы атларындан келгеним,
 Жауун кибик, жаз кибик, шарт болурча,
 Дунияда бир сабий да, элгенип
 Уянмай, сойгени тенгли солурча.

Сизни бла бирге болайым ансы,
 Чыгъармай да турайым ауазымы.
 «Эндиге дери да къайда тургъанса?» -
 Дерча сейир этдиремзе аланы.

Эрип кетерик туююлма дуниядан –
Жангы жырымы энди тагъарыкъма.
Къуш балам жыгъылмагъанды уядан,
Ол учады, жашауундан тарыкъмай.

Танг аяз бла бирге босагъасын
Тапсам эди хар адамны ариулай,
Чыгъарыр эдим жашауну багъасын,
Заман да табылмаз эди ауурурга.

Жылыу берип хар адамны юйюне,
Кюн бла бирге бола турсам эди,
Кёзкёрмезге кыыстар эдим ёлюмню,
Айып эт, ол адамны алса эди.

Жашауну да аз туююлдю азабы –
Ташларыча тёппе тюбю таланы.
Хар адамны къандырыр эдим сабын,
Ариу-ариу да атдырып тангларын.

Жаз сайын да кёкленедиле къолла,
Буз да туюе тургъанлыкъга сан бирде.
Мен аллыгъызга чыгъайым, жанкъозлай,
Ёмюрлени юзмегенлей бир бирден.

Олду жашауумда мени суюгеним.
Ол ишимде, амал болуп, жангылмам.
Сени манга айтхан татлы сёзлеринг
Аллай кюч бергендиле да жаныма.

ЭСГЕРТМЕ

Кесине эсгертме ишлегенди ол эски дуня...

Еврам орамда бир къарт киши хар кюн
Къоллары бла къозгъайды багушну.
Сууукъда къоллары жылыудан юркюп,
Алайлыкъ бла табады ол ашын.

Бараза - бети. Хуппежин - къоллары.
Нечик ушайды тауда тырмылагъа!
Жауун жуады жингирик жолларын,
Ырхы къутулгъан кибики тау тарлагъа.

Юй башладан къуюлады сакъ жауун,
Жаланбутакъ тереклени жибите.

Бир-бирлеге берип татлы жашауну,
Ол «бир-бирле» - хар жерде да жигитле.

Жарлы уа жауун тюбюнде да кълалсын...
Жарлы уа багушну окъун кълзгъласын...
Тышындан къларап туруу - хайыр бермез,
Тынгылаудан - дуня да тюрленмез.

Ол кълартны кълаты бла эр кишиле да, тиширыула да озадыла. Уллу кълара салкълынлыкъланы тюплеринде ала ойнай-кюле барадыла.

Бир тиширыу айтады: «Ол бизни алгълыннгы кълудубузду. Андан бери кълалгъланды мени эсимде аны бизде ишлеучюсю».

Бир эр киши айтады: «Угълай, бу башха кълартды. Десем да, ала бары да бир бирлерине ушайдыла». Тиширыу айтады: «Алай эсе, нечик кълпюле ала. Кълайдан чыгъла болурла была?!»

Эр киши айтады: «Ала туугъланларындан да алайладыла».

Тиширыу айтады: «Кълалай? Жарлыла болупму?!»

Эр киши айтады: «Ала, балчыкълда кълуртла кибики, хар жерде да жератыладыла».

Ол кезиучюкде къларт ала таба бурулду да, бетинде жауун суу кълатыш жилямукъла кълрюндюле.

Бек адамыча жашайса сен, аппа,
Адамыча, инсан араларында.
Сени сакъларгъла башха амал тапмай,
Агълачдан ишлерле ахырында.

Андан сора уа ташдан да ишлерле,
Темирден да ишлерле бир заманда.
Гюняхынг да жокълду сени кечерге,
Мирзеу бере турур халал сабанынг.

Гуппурун кълргюзт аркълангы - кълрсюнле,
Майна, ол тау кибики болуп турады.
Жумдуругълунгу тут терсни кълзюне,
Иш ахлу адам кълонгуроу урады.

Сын таш да боллукълса, заман келгенде,
Уялмай, къларап турурча адамгъла.
Сен ма алай сын болуп сюелгенде,
Туудукъла келе турурла аллынга.

Намысынгы кълтюрлюкълде ала
Алтын ичирилген жер юсюнде.
Кесинг да бек багълалыса - алтынлай,
Билмей тура эдинг ансы кесинги.

Сюелир халал иште кьатхан санынг
Европаны тюз ортасында бийик.
Адам улу тюзлюкню жолун сайлап,
Къорай барлыкъды бу дуниядан бийлик.

Азияны, Африканы халкълары
Алтын сынынга баш ура турурла.
Кюнню да, кёкню да чууакълыклары
Иш ахлу адамлагъа эс бурурла.

*Адамла, аны къаты бла оза, хыликъя этерге кюрешедиле, ол а,
алтын болуп, ёсе-ёсе барады.*

*Адамла, къаты бла озуп бара, анга баш урадыла, ол а мудахлай сю-
еледи.*

Жер юсюнде сюеледи алтын сын,
Бу дунияны бар палахдан кьутхарсын!

САЛАМ АЛЕЙКУМ, ЭСЛИ АДАМ!

Уо салам алейкум, ой, Адам, -
Бу аман дунияда шуёхум!
Жыйырма жюзжыллык ашырдынг,
Игиле да санга къошулуп.

Жаныбар сынагъан ёмюрле
Тюйюште, жыртышда оздула:
Адамла, бир бирге термиле,
Бир бирге къабырла къаздыла.

Эсирик жашауда жокъ акъыл,
Хукмулукъ да алай - къарыусуз.
Онглудан онгсузгъа сёз - такъыр,
Биреу а кеси да жараусуз.

Уо салам алейкум, уо, Адам, -
Мени да юйрете терлеген! –
Тилесенг акъылы тахлыдан,
Игиге юйрет деп тилегин.

«Менме, мен биринчи», - деген,
Иги да жууукъса сен манга:
Жюрекни келямын да билген,
Кесинги хорлатмай аманнга.

Кесиме кызгандым мен сени –
 Жангыз да мангамы игисе?
 Биреуню кѳрмесем кесимлей,
 Кесимеди айып билесе.

Жашауну жоругъу ол эсе,
 Къачып да къутулмазса андан.
 Жазыуум жорагъан жол эсе –
 Жолумду, хайыр жокъду даудан.

Нетейик да, жашау - алдаулу:
 Кесинден болмады уялмай –
 Тас этсе ол иги адамын,
 Аманны уундан тыялмай.

Жарыкъ къарангы бла
 Бир бирни алышдыра,
 Ангсызны англы бла
 Туурада табышдыра;

Ёлмез бла ёлюмню
 Къазауатда тубете,

Залимлеге кѳбюнде
 Къул-къарауаш излете,

Къарындаш къарындашха
 Керилрча этилди.
 Жашау дерслени башха
 Киймейдиле телиле.

ЖАШАУ ЧАРХЫ

Ата-бабаланы хоча
 Туйюл эди жашаулары:
 Уруш-туйюш, битген бахча
 Къоймай, къурута дууланы.

Биз да туйюлбюз аладан
 Башха жолну ызлаялгъан:
 Ычхыналмай эски аудан,
 Чыкъды жангы ау эшалгъан.

Жашау а, жулдуз сюрюуде
 Букъдура жашырынларын,
 Барыууна бюсюреуде
 Тапдырмайды ышыкъларын.

Жерге ол бугъумуч оюн
 Къужур кѳрюнеди, терсли –

Ол сюеди алам къойнун
 Ачып, кызын киби кѳрсе.

Аны бла бирге мени
 Къадарым да тѳнгереде:
 Жаным а назму тизгенин
 Айтады бар тѳгерекге.

Башын ачарыкъча назму
 Жашау менден букъдургъанны,
 Таш да тое, жер да къаза,
 Дѳрденчигин къопдургъанлай,

Кеси ангылауун тюзге
 Санап, титеди ауланы.
 Тап кѳрюне болмаз кѳзге,
 Алай - суймейди аланы.

Бюгюнлюбюз чайкъя эсе,
Не терслик ата-бабада:
Бюгюннге жарарыкъ дерсле
Излемейик обалада.

Жашау чарх, тёнгерегенин
Сел этмей, барады алгъя.
Ким болур анга туберик,
Къайсыла туберле аугъя?..

ТЁРТТИЗГИНЛЕ

1

Бир затымы тас этеме,
Тасны уа къыйынды тапхан,
Аллай кюнюмде тилейме –
Сакъ болугъуз, о адамла!

2

Сакъларгъя керек халкъланы,
Алагъя тюшгенди къоркъуу:
Энди тууарыкъ жанланы
Жокъду бешиклери окъун.

3

Жашау дегенинг - жаннетди,
Жашау - чокъуракъ шауданды.
Адамны сакълагъыз энди,
Деп чакъыргъаным анданды.

4

Жол бермейди огъурсузгъя
Жюрегим, къаты сюелип.
Кимди адамгъя хорсуннган –
Ол болады жауу элни.

5

Тунчугъурла урушла да
Алайсыз да кем жашауда.
Кесигизни бурушламай,
Иги болугъуз жашлагъя.

6

Къыраллыкъгъя айтыуум жокъ,
Эл аллындагъылагъя да:
Бар адамла да бирча токъ
Болсунла - тилек алайды.

7

Къалмасын тилегим жетмей,
Уо, адамла, эсигизге:
Бёрю жыйыннга бет этмей,
Сакълайыкъ биз кесибизни.

8

Энди тууарыкъ жанланы
 Бешиклерин хазырлайыкъ.
 Онг тапдырмайыкъ жаулагъа,
 Бар халкълагъа сакъ болайыкъ.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

БАХЧАГЪА – УРЛУКЪЛА

1.
 Малтапмы барады ёмюрню аяусуз,
 Сууукъ желча ургъан бу заман – сер ёгюз?
 Тёнгерев а баргъан тегерек минчакълай,
 Бу соруу къалгъанды бюгюн да ачыкълай.
2.
 Адамны этин, къутун эм акъылын да тюрлендире,
 Жашау къайры ашыгъады, бийикге кёллендире?
 Къойгъанмыды ол унутуп жерде тамырларын,
 Аладан келген жашау кючню тинни чакъдыргъанын?
3.
 Байлыкъ кеси аллына бешишге саналмайды,
 Бешишлиге саналлыкъ байлыкъдан къаналмайды,
 Бир адамны къоймай, кёкге чыгъара келсенг да,
 Файгъамбаргъа тенг этме кесинги, бай эсенг да.
4.
 Акъыллы ишин этер – тамам этмей да къоймаз,
 Тёзе-тёзе жашагъан махтаугъа алданмаз.
 Къадар кеси белгилер иш кёллю уланларын,
 Алдаугъа алдатмай, алгъа атлагъанларын.
5.
 Ой да, адам улу, сен сёзюнгден да ариуса,
 Батханны сен керти хорларыкъ кючсе, къарыуса.
 Къойсанг а «дунияны бийи менме» дегенни,
 Эм алгъа тат эсингде халкъ сайлагъан ёртенни...
6.
 Бушуулу адамны кюлкюлюк эте къыйнайла,
 Къыйыны алгъындан белгили болуп тургъанны.
 Насыбы анасы ёлюп кетмей ол нени мажарлыкъды?
 Тюзеталмайбыз бюгюнню бузукълу заманны.

7.

Бет чалдишли ызладан бек толгъанды, -
Иеси жашауда кыйынлыкъ сынагъанды:
Жарлыны бушууун кесине ол бургъанды,
Къадары аны бир да аямай буугъанды.

8.

Жюрегинг тарыгъады, жиляйды, жырлайды,
Дунияда тынчылыкъны кесинем сайлайды?
Жерде ол не зат табады? Ачыуун не кышын.
Жюрегинг излеген а – суймекликде бир ышыкъ.

9.

Жаш, атасын юйретгенча,
Тюз жашаргъа юйретеди акъмакъ
Акъыл сёзлю акъылманны.
Ол а анга да салады къулакъ.

10.

Хасани, шуёхум, хар сёзюнг – балды, шекер.
Жашауунг – кюзгюге къарагъанча.
Ажалыбыз а бирде кезиусюз да жетер,
Ташадан уучубуз марагъанча.

Гуртуланы Мариям кёчюргенди

ТЁППЕЛАНЫ Алим

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

(Баргъаны)

ЖАРИЯ ЭТ

Бир затны халкъгъа билдириу; басмалау; белгили буйрукъну, къырал оноуну басмагъа, зарфха уруп чыгъарыу. Таша оноуну белгили этиу. Суймеклик жырлада былай айтылады:

*Мен бу аруууну кётюралмайма,
Халкъгъа жария этмесем.
Этер амалымы бир да билмейме,
Хабаздан кёчюп кетмесем.* (Лирика жырладан).

ЖАРМАЛЫКЪ

Терен тау тарлада жашагъан таулу жамауатла, ёзенлеге чыгъып, узакъ саудюгерчиликге жюрюп, сатыу-алыу этмегендиле. Алай а, жашау тиричиликлерин жалчытыр ючюн, Тау артына аууп, гюржю базарлагъа баргъандыла. Кеслерини малчылыкъ бла байламлы ырысхыларын элтип, алыш-бёлнш этгендиле; андан да керекли затларын келтирип тургъандыла.

Ардан-артха Шимал Кавказны жууугъунда орус ярмаркалагъа да къатышып башлагъандыла. Баям, *жармалыкъ* «ярмарка» деген орус сёзню къарачай-малкъар тилге келишдирилген формасыды. «Орус жармалыкъгъа кетгенди» неда: «Кюзде (къачда) орус жармалыкъгъа барып, юсюбюзге-башыбызгъа бир зат мажармасакъ», – деп болгъандыла.

«1910 жыл Невинномыскеде къуру 12 минг адам жашай эди, – деп жазады Шаманланы Ибрагим «Ленинни байрагъы» газетде. – Алайда уллу жармалыкъла бола тургъандыла. Малчылыкъдан чыкыгъан затларын ауушдуруп, таулула Малюковну комиссион конторунда ашылыкъ мажаргъандыла...». Дагъыда анда: «Къарачайны къоргъашыны Россейни жармалыкъларына чыгъады».

Алай бла *ярмарка* «жармалыкъгъа» ётгени туурады.

«Жармалыкъгъа» сабий фольклорубузда да тубейбиз:

*Шорха, шорха – шорхала,
Шорха тубю – жоргъала,
Жоргъа кимни жоргъасы?
– Илляуканы жоргъасы!
– Илляука къайры кетгенди?
– Жармалыкъгъа кетгенди!
– Ненча кече къаллыкъды?
– Анабызгъа акъ бота,
Манга камар аллыкъды!
– Не затына аллыкъды?
– Жылкы башы сатылса,
Жюз арышын чепкенни
Алыкъ адам табылса...*

ЖАРНЕС

Кёчгюнчю; жерсиз, элсиз, эркинликсиз адам. Къача-кёче келип, бир элде (жерде) тохтап, ол элни (жерни) жамауатына къошулуп къалгъан. Аллай адамла тохтагъан жерлеринде юйленип, жангы тукъумла къурагъан кезиуле аз тюйюлдюле. Жарнеслары, сёз ючюн.

ЖАРТЫРАКЪ. КЪОЛАНЫРАКЪ. ЧАЙКЪА

Жамауатда, элде, адамла арасында кесин тап жюрютмеген, кагы болмагъан жерге къалагъын сукъгъанлай, кереклиге, керексизге да къошула айланган, кокалана, айыплы махтаныучу, иги билмеген затыны юсюнден да билеме деп даулашыучу адам. Бу юч сёз да адамны аллай къылыкълары алаамат белгилеген сёзледиле.

Жарты – туугъанындан акъылы толу, жетишимли болмагъан.

Къолан – акъыл жартылыкъны жокъ эсе да, кеси кесин гепсоркъа этип, болмачы къубулгъан, керпесленген, юсюнде болмагъан илишанланы болгъанча кёргюзтюрге кюрешген. Аллай адамла, жангы кийим кийселе да, аны кёргюзтюрге, махтатыргъа сюедиле; жангы кийимни ичинде къужурла жюрюйдюле. Башха кезиуледе, бодуркъу кибик, жамауат да айып этерча, жизги-къолан кийинедиле.

Жартылыкъны, къоланлыкъны аллай тыш кёрюмдюлери бла бирге ич илишанлары да бардыла. Кеси кесин махтагъан, ашагъан ашына дери айтыргъа суюген эр киши; элни жашы мени ызымдан айланады деучю къыз; кесин къызлагъа къозутдуруучу жаш...

Жашауда къоланлыкъны кёп тюрлюсю барды. «Жартыракъ адам той этсе, тёрюнде кеси олтурур» деп кюледиле. «Акълагъа жол бермеген, ауузлагъа сёз бермеген» дейдиле. Къоланыракъ тиширыуну юсюнден Гулийланы Мажидни «Ташдёрден» деген чам пьесасында былай айтылады:

«О, жамауат, ахча кокалчыгъым мени къучакъларгъа кёзлейди деп, тегерекге къонгуроуму къагъайым?» («Минги Тау», 1993, №5).

Жартыракъ бла къоланыракъны *чайкъадан* айырыргъа керекди.

Чайкъа – (*кретин, шизофреник*) – неге да, жин тийгенлей, чибинлеп, терсейип, ит тутханын жибермегенча, кеси тутханны жибермей, кимге да уруна, тюйюше айланган женгил адам.

Чайкыалыкь – жамауат низамгъа келишмеген оспарлыкьдан, кесим демекликден чыгъады. Чайкыа адам анга кёкден изми келгенча сёлешеди, болмагъан ишден, сёзден тнойюш чыгъарады. Аллай адам къуллукьгъа илинсе не жазычу болса, бютюнда кюлкюлюдю. Кертиди, бирде закийлик адамны чайкыагъа да ушатады. Ол алай закий адам башхалагъа ушамагъанындан, аны ичинде дуняа чойреликleri асыры кёп къайнагъандан кёрюнеди. *Чайкыа* бла *закийни* арасын бек терк айырыргъа боллукьду: закийни «кишиге» ушамагъаны да сейирди, кесине тартады; чайкыаны «даууру» къайда да баш сасытады, кесинден къачырады.

ЖАРЫШ

Эришмеклик. Бегирекда чабышыуда. Жомакълада (мифледе) кёбюрек тубейди. «Уучу жууукълаша келсе, къыз да узая, чарс болуп къала, жарышыу, кючлене баргъан болмаса, селеймейди. Бир ауукьда къыз, чауулда тохтап:

Жарыша эсенг – жарты бол,

Жарата эсенг – жаным бол, – деп жырлады.

ЖАСЫКЪБУРУН

Жангы адабият сёз. Жасыкь (кенг) – сыфат, бурун – ат, эки сёз бирге къошулуп, сыфатлау магъанасында жюрюрча сёз къурайдыла. Кеси энчи, суратлау сёз болуп, адабият жигитни кёрюмюн узакъ хапарсыз кёргюзтюрге болушады.

ЖАТАКЪ

Бир ауукь заманга биреуню юйюнде турургъа тохтагъан адам неда жыйын. Жатакыла биреуню юйюнде келишим бла турургъа, зор бла турургъа да боллукьдула. Кёчмен тиричилик бла жашаучу аулакь тюркюлюни эллик турмушха тохтагъан къауумларына да бурун *жатакыла* дегендиле. Ала, жашау этерча, жер сайлап, малчылыкьны сабанчылыкьгъа алышадыла. Ол деген – ала аз да мал кютмей башлайдыла демеклик тнойюлду, жашауларыны баш кирешеси сабанчылыкь болады да, эллик аны себепли сайланады.

Теренден къармагъанда уа, *жатакь* бек эрттегили сёз болуп, ол не бу халкъны жашау тиричилигин баямлагъандан тышында да, ниет къулталыкъны айгъакълайды. Индияны Палий тайпаларында, сёз ючюн, жатакь насыятла жыйымдыгъы неда юйретиу мектеби деген магъананы тутады. Миллет жашауну жыр, жарыкылыкь, къагъыт-къалам хыйсапларын къураучула – жатакыла болгъандыла, араб маданиятлада диванла, диванханала кирик.

Жатакыны Малкъаргъа, баям, къырым семенле келтиргендиле. Алай тнойюл эсе да, къырым семенлеге аталгъан халкъ жырланы биринде былай айтылады:

Мыллыкьчы къуш тырнакыларын къадайды,

Жасакъчы да этинги чийлей ашайды.

Жыл кёзюне жасакъ, жатакь иелле,

Сырт терингден чабыр этип киелле.

Жегедиле, ие болуп, эй-гиди,
Андан эсе бюгюн ёлген игиди.
Башха жырда *жатакъны* магъанасы толусунлай ачыкъланады.
Жатакъ болуп, юйюбюзге кирелле,
Малыбызны ызгъа салып, сюрелле.
Ёлгенлени кёрден къобарадыла,
Сауубузну, ташха тагъып, тюелле.
БХ дегенлей, жаныбызны алалла,
Эй-хей, гиди, сермеп, бугъай салалла.
Къарачайны иш ахлусу къоллары,
Зорчулагъа жесир болуп къалалла.

ЖАТХАН ТАЛКЪЫ. ЁРЕ ТАЛКЪЫ

Жатхан талкъы – ёгюз не башха – доммай, бугъа, ийнек – терини чабырлыкъгъа бичилген кесимлерин ийлер ючюн къуралгъан тауат, станок. Узунлугъу эки къулач жетер чакълы уллу агъачны бир жанын оюп, къоюн къазып, жанларын жютю этедиле, тишле чыгъарадыла. Къазылгъан къоюнну тамагъындан къурукъ орнатадыла. Къурукъну да тюп агъачны тишлерине тенг келиширча кертикклери болады. Талкъыны арт жаны – агъачны базыкъ жаны (аууру) болады, алайгъа биреу – талкъы басаргъа жыйылгъан къауумну таматасы – олтурады. Ол, чабырлыкъны тегерек буруп, талкъыны ауузуну – талкъы бла къурукъну ортасына – салады, жашла къурукъну баса, ол да чабырлыкъны баш тишле, тюп тишле да аны хар жеринден бирча ийлерча, тегерек айландырып, тап салып турады. Талкъы басаргъа жыйылгъан жашла къарыулу болуп, безирей, талкъыгъа олтургъан таматаны чонгкыйтып башласала, тамата артына ауурлукъгъа жашладан бирин олтуртургъа эркинди.

Талкъы басыу къыйын да, булжуулу да иш болгъаны себепли, тийреде ол къууум этилсе, андан албугъартыу айып болгъанды. Жашла талкъы басаргъа чакъыртмай келгендиле. Кимни чабырлыкъны басыла эсе да, ол талкъычылагъа ашны-сууну, бозаны тамам этгенди; онглары болгъанла къой да сойгъандыла.

Ёре талкъы (къара) – тикгичлик, жарылыкъ, журунлукъ дегенча, эчки, къой териден ууакъ затланы ийлерге жюрютюлгенди.

ЖАУБАСХАН БЛА МЁРЕЗЕ

Бурун заманладан башлап, ХХ-чы ёмюрню 20-чы жылларына жете келгинчи, таууланы аш-азыкълары асламысына акъ бла эт болгъандыла. Акъдан бла этден тауула кеп тюрлю ашарыкъла этгендиле. Акъдан этилген ашарыкъланы алгъанда, бек татымлысы, сыйлысы жаубасхан бла мёрезедиле. Этип, ашап къояргъа керекде – жаубасхан, бир ауукъ заманга асыраргъа, сакъларгъа керек болгъанда – мёрезе этгендиле.

Жаубасхан – башы алынмагъан сютден сыгылгъан хумужуну жангы урулган жау бла бирге басып, тузун тийишлисича татытып, ашлаугъа къошда болса – къош къалачла бла, юйде болса – от гыржын бла саладыла. Жаубасханны къашыкъ бла не гыржынны кесин тийдирип ашаргъа да болады.

Мөрезе – жауда кьууурулган бишлакды. Жангы бишлакны кьайнай турган сары жауга атып, аны булгъай, айландыра, бишлак саргьылдым-мор сыфат алгынчы биширедиле. Андан сора сериуюн ургъан жылы жерге салып, кьурургъа кьоядыла. Мөрезе кёпге дери бузулмай сакъланады; бегирекда жолоучулукьда бек байтамал азыкды – женгил, татымлы.

ЖАУУН ЧАКЪЫРЫУ

Дунияны кёп халкъларында жорюген «Жауун чакъырыу» адет малкьар халкьда да жорюгенди. Бюгюнлюкде да жауун жаумай, кьургъакълыкь кьысып тебиресе, эл жыйылып, ол адетни этеди.

Алгын жауунну суу анасындан тилей эдиле. Энди Аллахдан тилейдиле. Алай а «Жауун чакъырыу» адетле хазна тюрленмегендиле.

Кьургъакълыкь кьысханда, тейрилени «халал этер» ючюн, эслерине халаллыкь келсе, жауун берирле деп, жалбарып, тюрлю-тюрлю тилек, тобалыкь жырла жырлап, суу боюнлары бла ёрге-энишге баргъандыла. «Кюрек бийче» деп, кюрекни тиширыуча кийиндирип, юсуне такьмагъан журунлары, ашарыкълары да кьалмай, бирден бирге ала, бийикге кётюрюп, суу боюну бла ёпрге-энишге бир ненча кере баргъандан сора, табыныучу сыйлы жерлеге кьайтып, алайда чоппахарс этгендиле – тепсеп, жырлап, тобалыкьгъа кьара кьозула, улакьла да союп. «Жауун чакъырыу» адетге элни уллусу, гитчеси, тиширыуу, эр кишиси да кьатышаддыла. Сабан не биченлик башында тохтап, быллай жырла жырлагъандыла:

Кюрек бийче келгенди,
Суу анасы, ал, ал!
Уууртлары топа-толу,
Суу анасы, ал, ал!
Кёкюреги топпа-толу,
Кьургъакь кетди, кьургъакь кетди.
Суу анасы чомарт, чомарт,
Суу анасы, чом, чом –
Жауун кьуйдур бахчалагъа,
Отдан чыгъар, отдан чыгъар!
Оу-ий, суу анасы, суу бюркеди,
Оу-ий, суу анасы, суу бюркеди,
Оу-ий, суу анасы, суу бюркеди,
Оу-ий, суу анасы суу бюркеди!

Жауун жауар, себелеп,
Кырдык ёсер, жёбелеп,
Биз тепсербиз кёбелей!

Тизилгенбиз, кюрек бийче,
Сенден жауун тилерге.

Сенден жауун тилерге!
Биз кюебиз, бишебиз,
Жауун жаус, суюбиз.
Сени бууаз булутунг
Таудан ауса суюбиз.
Жауун жаусун, себелей,
Арпа ёссюн – тёбелей,
Биз тепсейик кёбелей.

Жауун тилеген жыйын кьалайда – кимни юйюню не кьошуну кьатында табынса да, тейриге (Аллахха), ол юйню (кьошну) иеси алгьа аланы юслерине суу чачады; ызы бла кьурманлыкь этип сыйлайды; саугьала береди. Жыйын, дауур-сууур эте, жангьдан суу боюнуна энеди, биягьыча, «Кюрек бийчени» бийикге тутханлай, суу боюну бла ёрге-энишге барады. Ахырында «Кюрек бийчени» суугьа батдырадыла.

«Кюрек бийчени» суугьа батдыра туруп этилиучю тилек жыр.

*Кюрек бийче келгенди,
Суу анасы, ал, элт!
Суу анасы, ал, элт!
Жер жибиди, жер жибиди,
Кюрек бийче жибиди!
Ма былайда Кесилик,
Чум бутакьдан кесилип,
Юсюне жор эшилип,
Аны ал да, жауун бер,
Аны элт да, суу кьайтар!
Жер тилейди, жер тилейди...*

ЖАУУРУННГА КЪАРАУ

Жаууруннга кьарау бек эртте заманладан бери юрюген билгичлик хунерледен бириди. Жауурун устала халкь жырлада да айтыладыла. Ала алгьадан айтхан болмай да кьалмайды.

Алжаусуз тюз кёргюзтген жаууруннга ючжыллыкь кьойну жаууруну саналгьанды. Анга кьарап, устала боллукьну, болгьанны билгендиле, айтхандыла. Жауурун, адамны (юйюню, элни, халкьны) кьадары жазылгьан китап кибикиди. Сюекни белгиленмеген тюк сыйыныр чакьлы бир жери да жокьду: юйню ичи-тышы, жууукь-тенг, тийре-жамауат, кьырал, тыш дунья, душман, эр киши ёлюм, тиширью ёлюм, кьууанч-бушуу, кьайгьы, тынчлыкь – ала бары, кьол аяздача, акь, кьара тырмыла болуп, кёрюнюп турадыла. Жаууруннга кьарап, жолгьа чыгьа эдиле, иш башлай эдиле, кьайгьы билинсе, анга хазырлана эдиле.

Жаууруннга кьарагьан аны баш жиегин кез сындырмай артха салыргьа жарамгьанды. Жаланда эр кишиле кьарагьандыла.

ЖЕГИНЕ

Жыгырагьа ушагьан, андан кьалыныракь, алашаракь кырдык. Кюнюм бетледе, ташлыракь жерледе ёседи. Ол да, жыгырача, чопал

этип, баш кьусады. Урлугъу да жыгырагъа ушайды, алай, аныча ариу ийис этмей, ачхылды, жизги ийислиди. Жегине, бише баргъаны къадар, къаралдым-моргъа тартады. Аны жаланда эчкиле ашайдыла.

Жегинени тамыры эки бутакъгъа айырылады. Бурун заманлада андан хышпилге бакъгъан дарман этип болгъандыла. Къазып, топурагъын ариулап, салкъында кьурутадыла. Сора, келиде тьойюп не таш тирменде тартып, ууакъ этедиле. Кьургъакъ унну адамны чийленген жерине сепгендиле.

Ой, къама жаранг битмейди, наным,

Кесим бир мадар этмесем.

Таулада хансны эритип,

Жегине дарман сепмесем. (Ийнарладан)

ЖЕК

Жек – миф кьудурети болгъан, кёп магъаналы сёздю. Бек биринчиси – ол кёзге кёрюнмеген, алай а тюрлю-тюрлю сыфатланы кёз аллынга келитирген табийгъат болумланы туугъаныды. Къара кюч, кёрюмдю, элес, бир тюрлю затны илишаны.

Бир тюрлю кыйынлыкъдан неда жарашыусузлукъдан сора ёз элинден къачып, этер ишин билмей, олтурур-турур жерин тапмай, киргинчи болуп айланган, учхун, абирек адамгъа «Жек болуп айланган бирди» деп, жан аурутадыла неда сёгедиле. Не тюрлю кезиуде да «Жек» къара кючно, агуманлыкъны, табийгъат болумну белгисиди. «Эмина» деген халкъ жырда былай айтылады:

Жерле жарылдыла да, жек чыкъды,

Бу жаман ауруу бизни ичибизден нек чыкъды?

Чыкъды эсе, Шам Къарачайны жер жутду!

Бирде «жин» деген магъанада да жюрюйдю. «Желден женгил жек болур, жекни кьуугъан – жем болур» деген нарт сёз барды. Жем болур деген жинлеге, бош кёрюмдюлеге терилип, жоюлур, тентирер деген ангыламны туттады.

Жек бизни тил байлыгъыбызгъа мажюсю заманладан къалгъанды. Адам табийгъат кючлеге толу ийнанып, аны кьудуретине бойсунган заманлада хар зат да жаны болгъанча кёрюне эди: таш, суу, терек, от... Жинле, обурла, суу анасы, къая кызыла дегенча затла ол замандагъы адамланы адеп-къылыкъ, жюрюю-туруу, ийнаныу сезимлеринде уллу магъананы тутхандыла. Кёзге кёрюннген зат – *къарелди* (силуэт, видение) *жсин* не *жек* деп ангылашына эди. Кёзге алай кёрюннген заманда, адам кеси да учунады, эсин кьоркьуу не сейирсиниу алып, тюрленип къалады. «Не эсе да, жек болуп турама» дейдиле. *Учхун* болуп, *толкъунланып* турама деген магъанада.

Жек дегенни *тыш*, *ёзге* деген магъанасыны юсюнден да кёп айтыргъа боллукъду. Тыш адам, киши танымагъан узакъ адам дегенча. Дагъыда: «Жек этме», «жек кёрме» дейдиле. *Тыш этме, сансынмай кьойма* деген магъанада. Кесини элине, жыйынына эриши кёрюннгенде да: «Ёз юйюме жек болдум эсем, не этейим» - деп жарсыйдыла. Къысха, ариу сёз

болгъаны себепли, бегирекда адабият тилде эркин жюриюдю.

Жек *жсау, душман* деген магъанада да жюриюрге болукъду. Семенланы Азретни «Къарачай» деген назмусунда: «Шайтан къаргъамасын бизни, жек стормесин!»

Къарачайлыла «жек» дегеннге бирде «эрек» дейдиле. Чуугун, тыш, ёге деген магъанада. Къоркъмазланы Кёккёзню «Горда бычакъ» деген романында: «Солтан аны эрек этип жиберир деп, анга къоркъама», – деген айтыу барды. Чуугун, чет, тыш этип къыстар, артда бери айланмазча этер деген магъанада айтылады. Алай а «жек» къарачайда «эрек» бла тенг жюриюгенине шагъатлыкъла да аз туююдюле. Къоркъмаз улуну романында дагыда быллай айтыу барды: «Сёз ангылатыргъа бек кюрешдим, алай а ол мени жекден жууукъ этерге да унамады».

Къаллай кезиуде да «жек» ана тилибизни ариулугъун, байлыгъын кёргозтген жомакълы, шатык сёзлерибизден бириди.

Жургубайланы Махтини «Древние верования карачаевцев и балкарцев» деген китабында «жек» ажайып болумду. *Жек* деп, не суйсенг да аны кёзюнге кёргозтген халгъа айтадыла, – дейди ол. – Бирде уа тирлик жыйгъан заманда кире сууурургъа жел чакъыргъан адетге да айтадыла». Биз аны тюзге санамайбыз.

Жекни миф магъансына келсек, аны «Аймушда» туура кёребиз. Бек алгъа ким жырлай эсе да, кёрюнмейди, алай ол бёлляу жыр айтханны ауазы кёз кёрген жерни барына эшитиледи. Сыртда акъкъарын эркечле, саяумнойоз эчкиле, кюлтесакъал, къошбаш, къангабаш текеле отлайдыла. Бёлляу жыр ёзлюк тарыгъыугъа ётеди.

Мен кьойчу эдим Сабанлыкъда – Хурлада,

Тёгерегим – бёрю уяды таулада...

Къарангы кече кьойла хыны юркдюле,

Эки итим къангсып-къангсып юрдюле,

Къозгъалдыла биреуге кютген малларым,

Чаба кирдим, тыялмадым алларын.

Ичлеринде алтын къочхар жанады,

Юзгерени ууатады, жыгъады.

Сермеп аны мюйюзюнден алыргъа,

Юзгерени эшиклерин салыргъа,

Кюрешдим да, болалмады амалым,

Тыялмадым, арыдыла санларым.

Атылдыла жек къочхарны ызындан,

Алтын къочхар бир от эди къызынган!

Ол жек малны кёл жанына сюреди,

Ауанасы кёл башында жюзеди.

Чаба эдим кьойну тыяр базымда,

Терк ийнандым жекни туталмазыма.

Кёмюлдю ол кёлге, башы от жана,

Сюрюуюм да кетди ары къаплана.

Эки итим, къангсып юре, чапдыла,

Къара кьойла Хурла кёлге батдыла.

Чакъырдыла ызларындан батаргъа!

Амал жокъду манга мында жашаргъа.
Къазанымы мен биргеме элтейим,
Бий, чамланып, ёлтюрюнчю кетейим...

ЖЕКИР

Биреуну осмакълап, къоркъутуп, тюртдюм этип сёлешиу; уллусунуу; кесинден къарыусузну къакъды-сокъду этиу. Жумушун тынгылы этмегенге, аны нек этмегенини сылтауун айыра турмай, тырман этиу, эриши сёлешиу. Кёлкъалдысын тырман бла табалап айтыу.

– *Не себеден саналмайды*

Адам терсге? –

Дедиле да, жекирдиле

Бирер жерден. (С. Аз. «Магъана»).

ЖЕК ТЕПСЕГЕН

Чапыракълы, къауралы, кёкенча, жокку ёсген къаралдым бийик ханс, котур. Аны сабагъы ёрге къалын субай ёседи, баш чачагъы чакъгъан заманда тюйген чачакълы мор-къолан жаулыкъгъа ушайды. Ингир ала жел чайкъаса, ол юйюр-юйюр ёсген котур-ханс, кеси къарс къагъып, кеси тепсей тургъанча, кёзге алай кёрюнгеди. Анга Чегемлиле *«Солтанжия»* дейдиле. Бахсан жанында аты уа *жек тепсегенди*. Ол ёсюмлюкню юсюнден закий этнограф Шахмырзаланы Саид былай айтыучу эди. *«Огъары Чегемде, кюн батхан жанында, Жылгы сууну сол жанында, элден бир километр узакълыкъда Къала Тюбю деген уллу дорбун барды. Ол дорбунну башында, Эл таба жанында, «Солтанжия» деп, бир минжал артиш болгъанды. Аны бутакълары къынгыр-мынгыр болуп ёсгендиле. Ол жырлагъан, сёлешиген этеди деп, ол затлагъа адамла ийнангандыла эм тилек тилей баргъандыла. Тилекчиле барып, тюбюнден анга къарап, «Солтанжия, сен сокъ, мен тепсейим» деп, алай тепсегендиле. Алайгъа узакъ жерледен да адамла келип болгъандыла. Адамла, анга къарап, тилек этгенде, артиш алагъа инжиле сепгенди. (КЪМГТИ-ни фольклор фонду. 1-чи папка, 36 паспорт).*

Мал ашха татымлы болады. Бегирекда бичен тауусулуп, малны къауданда кечиндирирге тюшген заманда жек тепсеген бек жарайды. *«Кюн бетлеге гяхиник ура, мал жазгъа бир чыкъса, жек тепсеген аны ачдан къырмаз»* деп, чаллыкълада да аны аяулу этгендиле, чалмай, къауданнга къойгъандыла.

Халкъда мал ашха татымлы хансланы юслеринден кёп тюрлю айтыула, жырла бардыла. Аллай жырладан бири *жек тепсеген* бла башланады.

Кюнлюмледе – жек тепсеген,

Чегетледе – къаракёкен

Ёсген болуп, аны кёрген –

Къууанады керти кёлден.

Андан сора – кьошхасалмаз,
Къыш да къатмаз не саргъалмаз,
Кёклей турур – кьюуат кьюрур,
Жел ойнаса - оюн кьюрур.

Андан сора – залыкъылды,
Айырмагъан жайны, къышны.
Ашы болуп, малны, кьюшну,
Дамсыз кьоймаз таулу кьошну.

Ёзге уа – не, бола келген,
Гелеу кирик, жек тепсеген,
Сыбызгъылай, юн тежеген,
Кёлсюзге да кёл этдирген!

Биченсизге умут берген,
Къырылмазла малынг деген, –
Бары да бар кюн бетледе,
Къалын ёсген чегетледе.

ЖЕЛ АНАСЫ

Хауа болумланы – желни тейриси. Кюзде, тирлик жыйылып, ындыр басханда, *Жел анасына*, жел тилеп табынадыла. Къарачай-малкъар мифологияда *жел анасына* аталып, кёп махтау жыр (гимн) барды. Аладан бири.

Жел келеди, жел келеди,
Тохтамасын!
Шууулдатып жерк агъачны
Бош турмасын!
Аудурсун да, аргъы тауну ары атсын,
Кюл этсин да, берги тауну бери атсын!
Аталмаса,
Таудан ары женгил къачсын!
Тенгизлеге,
Булутлагъа
Бурдум атсын!
Жел келеди, жел келеди,
Тохтамасын!
Ындыр башы – кире тюбю
Кир къалмасын!
Таркъаймасын!

Жел анасыны юсюнден быллай таурух барды:

Бирде желни тейриси насыпны тейрисини жашын, ол къая башында чалгъы чала тургъанлай, къаядан атып ёлтюргенди. Насыпны тейриси, *жел анасындан* къан төлеу излеп, келечиле жибергенди. Ол а, сууукъ этип, аланы жолда бузлатып кьойгъанды. *Жел анасы* тау тарлада жашагъаны

себепли, насыпны тейриси таулуланы да аны адамларына санап, дерт жетдире, андан бери аланы тау тыгъырыкъялагъа кысханлай турады.

Кёребиз да: *жел анасы* таулула жанлыды, аны себепли ауузладан тохтамай ургъанлай турады. Насыпны тейриси уа анга дертин унутмайды.

ЖЕЛКЪУУ

Ёзен, аулакъ жерледе ёсген, кзуруса, ханс кябугъу шинжиге тартхан къаты жокку ханс. Орусча – *перекати-поле*, кыргызча – *кямгъакъ*. Хансны халына кёре кзуралгъан жангы сёздю. Алай туйюл эсе да, алыкъа адабият тилде ол эсленмегенди. Сылтауу – тау жерледе аллай ханс ёсмегениди. Таулула аны, Азия тюзлеринде жашагъан заманларында кёрюп, атына да алай атап, андан келтиргендиле.

Желкзуу – ол хансны сыфатына бир да аламаг келишеди: жашилсыман шырхы ханс асламында кяккыракъ жерледе ёседи; тола, бише келгени къадар, топха ушай, бурма-топал болуп кзуруйду. Кзуругъандан сора жел аны тамырчыгъыны баш жанындан тынч юзюп, аулакъда ары-бери кзууалап башлайды. Кеч кюзде кыргыз тюзледе жолоучу болсанг, бютюнда кечегиде, жел аны кёзжетмез кзуу тюзде аулакъ кянатлыланы кзуугъанча, алай кзуугъанын кёрюрге боллукъса. Бютюнда желкзуума кялын ёсген жерледе кюркзуулу окъуна болады: къарап-къарагъынчы жел адамны аны тубюне кёмюп кюяргъа боллукъду. Кечегиде юркюп чачырагъан акъ кярда къара кюй сюрюу кирик, кюркзуулу шугут кёрюнеди.

Желкзуу, Орта Азиядача, кялын-элпек ёсмесе да, бизни жерледе да тубейди. Сёз ючюн, кялмукъ тюзледе, Каспий тенгизге жетген аулакълада. Таулада да барды, топча болмай, бир кесек ёререк ёседи ансы. Ол жашилсыман жокку хансны кюнлюм жерледе, сайлада, ташлы кяккыракълада кёрюрге боллукъду.

Сюрюлмеген аулакъ жерледе, кяккыракълада ёсюучю, топча, бурма тегерек болуп ёсген ханс. Ол баш кзусуп, бишген заманында къарасанг, аулакъ юсюне кюнгур-ала-жашилсыман топла жайылгъанча кёрюнеди. Кюзде – аулакъны бичени чалынып, баганы этилип тургъанча. Кзуруп, сабагъы кятхандан сора, жел аны юзеди да, аулакъда аланы ким эсе да кзуугъанча, ары-бери тохтаусуз учханларын кёрюрге боллукъду. Желкзуу деп ол хансха, баям, андан аталгъанды. Жел + кзуу – жел кзуугъан = желкзуу.

ЖЕЛКЪУШ. ЖЕЛКЪУСАКЪ

Арбагъа бичен, отун жюклегенде, жюк ёгюзню аркясына жетмез ючюн салыныучу узун кзурукъ, агъач; арба керек. *Желкзусакъ* къарачай арбаны ёгюзлюгюню тубю бла арбаны даган агъачына бегитиледи.

Желкзусакъ да желкзуш кирикди. Башхалыгъы – ол, ёгюзлюкню баш жаны бла бегитилип, арбагъа жюкню кёбюрек салыргъа болушады.

ЖЕЛСИРЕ

«Жел этдир», «желге тарал» деген эки сёзню арасында кзуралып, кеси аллына этим магъананы тутады. Атны кзуйругъу кеси аллына жел этдирген, желде чачырап, миф магъанагъа жетише келген, алай ариу

көрүннген көрүнүш болады. Алай бла, жюйрюк атны суратларгъа болушады. *Желсире* андан сора да азчыкъ жел ургъанын, сериюн кыакъгъанын көргюзтеди.

*Аргъымагъы аллында тепчилдейди,
Къуйругъу, жерге жете, желсирейди.* («Нарт къала»).

ЖЕРК СУУ

Бояу. Жерк агъачны къабукъларын къайнатып, бир аууукъгъа сууума къоядыла. Сора аны бла аякъ-къашыкъ, башха не тюрлю юй адыр болса да, бояйдыла. Жерк суу ичирилген аякъ.

ЖЕТЕК БЛА ЁРЮМДЮК

Терек кесилгенден сора, аны тюп төммегинден чыкъгъан зыгыт. Жыл ёсгенден сора, ол чырпы болады. Зыгыт бла чырпы бир болмагъанларын айырыргъа керекди. Зыгыт ханс да болургъа боллукъду. Чырпы уа жаланда агъачды.

*Чыкъгъандыла жетеклери,
Жерде къалгъан тюккючюнден,
Ёседиле мугур халда,
Жунчуй, жалчый даулу ёсюмде.* (С. Аз.).

Къалын агъачда зыгытны ёсюу къыйынлыгъы суратланады.

Сызгаладан, къулакъладан келип, уллу суугъа къошулгъан тагы суучукълагъа да айтадыла *жетекле* деп. «*Суугъа жетген жетек жек болмаз*» дейдиле. Ол магъанасында «жетек» къарачайлылада жюрюйдю.

*Жетекледен жайыласа,
Кюч аласа,
Ёкюресе,
Сызгыраса,
Бишараса...* (С.Аз.).

Малкъар адабият тилде кесилген агъачны тюбюнден чыкъгъан зыгытха неда кеси аллына тамырдан не урлукъдан айныгъан жаш терекчиклеге *ёрюмдюкле* дейдиле. Аланы жерге жангъдан орнатыргъа хазырлагъанда, *кёчетле не ёрюмдюкле* боладыла.

Бирси магъанасында – абаданланы ызларындан келген ууакъ төлю; таматаланы ызларын ызлагъан жаш адамла... Энди жетерик төлю. «*Жетеклеринг жети болсун, журт ташына керти болсун*» деген алгъыш жюрюйдю.

Жетек аман жаны бла да айтылады. Аман ишлени жолуна тюшген жыйынны не адамны ызындан баргъанла, хыйлачыны кётегетлери, жакъчылары, эгетлери. «*Жетеклеге жол къойсанг, жетеринге жетмезсе*». Жетекни бу магъанасына да салады суратлау кюч Семенланы Азрет, «Жетек» деген назмусунда.

*Бизни жойгъан Суслов мурдар
Мында тура...
Биргесине жетеклери,
Эгетлери.
Къыйын болду, келгенликге
Къайтып бери.*

ЖЁН ЖУУУКЪ

Жён – эт. Эт жууукъ: адамны ана жанындан кьаршы жууугъу; этине жууукъ адам. Юй ичине шагъырей – сёзюн этмезлик, тасха тюшюрмезлик адамы. *«Адам жён жууугъуна кертисин айтыргъа керекди».*

ЖИГЕЙ БЛА ЖАЛКЪА

Жалкъа – атны боюн чачы. Тиширыуну чачынлай, ол да атны бир зат бла тенгleshдирип болмазлыкъ ариулугъуду. Аны бла бирге, жалкъа суратлау метафорады. Ат чапханда, жалкъасы кьобуп, желде таралып, толан-толкъун болгъанча, суу кьутургъанда, жашау гюртюлюшледе, окуяла, ниетле, къарама-къаршылыкъла да алай жалкъаланадыла. Жалкъа метафора къадарында, Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусунда аламат бериледи:

Чардакъ туман эм булутла жайылып,
Жалкъаларын артларына кьайырып,
Чайкъалалла, бир бирине урушуп,
Демлешелле, ёшюнлерин бурушуп.

Аныча, башха тёрт аякълы жаныбарланы, тонгузну, сёз ючюн, боюн юсю бла иги ёсмеген, аны себепли кёзге да туура кёрюнмеген жалкъасы болады – *жигейи*. Бош заманлада, эсе да жаныбар кьоркъмай не ачыуланмай, кеси зауугъунда тургъанда, аны жигейлери жатып боладыла. Алай а жаныбар кьоркъса, кьозуса, чапса, жигейлери тургъан этедиле. Къанатлыны боюн тюклери тургъанча. Сёз ючюн, гурт тауукъ, киштик не кьуш кёрюп, балаларына кьоркъса, аны боюн тюклери кьобаддыла.

«Кеси даражангъы тонгузну жигейине кёрмей эсенг да, мени намьсымы этмей, оноунга къарагъанланы арасында, нохтадан ычхынганча, не лох-лох этип айланаса?» (Г. М.).

Сабий фольклорда:

Жигейчиги жары теке,
Ашагъаны тары теке,
Ичгени да боза теке,
Текелени оза теке,
Таш юсюне мине теке,
Кьош ичине кире теке,
Бурма теке, бура теке,
Къая ыранда тура теке,
Агъач къабукъ кьыра теке,
Жашчыкъланы ура теке,
Кёзчюклерин сюзе теке,
Эчкилени тизе теке,
Мюйюзлери ёре теке,
Кесин сууда кёре теке.
Чырпы котур кьыркъа теке,
Чыбын кьоймай жьрта теке,
Ачыулансам, кьоркъа теке.

ЖИЕК

Чиллени, жибекни бир тюрлюсю. Герхана деп да айтадыла.

Жашил жиекден жыйрыкъ тикгенме,

Къачырсанг, аны кьерме.

Бу жол да ишни болжалгъа салсанг,

Жашчыкъ, жанынга тиерме. (Ийнарладан)

Жиек гоппан – сабында бир ненча тешиги, накъышы, ызы болгъан улуу аякъ. Накъышлы сап – аны жиегиди.

Дагъыда жиек адамны, бегирекда тиширыуну, бетинде ауруу не къартлыкъ салгъан ызды. *Складки*. «София бет къарамында эслене башлагъан жиеклени не бек букъдурургъа кюрешсе да, жакъмагъаны къалмай, аны эрттеги ариулугъу иги да онгнганы туура эди». (Къ. А. «Кюн таякъла»).

ЖИЗЕ

Адамны азчыкъ жарасы не тырналгъаны болуп, ол анга тѣзмей, тарыгъып-ынычхап турса не уа биреу бир жериме тиеди деп, сагъая, гузаба этсе, ол аны жизелигинден (тѣзюмсюзлюгюнден) чыгъады.

Башха магъанасында *«ачыйса, ауруп къаласа»* деген ангъламны тутады. Ауругъа, ачыргъа боллукъну гитчертилген формасыды. Асламысында сабийге айтадыла. «Тохта, тийме, жизе боласа...». *Жизе адам* деген да барды.

ЖИКМИ? ХЫЧИМИ?

Жики – бахчалада, сюрдю жерледе ёскоучю жютю тамырлы заранчы ханс. Орусча – *кумос*. Аны тамыры чуркону, картофну, тап, чирикледен къамиш тамырланы окъуна ичлерин тешип ётеди. Ёрге ёсюп, сабанлыкъны басмайды, тамыры жайылып, тюп этиучю тирликлени «бууады».

Хансны аты сѣзлюкледен тюрлю-тюрлю жюрюйдю. Боташланы М. Нарсанада чыгъаргъан «Терминология сѣзлюкде» *«хычи»* деп бериледи. Баям, жики – малкъарлылада, хычи – къарачайлылада жюрюйдюле.

Къоншуда, элде, шагъырей жаулукъ этип, низам бузгъан адамны юсюнден: *«Юйюбюзге жики тамырлай кирип, чачып чыкъды да, таланган!»* – деп жарсыйдыла.

ЖИЛТЕК

Уруш сауут. Орусча – *булава*. Бир жаны токъмакъ болгъан таякъ.

Аскер усталыкъгъа юйреннген заманда, жашла *жилтек* атып эришедиле.

ЖИЛЯН УРГЪАННГА БАГЪБЫУ

Къарачай-малкъар халкълада жилиан ургъаннга багъыуну кѣп тюрлю амаллары бардыла. Мажюсю заманладан бери да ала хазна тюрленмегендиле. Аланы бек асылуусу былайды.

Суху жилиан, уу жилиан,

Секиргенинг – эр жилиан,

Керкиргенинг – керти жилиан,

Тешигинге кир, жилиан!

Этгенинги бил, жилян,
Къамичи бла ургъанса,
Тыпырымы жапханса,
Уу жилян, мени жилиятма,
Хатангы артха алмасанг,
Ынна бетинге тюкюрюр.

Аны кибик, дагъыда башха сёзле айтып, «Ма кебининг!» – деп, юсюне акъ быстыр атхандыла. Жилян ёлдю деп ийнангандыла.

ЖИПКИЛ

Бир кесек мылы болгъан, мылы тутхан. Сууу иги къурумагъан (жер, кырдык, дагъыда башха затла). Азчыкъ мылдыжгъы этгенде, кюн жипкилге тартады.

Жипкил шулпу къоша-къоша

Жауады.

Жизги жюрек эрий-эрий

Барады. (С. Аз.).

ЖИПЛЕ

Къайишден этилген жипле:

Жип – къайишден этилген жиплени жыйышдырылгъан аты.

Жантау – къолда жюрютюлген гириси да болгъан орталыкъ жип.

Манс – ёгюз не башха тууар териден этилген бек уллу жип

Чынды – ауур жюклени – гебени, уллу тёнгеретмени, гыйыны тюзюнлей боюнагъа тагъып тартычу къарыулу, къысха жип.

Кендирден не къылдан эшилген жипле: бау, жыжым, аркъан

ЖОЛАТ

Къатынга, юйюнге, ишинге жууукъ эт, илешдир, юйюрсюндюр. Ишни биргелешип этерге тарт. Жанлашдыр, жалгъашдыр деген этимлени синонимлери болургъа да боллукъду. Жууукъ келмеге къой, жууукъ жюрют, юйге таныш эт деген магъанада. Алай а жолат асламысында угъайлагъан формада жюрюйдю: къатынга къойма, жанлатма. «Кемисхан сюер ючюн къалмайды, Ахмат аны къатына жолатмайды ансы». (Б.М. «Элчилерим»).

Акъ Мурат этди, къараны къыстап,

Орнун алыргъа.

Къара кюрешди, аны жолатмай,

Кеси къалыргъа.

Башха назмуда:

Отну да къатынга

Жолатмасанг, барып,

Алайды къылыгъы:

Жылытмайды, жанып.

Дагъыда:

Терсейген адам ариу халини

Жолатса,

Адамлыкъ бла, асыллыкъ бла
Бай болур. (С. Аз. «Магъана»).

«ЖОЛ КЪАТЫНДА ЮЙ САЛМА»

Бу нарт сёзню магъанасы тереннге кетеди. Не ючюн айтылады алай?
Неге юйретеди? Неден къоруулайды адамны эсин?

Жол юйню юй бла, элни эл бла, къыралны да къырал бла байлашдыргъан киндик болуп къалмай, юсюнде ары-бери баргъанла тохтамагъан, кече-кюн да солумагъан аллай тиричилик къурамды; ёмюр сюрююню къан тамырыды. Анга кёре, жолда кёп ишле боладыла – аны юсю бла игиле, аманла да, хыйлачыла, харамла да, къолайлыла, къолайсызла да жюрюйдюле. Аны барын эсге алып, нарт сёзню ёзегине къарасакъ, ол эки магъананы тутады:

Биринчиси. Жол жанында юйю болгъанны киргинчиси кёп боллугъу баямды. «Къонакъ – Аллахны къонагъыды» дегенликте, не уа «Къонакъ – къойдан жууаш», «Къонакъсыз юй – битимсиз сабан» деп, къонакъ алыуну сыйгъа санагъанлыкъгъа, ёмюрден-ахыргъа, атадан - балагъа къабакъ эшиклеринги ичинден этерге амалынг болмай жашагъан азап чегиуге тенгди. Жол арыта, кечге къалгъанла да, арбасы тууарылгъанла да, жол жанында хазыр юйню юсю бла ётүп, башха юй излемейдиле. Неда: бизден сора да мында къонакъла болгъан болурла демеидиле. Элде белгили къонакъбайы болмагъан, аз да арсарсыз жол жанында юйню къабагъын къагъарыкъды. Алай жашагъан къыйынды. Къабакъ къакъгъаннга эшигинги ачмасанг, айыпды, тохтамай эшигинги ачып туругъа да къолдан келмейди – жашау тиричилигинги къачан этериксе? Ол бир магъанасы.

Экинчиси. Къыйырдагъы арбазгъа, баугъа кирген, андан къайгъысыз къутулгъан да аманлыкъчыгъа къыйын туююдю. «Къыйыр юй – уручугъа тынч», - деп аны ючюн айтадыла. Иги жаны бла, аман жаны бла да жол жанында юйню жарсыуу, чыгъымы кёп болады. Нарт сёз аны да эсгертеди.

Дагъыда бардыла бу магъанагъа келишген нарт сёзле, насыятла:

Жамычымы да жаймам, къонакъгъа да алмам.

Къыйынлы – къыйырда;

Къазаны отдан тюшмеген, къонагъы кете билмеген;

Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтирив.

Хожа жолда кетип баргъан биреуге «Жолоучу, бизге да бир къайта

барсанг эди уа?» – деп, кёзбау этгенди. Жолоучу арыпмы болур эди, экинчи айтдырмай, атдан тыошюп, Хожаны юйюне кьайтып кьалгьанды. Арбазгьа киргенлей:

– Атымь уа кьайры тагьайым? – деп соргьанды.

– Тилиме такь, тилиме такь! – дегенди Хожа, кеси кесине ачыуу келип.

ЖОЛЧЫКЪМАЗ

Жолу болмагьан, кьыйын жер. Ыран. Таша дорбун. Не бир бийикде кьалыубаладан кьалгьан кьала, журт, эсделик. Кьаяла арасында, бек тикде биченлик. «Жолчыкьмаз жерде болмаса, сыртны биченлиги бир да алаMAT эди». (Т.А. «Ташыуул»).

ЖОР. ЖОРУКЪ. ЖОРА. ЖОРАЛА

Жор – ёмюрледен бери кёп динледе, ийнаныулада жюрюген белги, тамгьа, эн, знак. Бир тюрлю тейрини, ийнаныуну, антны белгиси. Ант сёзю.

Кьалгьан сёзле бары андан кьуралгьандыла. *Жор* белги эсе, андан кьуралгьан сёзле *жора*, *жорукъ* – «адет, низам, хал» деген магьананы тутадыла. Адамны ич дуниясы, ишленмеклиги бла байламлы айтылыучу сёзледиле. «Жоругьу-соругьу болмагьан!» деселе, ишленмеген, низамы, кьылыгы болмагьан, адепсиз адамны кьагьадыла. «Бир затха (жорукьгьа) тюзелмегенди» деген диннге кирмегенди, бирсиле жюрютген низамны жюрютмейди дегенни ангьлатады. Жоругьу-адеби жокьду, жоругьу болмагьанны уа соругьу да болмаз. *Соругьу* кеси этерин билмейди, алай а соругьа акьылы жетмейди. «Соругьу жокьду» деген ишин соруп, билип эталмайды демекликди. «Соруулу иш сёгьолмез».

Жорукъ алай эсе, жора жыйылыуду, халкь кенгеш, кьурултай оноугьа жыйылыу. *Тёре* – ол халкь келишип айыргьан оноучу кьауумду; болунган не болунурукь ишге багьа бичген, кесамат этген, ахыр тюзлюкню тохташдыргьан хукму. *Жорукъ* эл жыйылыуду (сход). Халкь кесини уллу кюнлеринде – келин алгьан, киеу кёрген тойларында, тобалыкьларында, башха жамауат, жыйын ишлени оноуларын этерге тыошгенде, мал – жайлыкьгьа, эл – сабаннга чыкьгьанда жыйылыучу жерлери. Майдан. Жорукьда тейрилеге деп от этиучю жерле (*алтарьла*), башха сыйлы жерле да болгьандыла. Анда элни олийи не башха оноучулары чыгьып сёлешуучю бийик таш не агьачдан ишленген кётюртме да болгьанды. Жорукьлада аллай ташлагьа *топа таш* дегендиле.

Жашау тиричиликни келишинде, «жорукъ» деген сёз, башха ангьлам алып, *адет*, *тёре* магьанада айтылып кьалгьанды. Жорукьда этилген оноуну тамамгьа, тюзге санап, «Жорукьда жораланган жокь болмаз» дегендиле. Артда, муслийман дин киргенден сора да, «жорукъ» магьанасын тас этмегенди. «Шериат жорукьла жол саладыла узакьгьа, тыошюре жокьланы (жарлыланы) тузакьгьа» деген айтыу чыкьгьанды.

Жоралау – Болунган ишге, айтылгьан сёзге, тыошге кесамат этиу, магьанасын, болушун ачыкьлау. Кьайгылы хапар эшитилсе, адам жангылыч этсе, тыош кёрсе – аланы барына да нюзюр этиу, оюм чыгьарыу, боллукьгьа сагьайтыу. «Тыош файгьамбар игиге жораласын»

деп, тышну аман белгисин ёчюлтюр муратда айтадыла. Элде ажымлы иш болуп, аны таукелликге буруп, башын жабып айтсала, «Аман тышну игиге жоралагъанлай» дейдиле.

Алгъын тыш жоралагъан устала болгъандыла. Биреу къайгъылы тыш кёрюп, аны айтса, тыш кёргенни таукел этер ючюн аны тышюн игиге жоралагъандыла. Алай бла, тейриле алгъадан жазгъан аманлыкъны кетериге, болдурмай кьояргъа кюрешгендиле.

Адам бир тюрлю мурат бла жангы иш башласа, ол аны бир затха жоралап этеди. Кьоркъмазланы Кёккёзю «Горда бычакъ» деген романында былай жазылады: *«Асланкир, сууну жагъасында биченлик эте тебиреген заманында, кишиге айтмаса да, кёп ахшы жорала этип башлагъан эди»*.

ЖУБА

Дин кьуллукъчула кийиучю кийим, форма. Аллы ачыкъ, узун кьаплама. Акъ бетлиден сора кьаллай тюрсюнлюсю да болады.

Дин кьаты жюрюген жерледе, анга кёре, динни низамларын жюрютген адамла – эфендиле, медиреселени устазлары, кьадыла жуба кийип жюрюрге тийишлидиле.

ЖУЛ

Шагъатлыкъ этип не уа мал берип, биреуню терслигин кечдир; азапдан кьутхар. Биреуню борчун, жангылычын кеси боюнуна (жюкге) алып, азат эт, жалгъан дауну кетер. Аллай ишни этер ючюн адамгъа чомартлыкъдан сора да, кишилик керекди. Кесини жашауун, ырысхысын жоюмгъа салып, биреуню башын палахдан алгъан чынтты инсанлыкъны белгисиди

ЖУЛА

Адам бичакъ, сюнгю урушда, кьазауатда, башха палахда жаралы болса, олсагъатдан жараны кьанын терк тохтатыр ючюн салыныучу буштукъ, *томпон*. «Нарт кьалада» жула эки кере сагъынылады:

Кёп жигитле атларындан кетелле,

Жаралагъа жула буштукъ этелле.

Поэманы башха жеринде хыйлачы жерлеш Ёчешмез Зариятны кьама бла уруп, жаралы этгенде:

Зарийни жсарасына жула салып,

Суу сылап бетине, кьоюнуна алып,

Алф Заурбек тейриге шыбырдайды.

ЖУЛДУЗЛА

Чолпан (Венера). Эртгенде – чолпан, ингирде – ахшам жулдуз. Чолпан жулдузланы башыды, жолоучуланы тейрилерине саналады.

Темиркьазакъ (полярная звезда). Кёкню тепмез ташыды. Аны жангызлыгъын тергеп, назмучу Байзуллаланы Алийге этилген эпиграмма барды:

Темиркьазакъ кеси жулдуз,

Мен, Байзулла, – кесим жулдуз.

Кериуан жулдуз (Юпитер). *Кериуан кьыргъан жулдуз* деп да айтадыла. Чолпандан алгъа чыгъады, чолпаннга ушагъан жарыкъ жулдузду. Мифледе анга къарап, жолгъа чыкыгъан кериуан сууукъдан кырылып къалгъанды. Кериуан кьыргъан жулдуз деп аны ючюн айтылады.

Кериуан кьыргъан кёрюнсе
Тейри жарыкъны жибинде,
Жигерни тангы атады
Жулдузду кёкню тюбюнде. (С.Аз.).

Сарайгъанла – гитче жетегейлени къаууму. Сарыгъайла деп да айтадыла.

Жетегейле (Большая медведица). Жетегейле жети айланмай, Ким айтса да, танг атмаз.

Жетегейле – жети жулдуз,
Сарайгъанла – эки жулдуз,

Илкерле (Плеяды). Бурунгу ийнаныулада Илкерлени кёргенни жашауу игиге айланады. Халкъда айтадыла:

Илкерлени кетиую – кышны келиую.
Илкерлени кёрмей ёлейим, ётюрюк айта эсем.

Дагъыда:

Чолпан чыкыды – танг атды,
Илкер батды – жер къатды.

Къуйрукълу жулдуз (комета, метеор). Жылланы санлап биринде чыгъады. Ол чыкыгъан жыл кыйын жыл болады. Къургъакълыкъ, уллу жауунла, ырхыла. Эмина кирирге да болады.

Дарбаза (Дагъаза) жулдуз. Учула анга къарап, Апсатыгъа тилек этгендиле. Дарбаза жулдуз бла уугъа атланыу жетишимли боллугъуна ийнангандыла.

Дагъаза жулдуз – нёгерим,
 Эки да женгилаякъ эгерим,
 Келдим, келдим аллынга,
 Хата этмей жанлынга,
 Берсенг, бирин урурма,
 Бермесенг, ачлай турурма.

Сюрюючу жулдуз (Пастушья звезда). Жаз башында, кече бла кюн тенгленгенде чыгъады.

Гидала – Орионну жулдузлары.

Суу жилин жулдуз (*Водолей*).

Гёгенчиле – ала да Водолейни эгетлеридиле.

Оракъла – эки жулдуз, Сириусха жууукъ жанадыла.

Кёгет жулдуз неда *Жыйын жулдуз* (Стожары). Кюз бла жазны арасын айыргъан жулдуз.

Жылкыы жол (Млечный путь).

Ыркыын ыз (Скорпион табадагъы жулдузла). *Мырытла* деп да айтадыла.

Къой жол. Къыргъызча – Саманчынын жолу. Ч. Айтматовну «Ана

сабаны» («Материнское поле») деген повестини кыргызча аты «Саманчынын жолу» деп алайды. Бу жұлдуз жаратылыш терегине саналады. Жерде адам тууса, анга чапырак кышулады, еседі; ёлсе – чапырагы тышеди. Геродот аны юсюнден былай жазганды.

«Скифле бабасы Тракитай – Папай, суу кызы болганды. Андан Борисфен (Днепр) тууганды. Борисфенни юч жашы болганды. Ала патчахлыкны алырга жетишгенде, кёкден төрт алтын адыр тышгенди: сабан агъач, боюнса, экиаууз дорта (секира), сора аякъ. Тракитайны эки таматасы Липоксай бла Арпоксай – аланы алалмагандыла: жууук келгенлей, от жанып кыала болганды. Кичилери – Колаксай – келгенде, от ёчюлюп, ол адырланы барын алып, юйюне элтгенди. Алай бла, бийлик да анга тийишли болганды. Скифле Колаксайны улутудула. Ала алгыннгы байрамланы, тобалыкыланы, ырымланы барын саклагандыла».

Мырытла – малая медведица.

Боюнсала – жаз башында чыгдадыла.

Базманла – алты жұлдуз боладыла.

Кызыла (Девы). Жайгы кёкде кёрунедиле. Шимал кёкню тажына саналадыла.

Чёмючле (Созвездие Ориона).

Гидала – кюзде чыгдадыла.

Сары айгыр неда *Сарайгыр* (Рыжий жеребеч).

Тор айгыр неда *Торайгыр* (Гнедой жеребеч).

Айны кылауурлары *Темирсолтан*, *Таусолтан* неда *Ындырбай* бла *Зулай*.

Ай тутулганда: «Ындырбай, Зулай, уяныгыз, уялыгыз, тыялыгыз, жыялыгыз», – деп тилейдиле.

Кюн бла ай – эр бла кытыннга саналадыла. Нартлада:

Кюндю Сатанайны атасы,

Айды Сатанайны тапхан анасы!

Тейри эшик жаланда ниети тыоз, таза адамга ачылады. Бабаланы Ибрагим:

Кече кыш жұлдуз учханлай,

Тууган умут нек жарытды?

Тейри эшиги ачылып,

Агъач эшик нек жабылды?

Ахшам жұлдуз – ингирикде жарытады да, *ахшам чолпаны* деп да айтадыла. Аны ююнден кырачай-малкыар фольклорда алаамат мифле бардыла. Кёулийланы Къайсынны «Ахшам жұлдуз» деген поэмасы да.

Адамны кылагы чууулдаса, кимни эсе да жұлдузу учду дейдиле.

ЖУМУКЪУЛ НЕДА ЖУМУККУ

Алаша котур болуп битиучю чырпы терекни кёгетлери; юй бюртюкчюкле кибик, ууакчыкыла, төп-төгек, кып-кызыл болуп бишедиле. Бек татымлы тау кёгетге саналады. Кёбюсюнде кыая эринледе, адам жетмез бийикледе болуучудула. Бир-бир элдеде *жумукгул*, бир-бир элдеде уа *жумукку* дейдиле. Аны сылтасы суусапны иги кеседи.

Кыая эринде жумукку жоппу,

*Къошубузда барды эки терен чолпу,
Жумуккуну жыя турсакъ, сылты болур,
Чолпуланы жаугъа сукъсакъ, сууап болур...*

(Къош жырладан).

Элиябыз элек агъач бюгеди,
Этегине окъа тухтуй тигеди.
Жумуккуну къайдагъысын биледи,
Аны ийиси Айдоладан келеди...

(Махтау жырладан)

ЖУУА

Кийик сохан. Соханны бир тюрлюсю. Къарачайда анга *сатанай* сохан дейдиле.

*Жууа жыя бардыкъ да,
Жар башында къалдыкъ да,
Жарашмады ашыбыз,
Кюлкю болду башыбыз.* (Сабий фольклор).

ЖУУАК

Ууакъ аякълы малны, кийик жаныуарланы туякълары бла бут базуклары бирге къошулгъан жерде бери жукка чыкъгъан эки сингирге жууак дейдиле. Медицина тил бла айтханда, жууакланы ичлери жау тыммылла болуп, ала туякъны бла бутну бирге къошхан кючлю сингирге дайым жау «сюртгенлей» турадыла. Заран жетип, малны жууагы къуруса не юзюлсе, ол мал жараусуз болуп къалады.

*Жау сюртюгюз сары байталны жууагына,
Тынгылагъыз жёрмелени жууабына...* («Жёрме»)

Башха чам жырда:

Жау жагъылды тамагъыма, бармагъыма,

Жёрме кетди тамагъыма.

Токъ эсем да, кёзюм къарайд

Бишген бутну жууагына.

«Аппа, тайгъа акъырын жанлап, саурусундан сылады; быгъынындан, къарын тюбюнден тутуп кёрдю; *жууакларына* таягъы бла тийди...» («Ташыул»).

ЖУУАПБЕР

Айтылгъан затлагъа, изленнген соруулагъа, илму болумлагъа тюз жууапла жазылгъан китап. *Справочник*. Къыйын сёзлени, халланы, жер атланы, ёзге жаратылыш болумланы ангылатмалары жыйышдырылгъан зарф жыйымдыкъ. *Энциклопедия, справочник*.

ЖУСЛАН

Туз киштиклени юйюрюнден кийик жаныуар. *Пантера*. Къачан эсе да, ол, баям, Кавказ таулада да жашагъанды.

*Сыдырып келдим жусланны терисин,
Фатимат Зарийни анга бёлесин.*

Уллу анам къама жараны кёрсе,
Айта эди багъыуланы төресин. («Нарт къала»)
Поэманы башха жеринде:
Къара жуслан чауулладан секирди,
Туу кийикни женгил жетип, ёкюрдю.

ЖЫГЫРЫКМЫ? ЖУГУРУКМУ?

Жыгырык деп тегейлери болмагъан агъач чархха айтадыла.

Жугурук – къалын битген кегет, чурко, картоф. Алай а Гуртуланы Бертни «Мишеген» деген назмусунда былай барды:

Къажымай ишлей эди ол
Кечесинде, кюнюнде;
Жыгырыкла излей, таба
Хар юлкюню тюбюнде.

Сёз жокъду, эрленчик юлкю тюбюнде тегейлери болмагъан агъач чарх тапмайды. Терекден агъып, жокку жыйылгъан чертлеуюкле не башха кегетле табады. Эсе да, сёз *жугурукну* юсюнден барады. Жугурук – кёп, мытхы, кимни эсе да мишегени. Сора тилни устасы Берт, *жугурукну* «жыгырык» этип, жангылгъанмы этеди? Огъесе «жыгырык» да, «жугурук» да бир болуп, жаланда диалект башхалыкларымы барды?

Бизни акъылыбызгъа кёре, кертиси да жыгырык – чархды; жугурук – мишегенди. Жангылгъан а файгъамбарла да этгендиле.

ЖЫЙМЫЧ

Тапханын юйюне ташыгъан, кыстырыкъчы, кызгъанч адам. Аллай адам алыргъа бек сюеди, берирге жетсе, отдан келек киеди. А. Пушкин, «Скупой рыцарь» деген поэманы жазып, аллай адамы эсен кетмез сыфатын къурагъанды. Бабаланы Ибрагим, ол поэманы ана тилге кёчюрюп, ол айтхылыкъ сыфатны бизни адабиятыбызгъа да кийиргенди.

Атанг эди бир жыймыч,
Ананг эди – суу кылыч,
Сен а къайдан чыкыгъанса,
Жыймыч туююл не кылыч?

ЖЫЙЫ. ЖЫЙНЫ

Жыйы – ийис; азчыкъ ийис ургъан. «Не эсе да, бир жыйы барды». Ийис деп, ийис туююлдо, алай а ариу хауаны бузгъан бир белги барды.

Жыйны – тауукъну жумуртхалыгъы; чабакъны урлугъу. *Нерест*.

ЖЫЛЛЫКЪ ИЧИУ

Сабантойну бир тюрлюсю. Малы, мюлкю къоранчсыз сакъланнганы ючюн тейрилеге тобалыкъ этген адет. Ол жылдан бир кере болургъа тийишли эди. Боза къайнатып, къурманлыкъла этип, жыллыкъ ичиуге алай жыйылгъандыла.

ЖЫЛЫУ

Къул бла бий айырылгъан заманлада, къулла экиге юлешиннген

эдиле – къазакъ къул бла чагъар къул. Къазакъ къул, бийине жумуш этип, аны не ишин да жалчытып, ашагъаны-ичгени, кийгени бла тамам болуп, хакъ алмай жашагъанды. Чагъар къул а, башына эркин болуп, аны ючюн, эсе да баш эркинлиги ючюн, бийге жылдан бир чалгъычы, бир да оракъчы берип, бийни ыразы этип турургъа керек эди. Чагъар къулну бийге борчу «жылыу» деп аталгъанды. Жылыугъа деп, чагъар киши бийине оразада бир семиз уча, марда тулукъ бла бир ашлыкъ не нартюх элте эди. Чагъар къулладан эрге кызы берген болса, аны кылынындан «жылыугъа» деп, бийге беш тюмен не беш тюмен багъасы мал айыргъандыла. Кюз артында да къулну «жылыу учасы» бла бирге *жылыу къошуну* да болургъа керек эди (бозасы).

Бахсанда Алчибашланы Мурат, чагъар киши болуп, баш эркинлиги ючюн жылны ичинде бийине хар кюнден он эшек жюгю отун келтирип тургъанды. Чагъар къуллагъа баш жулуу алай эди.

Саулай бийменликлерин, къулларын да бир капек хакъ алмай, башларына эркин этип къойгъан бийле да болгъандыла.

Алай не заманда да баш эркинлик асыры багъа бола келгенди.

ЖЫРЫМ

Жыр деген буйрукъчу этимден къуралгъан сёз. Сау териден жырылып алынган жип, айыл, бел бау. Гён чарыкъла этгенде, аланы балакъларына бау (хуюн) суурурча жырылгъан тешикчikle, кёзле. Кийимге – тон, габара, чепкен, кёлек – не болса да, аны юсюне тартмадан этилген тюйме орунла – илгикле. Ала бары не жырылып, не юслеринде тартмадан оюлуп, алай этиледиле. Териге жырымны жютю бичакъны буруну бла жырадыла. Артдан-артха жырым этиучю энчи адыр – *жырым тешигич* – чыкыгъанды. Аны хосу темирчикни (быргъычыкыны) кыйырларын жютю билеп, аны тешилик кыйишни юсюне салып, башындан басып не агъач салтачыкъ бла уруп, алай тешиучю эдиле.

КЪЫСХА.

Жадакъ – тазир токмакъ; терсни жасагъын бериучю керек.

Жадау – жюрюшю бузулгъан не арталлыда жюрюшю болмагъан, жегерге не минерге жарамагъан мытыр ат. «*Жадау эшек элек агъач кётюрмез*».

Жак-жакъ – керексизине жаншагъан, аузу тыйылмагъан, сёзчю, даурчу (къатын).

Жалдан – бегене бир кере сюзюлуп, тубюнде къалгъанына суу къошулуп, суусапха сюзюлген суусун. Гумулну бек жукъасы.

Жамчычапыракъ – уллу чапыракълы ханс. Асламында суратлау сёз.

Жанауул – тынгысызлыкъ; гюргюлюшде жан кыйгъылыкъ. Суета.

Жангылтма – теркайтмышланы къаумундан тил билдиргич. *Скороговорка*.

Жапыран – кёгет тереклени акъ чакъгъан жизги кёгет кёзчюклери.

Жаракъ – къарыусуз, дарган, хыбыл.

Жарахана – жара байлаучу жер; чыкыгъанны, сыннганны салыучу

мекам. *Травмотология.*

Жаркъма – ушкокну бир тюрлюсю.

Жасус – тасхачы; шпион.

Жаукъол – къан чериу; Ата журтха чабыуул этген аскер. Душман.

Жегу – арба, улоу; чана, кюрес. Подвода.

Жезмыйыкъ – къонгур къаты мыйыкъла.

Жезокъа – эрттегили таулу тепсеулени бирини аты. Чам тепсеу.

Желжалкъа – жел тарагъан, желде шууудлагъан (агъач башы, кырдык, ат жалкъасы, булутла).

Жерлеш – бир жерни адамлары, бир эллиле; бир къыраллыла.

Жермиш – бу жерли адам; ол не бу жерни, география энчиликни алгъыннгы иелери. Орус тилде – туземец.

Жёне – хар ненг иги болсун, берекетинг кёпленсин. Жёне – ёс, айны, бакы бол.

Жёнлю – этли, татымлы.

Жибек ийген – нартох агъачны, къолтукъ айырып, гюллю бола башлагъанда этиучю жибегеи.

Жизги – бек жарыкъ, асыры омакъ; адамны юсюнде къычырыкъ этген къоланлыкъ, кийим, тюрсюн. Асыры татлы кёгет. Уятсыз кёзбау.

Жилек – кийик мароко; наныкъ.

Жокълау – адам суйген адамын, жууугъун, тенгин кёрюрге баргъанда элтген сый, саугъа. Адам, аллай адамын эсгерип, анга тансыкъ болуп излесе, кёрюрге термилсе да, «*Жокълагъан къайгъысы башын алып турады*» дейдиле.

Жоллу къул – белгили азатлыгъы болгъан къул; аны къатын алыргъа, мал берип, башын жулургъа эркинлиги болгъанды.

Жорукъ – устав.

Жоюм – жашау тиричиликде адамны бек багъалы заты ючюн жанын бериую. Жертва. «*Ата журту ючюн жашауун жоюм этген батыр*». Неда «Харам талада»: «*Къарчаны аскер жоюмун жанды*».

Жулкъун – жут адам, тоюмсуз. Рвач, хапуга.

Жумалыкъ – сыйлы, шыйых. Святой. Священник

Жумултай – чубур тон; къой не эчки терини тюгю ичине айландырылып тигилген, чепкен тышлы жылы кийим.

Жууушдурма – адамланы жарашдырыргъа, бир бирге илеш этерге факмусу, ынтышы болгъан адам. Аллай адам кеси да жамауатха илеш болады, жандауурлугъу уллуду.

Жылмы – къаялада, ташлы тикледе ёсген, къаты тамырлы, иничке къаты сабакълы жокку ханс

Жырмач – тери тонну юсюне жырып салыннган илгик. Разрез.

Жюгюнюу – баш ийиу, жалыныу, табу этип, тилеу.

Жюзатпа – каламбур. Сёз ойнатыу.

«АДАБИЯТЫБЫЗГА БЛА МАДАНИЯТЫБЫЗГА КЪУЛУКЪ ЭТИУДЕ КЕРЕМЕ ИШИМИ КЪЫЙМАТЫН»

Биттирланы Шамшюдонню кызы Тамара филология илмуланы доктору, Къабарты-Малкъарны илмусуну сыйлы къуллукъчусу, КъМР-ни Правительствосуну бла Илмуланы Россей академиясыны Къабарты-Малкъар Илму арасыны гуманитар тинтиулерины институтуну адабият секторунда ишлейди. Юбилейи бла байламлы аны бла ушакъ этгенбиз.

- Тамара, сен малкъар, орус тилни да бирча иги билесе. Эки тилде да илму ишле, суратлау чыгъармала жазаргъа, оюмунгу да эркин айтыргъа, къагъытха тюшюрюрге къолунгдан келеди. Бирсиледен бир тюрлю жаны бла да айырмалылыгы болмагъан, Герпегеж кибик, кёлюнге тиймесин алай айтханыма, тыгъырыкъ элде ёсген, школну да анда бошагъан кызычыкъ къалай бла жетишалгъанды уллу илму даражагъа, кёп тюрлю чырмауладан къутулуп, къыйын басыхчладан да ёрлеп?

- Былайда жууапны школдан излерге керекди. Билимни бек биринчи мурдорун ол салгъанын унутмайыкъ. Бююнча эсимдеди ары анам къолумдан тутуп элтгени. Ол заманда биринчи классладан экиси бар эдиле: биринде толусунлай малкъар тилде, башхасында уа орус тилде окъута эдиле.

Тюзюн айталлыкъ туююлме: анаммы берди огъесе кесимми сайладым, орус классха тюшген эдим. Бешинчи классха дери бизни алаамат устаз окъутханды - Мария Денисовна Ревякина. Ал кюнледе окъуна эсимде бир зат къалгъанды - аны унуталмайма: мени аллымда жууап берген кызычыкъ, суратда арба чархлагъа къарап, орусча «бричка», кёзлюкlege да «очки» деген эди. Мен а бричкагъа «арба» деген эдим, орусчасын билалмай. Кёзлюклени уа орусчасын, таучасын да айталмагъан эдим.

Алай, эрикмей, урушхан, ачыуланнган да этмей, уллу тёзюмлюк, сабырлыкъ бла Мария Денисовна бизни Пушкинни, Лермонтовну, Горькийни тилине юйрете эди. Школну иги бошагъан эдим. Аттестатымда жаланда бир «тёрт», къалгъанлары «бешле» эдиле. Майдал берирге базынмагъандыла. «Кимди бу Герпегежни орта школун «алтын» неда «кюмюш» майдалгъа бошагъан? Эштада, артда бир чийи чыгып къалмасын деп, алай оюм эте болур эдиле школда, районда да. Билмейме...

- Юйдегилеригиз, бирси жууукъларыгъыз да къаракёз,

къаракъаш, къара шинли, къызылуурт, тегерекбет къызчыкъ врач болурун суйгендиле. Къалай хорлаялганса барысын да, Тамара?

- Болгъанды аллай кезиу. Бегирек да анамы къарындашы Эристаулары Алий къаты суюлген эди. Врача, жалаңда врача окъурга керексе. Алай туююл эсе уа деп, документлерими алып, сейфде букъдуруп тутханды. Тюз кезюне жетгинчи. Июль айны ахырында берген эди, ол айтхан болмазлыгын билип.

Университетни тарых-филология факультетини орус-малкъар бълюмюн сайлагъан эдим. Бирча сую эдим орус адабиятны, орус тилни да, айхай да, ана тилими, кеси адабиятыбызны да. Бир тюрюлю жанындан болушлукъ бол- магъанды ары кирир ючюн. Жалаңда кеси кючюм бла болмаса. Къызыл диплом бла бошагъан эдим университетни. Муратым а билимими андан ары ёсдюрюрге, илму бла кюреширге эди.

-Сора уа? Ким болушхан неда тюзетген эди сени илмуну бийигине ёрлерге, аны кесинг билмеген «тёппелерине» бой салдырырга?

- Ол заманда мени илму бла кюреширге кёллендирген, жол ачхан да кафедрабызны таматасы, филология илмулары доктору, дуниядан хайт деген заманында кетген Ахматлары Ибрагим болгъанды. Мен анга жаннетли болсун дегенлей турама. Ол мени аспирантурага хазырай эди. Анабыз да ыразы эди андан ары ёсериме.

Адабиятдан Ленинградда аспирантурага направление - жол къагъыт да берген эдиле. Алай сунмай тургъанлай жетген къыйынлыкъ борбайларыбызны къыркыгъан эди. Ол жыл анабыз ауушады. Кезюме жукъ кёрюнмей, башыма да зат кирмей къалгъан эдим. Нальчикде онбиринчи номерли профессионал-техника училищеде бир жыл

*Суратда (солдан онгнга): Биттирлары Тамара,
Бостанлары Осман, Кагийлары Назифа*

чакълы ишлегенме. Окъуу бѣлюмню таматасы эдим. Эстетикадан окъутханма.

Экинчи жыл а жолум Бакугъа болгъанды. Анда аспирантурада юч жыл окъугъанма «Малкъар адабиятны айныу жоллары» деген темагъа кандидат диссертациямы да хазыр этип, 1980 жылда къоруулагъанма.

- Сени баш иенг, бийик билимли ветеринар, тауушлукъ адам Къубадийланы Адилбий дуниядан кетгенли беш жыл болду. Жаннетли болсун. Ол сени илму бла кюрешиуюнге къалай къарагъанды?

- Жыйырма жети жылны бирге жашагъанбыз. Кѣзюнг къара болсун деп, бир бирге терс къарамагъанбыз. Кеси билип, бу дунияда бир адамгъа да аманлыкъ этген болмаз. Кандидат диссертациямы да юйюр къурап, бирге жашап башлагъандан сора къоруулагъанма. Доктор диссертацияны юсюнден айтхан окъуна этмейме. Хар жаны бла да болушхан, себеплик этген болмаса, аз да чырмаулукъ этмегенди.

1999 жылда «Малкъар адабиятны айныууну ниет-маданият мурдорлары» деген темагъа кѣп жылланы хазырлагъан доктор диссертациямы Махачкъалада жетишимли къоруулагъанымда да, хар жаны бла да аны уллу болушлугъу тийгенди. Юйюрюнде тынч, ариу жашауунг болмаса, илмудан, башха затдан да хайыр чыгъарыкъ туюлду.

Биттирланы Тамараны, фахмулу алим къызныча, бизни республикадан тышында да биле болурламы?

- Ким биледи. Махтанган сунмасынла. Мен Москвада, Къарачай шахарда, Владикавказда, Махачкъалада, Магасда, Бишкекте, Бакуда, Грозныйде, Измирде халкъла аралы илму симпозиумлагъа бла конференциялагъа къатышханма. Мени статьяларым бла сѣлешулерим тыш къыралланы - Болгарияны, Голландияны, Турцияны илму жыйымдыкъларында басмалангандыла. 2000 жылда Илмуланы Венгрия академиясыны алимлерини КъМР-ни бла КъЧР-ни жерлеринде экспедицияларына къатышханма. «СССР-ни халкъларыны педагог оюмларыны антологиясы» (Москва), «Шимал Кавказны халкъларыны адабиятларыны тарыхы. Революциягъа дери кезиу» (Дондагъы Ростов) деген ара изданияланы автор коллективлерине киргенме.

- Сен жарашдыргъан илму жолла - архив, адабият, жерлени тинтиу бла байламлы кѣп материалланы хайырлануу бла халкъны суратлау сезимини эволюциясын къарачай-малкъар ызына кѣре жарыкъландырыу эмда тинтиу республиканы илмусун айнытугъа этген уллу къошумчулугъунгдула. Аны бла байламлы кесинги илму ишлеринг, суратлау эм басма чыгъармаларынг бла шагъырей этсенг зди.

- Тизмени санап, окъуучубузну башын аурутмаз ючюн, къысха айтханда, ала быладыла: «Малкъарны бла Къарачайны адабият эсгертмелери» - Шаханланы Басият. Сайлама публицистика». «ХІХ-

XX ёмюрню башында къарачай-малкъар жарыкъландырыучула» деген экитомлукъ, «Тёрели Къарачай-малкъар адабият», дагыда «Къарачайлыланы бла малкъарлыланы дин адабиятлары бла маданиятлары», «Къарачай-малкъар дин назмучулукъ», «Къарачай-малкъар жарыкъландырыучула» деген монографияла, «Итил сууу агъа турсун», «Жашау дерслери» деген статьяла жыйымдыгы. Была адабиятыбызны бла маданиятыбызны тарыхында жангы ишле болгъандыла, миллетни ниет байлыгыны башланыууну юсюнден жангы тинтиулеге кюч бергендиле.

- Сени этген ишинге XIX-XX ёмюрлени ичинде миллетни ниет байлыгыны къуралыууну бла ёсююню тарыхына бла философиясынача багъа берирге боллукъду деген оюмгъа кесинг къалай къарайса?

- Мени ишме быллай багъа беригиз деп, кишиге да дау салаллыкъ туюлма. Аллай багъаны коллегаларым бла аланы хайырланганла берсинле. Мен жаланда кёп кыйын салып этилген ишме кёре 200-ге жуукъ илму публикациям, аладан 20-сы китапла болгъанларын, алада уа ана тилибизни ниет-маданият мурдорларыны, совет кезиуге дери къарачай-малкъар адабиятны алгъын тинтилмеген проблемаларыны, андан сора да, шёндюгюлю миллет адабиятыбызны бла маданиятыбызны айныуларыны магъаналы вопросларыны юслеринден айтылгъанларын белгилерге сюеме.

Илму ишлериме кёре жарашдырылгъан материалла КъМР-ни бла КъЧР-ни школларыны бла вузларыны окъуу программаларына кийирилгендиле. Школлагъа, педколледжге бла вузлагъа бир ненча окъуу китапны авторума. Эл школлагъа харфлыкъ, фольклордан педколледжге хрестоматия, сабий садагъылагъа «Билляча» деген окъуу китап жарашдыргъанма.

- Сизни бла секторда кимле ишлейдиле?

- Мен анга сегиз жылны таматалыкъ этгенме. Мени бла бирге ишлерин суйген, ана тилибизни суратлау сёзюне, халкыбызны адабиятына бла маданиятына уллу сый-намыс берген фахмулу адамла ишлегендиле. Ала филология илмуланы кандидатлары Къулийланы Жанна, Сарбашланы Алёна, Атабийланы Асият, Ёзденланы Фатимадыла. Битеу барыбыз да малкъар адабиятны тарыхыны ана тилде экитомлугъун жарашдыргъанбыз. Аны орусчасы хазыр болгъанды. Бу иште мен автор коллективге башчылыкъ этгенме. Андан сора да, «КъМР-ни тарыхын» эм «Малкъар халкыны тарыхын» жазыу жаны бла авторладан бири да менме.

- Тамара, къаллай юйюрге ёсгенинги юсюнден айтсанг эди.

- Атам бла анам - Биттирланы Шамшюдюн бла Эристаулары Къасымны кызы Нажабат - бирге 26 жыл жашагъандыла. Ала экиси да ауушхандыла. Юйюрге юч жаш бла тёрт кыз болабыз. Аллахны ахшылыгындан, къошулгъан болмаса, къорагъаныбыз жокъду. Мен а жыл саным бла экинчилериме. Атам, анам да уруш, кёчгюнчюлюк бла байламлы заманында тийишли билим алалмагъандыла. Болсада

барыбызны да окъутургъа, тюз жолгъа салыргъа, билимли, ариу кылыкълы, адепли адамла болуп ёсдюрюге кьолларындан келгенди

- Не затда кёресе ишинги кыйматын?

- Малкъар халкъны адабиятыны бла маданиятыны, аны уллу тюрк дуняда жерлерин ачыкълауда бла тохташдырыуда, тамырларын тинтиуде эмда белгили этиуде кёреме ишими кыйматын. Халкъыбызны Россей эм битеудуния културагъа кьошумчулугъун, аны айныу жолларын тинтиуде. Маданиятыбызны байкъландыргъанланы къадарларын ёлюмсюз этиуде. Тарыхыбыз бла маданиятыбыз бар ишлерими да ёзегин тутадыла дер эдим.

- Адилбий бла сен эки кызы ёсдюргенсиз. Неге жарайдыла ала?

- Нюржан да, Аслижан да Къарачай шахарда кырал университетни бошагъандыла. Бир журналист, экинчиси уа психолог усталыкъ алгъандыла. Нюржан Москвада жангылыкъланы РИА-информация агентствосунда ишлейди. Аслижан Нальчикни предприятияларындан биринде – менеджер - толтуруучу директорду. Алты туудугъум барды – бир жашчыкъ бла 5 кызычыкъ.

- Юбилейинги аллында не айтыргъа сюесе?

- Биргеме ишлеген тенглериме, башхаларына да саулукъ тилейме. Окъуулу адамларыбыз кёп болсунла. Жаланда билимди халкъыбызны алгъа элтирик. Бирси халкъланы арасында кесини тийишли жерин тапдырлыкъ.

-Бек сау бол, Тамара. Тауушлукъ юбилейинг бла алгышлайбыз. Ишингден, жашауунгдан кыуан. Битеу этген муратларынг толсунла.

*Ушакъны АЛИКАЛАНЫ
Владимир бардыргъанды*

БИТТИРЛАНЫ Тамара

Узакъда ауазынг сагъайтады мени,
Жашау сынауум айтдыра кюйлени.
Учунады сезим, булжута кюнлени,
Къалай хатерсизсе, Заман!

Сени жюрюшюнг арыта аламны,
Къыйналгъанынга бере амалны,
Сыйлы жанынга тутдуруп къаламны, -
Нечик сейирликсе, Заман!

Къутурады Черек, тамакъгъа бурула,
Туудурады жазыу жууапсыз соруула.
Жалгъан дауладан сен мени къоруула,
Мен сени адамынгма, Заман!

Жан-жанынга къарачы,
Ненча сейир зат барды.
Бирде – дуния жап-жарыкъ,
Бир а – къарангы, тарды.

Келлик кюннге къууана,
Умутланы юзмейин,

Халкъым жашау къурайды,
Гурушхала тизмейин.

Жан-жанынга къара да,
Кёлсюз болма, бол азат,
Ол фикирни ташласанг,
Баргъан жолунг – бош, азап.

Булутчукъ

Кёк кырдыкга жауун жилий,
Тал терекни чачын сылай,
Жайыла барады булутчукъ.

Состар ташладан элгене,
Толкъунладан кючден эне,
Чачыла барады булутчукъ.

Черек сууну бойну бла,
Ёшюн урмай, оюн бла
Жетергеди кёкге умуту.

Аллай умут менде да бар,
Сенсе кёгюм, сенсе къадар,
Бюгюн жюрегимде булутум.

Ата журтум, жокъду санга кёзбау сёзюм,
Ушатмайма сени айгъа не жулдузгъа.
Къадарынгы ачы ургъан заман жели
Мутхуз кийим кийдиргенди барыбызгъа.

Ташларынга, суу тамчынга намыс бере,
 Келгендиле къарт ыннала, жаш келинле.
 Ёчюле да тиргизиле, ненча кере
 Жанды отунг, жашау къайтып эллеринге.

Кертичилик, игиликге ийнаныуун,
 Юзюлмейин, биргенгелле минг жылланы.
 Ёмюрлени ныхытларында барыуунг
 Танытханды инсанынга хакъ жолланы.

Ёксюзлеге, жерсизлеге ышыкъ бердинг:
 Жылылыкъ да, сериуон да - хар инсаннга.
 Мурдарны да, сатхычны да сен кёп кёрдюнг,
 Ма ала уа келишмедиле чыртта санга.

Ата журтум, жокъду санга кёзбау сёзюм,
 Ушатмайма сени айгъа не жулдузгъа.
 Сенде болгъан, къая киби, бийик тёзюм
 Керти къадар сакълатады аллыбызда.

Мудах болуп, мен ызыма къарасам,
 Гумулжукну къазауатын эслейме,
 Аны киби бир жумушха жарасам:
 «Бошуна ётмеди кюнюм», - дейме.

Бирде уа жунчутады мени тарлыкъ, -
 Кюнюм аны муркусунда кетеди.
 Тюшлерими бийлейди да арсарлыкъ, -
 Тюнлериме аны ууу жетеди.

Мен къыстайма арсарлыкъны кери,
 Алай аны илешдиралгъан чыкъмай,
 Къайтып келеди жангыдан бери,
 Кетмезликча таукеллигиме жыкъмай.

Нечик сейирди сени жолларынг,
 Мени алгъа элтген, абындыргъан къадар,
 Бойсунгандыла санга жылларым, -
 Алада уа бушуу, къууанч да бар.

Эристаулары Къасымгъа

Эристау Тассону туудугъу эдинг,
 Курнаят элни ийнагъы эдинг.
 Урушну отун, сюрюн сынадын,
 Аз сёлешип, кёп тынгыладынг.

Къадарны ауур жюгюн кётюрдюнг,
Ариу юйюрню суююп ёсдюрдюнг,
Жанынгы бердинг ахлу-жууукъгъа,
Иелик излемединг кесинг а жукъгъа.

Сени намысынг байлыгъынг эди,
Халлалыгъынг да жылыта элни,
Сабырлыкъ сени Аллахынг болду,
Шыйыхныча, хар сёзюнг толду.

Багъалы кёреди, сюеди мени жамауат,
Мен да кьор-садагъа болуп жашайма.
Гитчеге, уллугъа айта салауат,
Халал кыйынымы ашайма.

Азны да кёп эте билген халкъым
Жумушуму кыйматын чыгъарады,
Тюзлюкге табына, ийнана дайым,
Иги кьууумун ёчюлтмей барады.

Мени таныгъан, танымагъанла да
Намыс береди, сыйымы кётюрюп,
Манга базыннган, базынмагъанла да,
Жол береди, терге ётдюрюп.

Халкъ суймеклиги болду ёкюлюм,
Кыйын кюнюмде болду чигинжим.
Жарсыларым кёпге бёлюнноп,
Басмады, ауур болса да, жюгюм.

Жукъусуз кечеле

Кюндюзча жарыкъ жукъусуз кечеле, -
Жашлыкъны зауукълу шагъатлары.
Такыйкъагъа сыйыннган кечеле, -
Насыпны учуп ётген сагъатлары.

Экеуленни жукъусуз кечелери,
Экеуленни жулдузлу кечелери...

Ёрлеуню жолунда жукъусуз кечеле, -
Ашыкъмай озгъан такыйкъала.
Сагъышлы, ажымлы жукъусуз кечеле,
Жюрекде гурушха орналып къалгъан.

Сени да, мени да жукъусуз кечебиз,
Сени да, мени да гурушха кечебиз...

Тауусула билмеген жукъусуз кечеле,
Толгъан ай терезенги жокъламагъан,
Къартлыкъ юлюшю – жукъусуз кечеле,
Эрттенликде замандашынг сакъламагъан.

Жангызлыкъны жукъусуз кечелери,
Сансызлыкъны жукъусуз кечелери...

Жырла, жүрегим, шургуну кыста,
Эштемисе жауунну гяхиник тауушун?
Жел жетип келеди, ашыгъып, кыстау,
Ол чарсны хорлар, тѣзюмюн тауусуп.

Чууакъ кюн ачылыр, кыушла учарла
Кѣкню бийигинде къанатла шууулдай,
Жашау барады бурула, чархлай,
Бир бири ызындан кюнле кыуула.

Ачыуну жарсыу хорлайды дайым.
Жарсыу унутула, насып сакълатады.
Ур, жүрегим, мен а чыдайым,
Чыдайым, - биягъы жангы танг атады.

Жангызлыкъ

Жангызлыкъ – жансызлыкъ,
Жангызлыкъ – сансызлыкъ.
Жалан терекча ачыкъ
Къадарым. Насыбым азчыкъ.

Муратым тау башха минди,
Андан шошайып энди.
Армау этди да жазыуум,
Инсаннга къалмады базууум.

Арытды, ажашып, жолум,
Кюнлерим кыайгъыдан толуп.
Жашау – такыйкъа жукъусу,
Аламны учхан букъусу.

Анама назмула

* * *

Нюрюнг жайылгъан арбазында
Юзюлюп кетди женгил атламынг,
Сюйюп жашагъан элингде, анам,
Санга кюймеген адам къалмады.

Къайын къызынгы эгечсиз этдинг, -
Санга термиле, мутхуз бет алды.
Осуятынгы айталмай кетдинг,
Ахыр умутунг эшитилмей къалды.

Дуния жарыгъы эриталмады
Гитче къызынгы жүрек бузларын,
Ана жылыууна жеталмады
Саулай аламны жылыуу бары.

Анасыз кюнюнг – ыфчык орамынг,
Башхала бара эркин майданда.
Ананг саулукъда экиди жанынг.
Анасыз болсанг, насыбынг къайда?

Ахтынмай атынгы айталмайма, анам,
Кёз жашларым къайнай жүрегимде.
Жаным жанынга тюбегинчи, анам,
Шургу орналыпды кёкюрегимде.

Жыйырма жылны эшиталмайма, анам,
Айтылмай къалгъан осуят сёзюнгю.
Ахыр кюнюнгде тюбемедик, анам,
Биргенге батылды жулдузунг – тёзюмюнг.

Биргенге батханды жулдузунг, ашыгъып,
Жилтинлери жайылдыла арбазынга.
Юйюнгде сабийинг жокъду, чачылып, -
Хаухлагъа ол жилтинле – урходук ызла.

Сыфатынг чарсха батханды. Энди
Мудах ауазынг жашайды биргеме.
Жаным жанынга тюбегинчи, анам,
Зулму тюйрелипди этегиме.

15.07.1995

Сенсиз отуз кере
 Жай чилле жетди.
 Отуз кере жюрегими
 Кюйдюрюп кетди.

Сенсиз отуз кере
 Къыш хорлап кетди.

Отуз кере биргесине
 Жанымы элтди.

Отуз кере жандым,
 Отуз кере кюйдюм,
 Отуз кере сенсиз.
 Жангыдан ёлдюм.

15.07. 2005

«Къызчыкъ» деучю эдиле келинлерин,
 Ариу атынгы букъдуруп.
 Жаннет чыпчыгъы болгъанды жанынг,
 Дуния азабындан къутулуп.

Дуния азабындан къутулуп,
 Ашыгъып кетдинг олжаннга.
 Биз а турабыз тутулуп,
 Бойсунуп кюйсюз болжалгъа.

Жети жанынг къалды термилип,
 Ызынгдан къарап, кёралмай,
 Жашлыкъ чакълары эзиллип,
 Бир юлгюден да кёл алмай.

Жазыбыз жашил болмады,
 Жайыбыз элпек чакъмады,
 Муратларыбыз толмады,
 Кюсегенибиз къайтмады.

Анасы жокъну чёгю жокъ,
 Анасы жокъну кёгю жокъ,
 Анасы жокъну юйю жокъ,
 Анасы жокъну кюню жокъ.

15.07.08

ЖЮРЕГИНДЕ ОТУ БОЛГЪАН МУТАЛИФ

Уруш... Къалай ачы эшитиледи бу сёз. Уруш жолла... Къалай узакъ болгъандыла ала. Мен хапарын айтыргъа суйген Мокъаланы Муталиф ол къыйын жолланы бюгюн да унуталмайды. Ала аны Огъары Малкъардан Эльбагъа дери элтгендиле.

Уруш салгъан жарала кёп миллетлеге эртте сау болгъандыла. Аны оту кюйдюрген элле, шахарла жангыдан ишленгендиле эм кёп затла эсден чыкыгъандыла. Алай халкъыбызны къанлы душман бла сермешде этген батырлыгы бир заманда да унутулмаз. Огъары Малкъар элден окбуна, къолларына сауутсаба алып, эки мингден аслам жаш чыкыгъан эди Ата журтубузну къоруулай. Аллай хурметли адамла, урушну, урунууну да ветеранлары бизни элде аз болмагъандыла. Жигитлиги бла аты битеу халкъгъа да белгили Уммайланы Мухажир, Мусукланы Рамазан, Къазакъланы Мустафа, Мисирланы Шаухал, Атабийланы Кама, Табакъсойланы Хашим, Уяналаны Юсюп, Эндрейланы Хасанбий, Османланы Дадаш эм кёп башхаланы атлары бизни эсибизден кетмей жашайбыз.

Бюгюнлюкде бизде ол хурметли адамларыбыздан жалаанда биреулен – Мокъаланы Токалайны жашы Муталиф сауду, ёмюрю узакъ болсун! Анга, район таматаланы, элибизни администрациясыны, ветеран советни эм битеу жамаутны да хурмети чексизди. Быйыл аны 95-жыллыкъ юбилейин белгилерге Аллах онг берсин деп сакълайбыз.

Бюгюн мен аны бла огъурлу юйюнде шош, сабыр ушагыбызны бардырама. Муталиф, узакъ жыллада, бирси эллилеча, эл мюлк ишледе атасына билеклик эте, таматала бла тенг уруна, бичен чалгъанды, дырын жыйгъанды, малгъа бакыгъанды, тюздеде нартюх ёсдюрюп тургъанды. Алай битеу дуняяны къалтыратхан уллу Ата журт уруш башланган 1942 жылда Черек тарыны Мукуш эм башха эллерини жамауты жашланы фронтха ашырдыла. «Башийланы Тенгиз, Аттасауланы Мухар, Болатланы Адилгерий, Бийланы Муталиф, Кючюкланы Ануар, Муртазланы Асала эм кёп башхала бла чыкыгъан эдик элибизден. Тарда «Шынган» кезлеу сууубуздан да ууучубуз бла уртлай, къаяла къююнунда орналгъан журтубузгъа артха къайтырбызмы, къалырбызмы деп, сагышлы къарай. Мени бирге болгъан ол жашладан кёбюсю, ёмюр жукъуларын бардыра, уруш аулакъллада къалгъандыла», - деп сагынады, акъсакъл тынгылай да, эсине тюшюре аскерчи тенглерин.

Таматаны айтыуна кере, алыкча сакчал-мыйык да урмаган жаш негерлери бла ол биринчиден Моздокга тюшеди. Ызы бла уруш кыстау барган Донецк шахар. Мында топла, окча ташыгандыла, окопла кызгандыла. Алай бла, уруш барган шахарланы, элени ичлери бла кеси куулук этген полкку санында Харьков шахарга жыйышады. 1943 жылны март айында 74-чю гвардиялы жаяу дивизия куралады. Муталиф аны Георгий Лаптев таматалык этген полкунда жаралы да бола, аскер таматаладан махтау да ала, таймай, урушну ахырына дери бет жарыкчы бардырады аскерчи борчун.

1944 жылда Мокча улу Минск шахарны азатлауга, ызы бла Люблино – Брест, Висла – Одер стратегиялы операциялагча кытышады. «Украинаны элери, шахарларын канлы душмандан эркин этиуде каллай уллу куч кыраганды! Ол кыйын болумлада Днепр сууну жагаларында барган операциялада душман бла бетден-бетге тюбешип, ол сермешледе бизни солдатла этген жигитликлени айтып аңгылатырга сез тапхан кыйынды», – дейди жумушак, шош ауазы бла аксакчал.

Аны Ата журт ючюн сермешледе кергюзтген батырлыгы, жигитлиги бюгюн да эленеди. Токсан беш жылы толганда да, уллайган адамга ушамай, ол бусагатда да тириди. Сабыр-сабыр хапарын андан ары бардырады: «Эсимдеди, емюрде да унутмам. Никополь, Познань, Кострина деген шахарла ючюн барган кызыу сермешледен биринде, атылган окча, топла, буз урганча, асыры кылын тюшгенден, жер да, кек да жаныпмы барадыла дерча кезиуде агызылган самолётладан чачырап тюшген осколка тийип, жаралы болама. Жараларымдан бла контузиядан терк кайтышмай, бир госпитальдан башхасына кечюре, айдан артык багдадыла».

Хорламга уа ол Бреслау шахарда тюбейди. «Ол кюн хар эсима тюшгени сайын, бюгюн болган кибик, кууанчы кез жашларымы тыялмаучума», – дейди жашауунда кеп сынауланы кезю бла керген тамата, 74-чю гвардиячы стрелковый дивизияны 15-чи полкуну тамата сержанты

Таулу жаш, аскер куулугун тамам этип, Нальчикге жыйышып, милетине этилинген артыкчылыкны эшиткенде уа, экинчи уруша киргенча кыйналган эди журеги. Военкоматда аны документлери ни копияларын алып, жол хакыга бир сомла да берип, Орта Азияда бла Кызахстанда табарыкса милетинги деп ашырадыла. Бир талай заманны айланып, ол Целиноград областыны Калинин районунда Колутон станцияда табады адамларын. Анда курулуш керекле чыгарган Пархоменко атлы заводда, Заготзернода эм эл мулккю кеп башха белюмлеринде да бет жарыкчы ишлегенди.

Безюланы Деулетни кызы Фатимат бла юйюк курап, эки жашы эм бир кызы бла Ата журтуна кайтады. «Аллай бир керюрге излеген, кюсеген Черек ауузунда Мукуш элни тар тыгырыкчыларына, оюлган таш юйлени хуналарына, улхузуларына куолум бла тийип тансыклаганымы кууунчы бар керген кыйынлыкчыларымы да

унутдургъан эдиле», – дей, жарыйды акъсакълны ауазы.

Уруш жыллада къаллай къырал, аскер саугъалагъа тийишли болгъан эдинг деп соргъанымда уа, Муталиф мудах болду: «Ол ёмюрюмде унутулмазлыкъ эм дайым жюрегими ачитхан ишге Алма-Атадан Целиноградха бара тюбегенме. Поезде битеу документлерими, уруш жыллада берилген майдалларымы, кёп башха затларымы чемоданым бла бирге урлатханма. Аланы юсюнден тийишли жерлеге жазып, соруп-сурап, орунларына бек кёп къыйналып салдыргъан эдим», – дейди ол. Аны ёшюнюн жылтыратхан «За отвагу», «За боевые заслуги», «За победу над Германией» деген майдаллагъа бла «Къызыл Жулдузну» орденине Жуковну майдалы, Ата Журт урушну II-чи даражалы ордени, «Ветеран труда» белгиси да къошулгъандыла.

Бююнлюкде акъсакъл, жыл санына да къарамай, таякчыгъына да таяна, арбазда тири атлайды. Туугъанларына, туудукъларына къууана, бай да, берегетли да юйюнде жашайды. Къыралдан, миллетибизден хапар билип туругъа сюеди. Телевизор бла берилген жангылыкъллагъа къарайды. «Заман» газетни бетлеринде басмаланган материалланы туудукъларына окъутуп, уллу эс буруп тынгылайды. Таматагъа эки жашы Хажи-Мурат бла Хызыр эм бир къызы Назифа уллу байлыкъ эдиле. Алай жашлары Хажи-Мурат бла Хызыр замансыз, ажымлы ауушадыла.

Болсада аладан туугъанла Алий бла Марьяна, дайым келип, аппарарын, аммаларын жокъллагъанлай турадыла. Ала экиси да юйюрюл, юйдегили болуп, насыплы жашайдыла. Муталиф а ёксюз сабийле сакъллагъан къызы Назифа бла бир къазаннга къарайды. Аны къызындан туугъанла Созайланы Аминат, Хасан, Лейля Муталиф аппаны эм Фатимат амманы жюреклерин жарыта, кёллерине жете жашайдыла. Аминатны эки-юч жыл мындан алда «Мени жигит аппам» деген темагъа школда жазгъан сочинениясы республикалы конкурса биринчи жерни алгъан эди. Бусагъатда ол къызчыкъ эл мюлк академияны ючюнчю курсундады. Хасан бла Лейля да къурулуш эм аш-азыкъ хазырлагъан бёлюмледе окъуйдула.

– Заманны ауур жюгюн кётюрген биз тёлюге жангы атхан тангнга тюбеген неда Хорламны кёзю бла кёрген да бююнлюкде уллу насыпды, аны сынамай, къаллай бир адам ёлюп кетгенди», – дейди, мылы кёзлерин сюрте, огъурлу къарт. Сора тынгылауну басып кёп олтурду. Озгъан къыйын, тынч да кюнлерин кёз аллына келтире, аскерчи нёгерлерин эсге тюшюре болур эди, баям. Бир кесекден, башын кётюрюп: «Уммайланы Мухажирге атап назму жазгъанма да, кесибизни таулу газетибизде чыгъарсагъыз, бек сюерик эдим. Мен поэт туйюлме, солдатма, билгенимча айтханма ичимдегин», – деп, манга соруулу къарады. Муталиф Совет Союзну Жигити Уммайланы Мухажирни сын ташына онг болгъаны къадар барып, сылап, аны бла сёлешип кетиучюсюн биз, эллиле, барыбыз да билебиз. Назмусун тюз кеси жазгъаныча беребиз.

МУХАЖИРНИ ЭСГЕРТМЕСИ БЛА СЁЛЕШЕ

Ушкок бауум чырмашды
Бууунума, женгиме.
Мен назмула этеме
Уруйдагы тенгиме.

Къазауатха киргенде,
Терк ойнайды билеги.
Бир затдан да къоркъмайды
Аны батыр жюреги.

Башындагы темир бёрк,
Окъ тиймейди къалындан.
Бир фашист да къутулмаз
Уммай улу батырдан.

Алларына сюелдинг
Фашистлеге хатагъа,
Мени жаным къор болсун
Сени тапхан анагъа.

Къызыл быстыр къысханма
Шинелинги женгине,

Окъ тийгенди, Мухажир,
Ёшюнюнгу кенгине.

Уммайланы Мухажир,
Саулугъунгу сорайым,
Жаралагъа салырча
Дары-дарман болайым.

Окъла, топла атханса
Танымагъан жаулагъа,
Тансыкъ болуп къайтханса
Кесинг ёсген таулагъа.

Сын ташынга келгенме,
Къоймам аны сыламай,
Хар бери жетгенимлей,
Кеталмайма жиялай.

Болсада, татлы тенгим,
Кёлюнге тиймез сени,
Борбай бутха таянгъанды,
Жокълайлайма энди.

ГЕЛЯЛАНЫ Лиза

Совет Союзу жигити Уммайланы Мухажирни сын ташыны къатында.
Огъары Малкъар

АТА ЖУРТХА КЕРТИЧИ

Ташлы-Тала, эллерибизни кёбюсюча, тау этекледе тамыр ийген элди. Мында адамла, ата-бабаларыбызча, кьабыргьаларын бу жерге жарашдырып жашагъандыла. Тёгеречи – агъач. Ёргерекде тёшле, таула, ызларындан а – чынгыл кьаяла кьалауурла кибик сюеледиле.

Ушакъ нёгер болгъаннга ала кёп зат айтырыкъ эдиле. Алай, намыслы уланлача, ала, кёп хапар айтмагъанлай, суху желлени эжиулерине тынгылай, жамауатны да тынчлыгъын кьоруулай турадыла. Хар нени да эслейдиле.

Бу элден эди, Аллах ахшыларына кьошсун, алгъаракълада ауушхан, хурметли акъсакъл, урушну, урунуу да ветераны – Цаколаны Мустафа.

Жигитликлерини, Ата Журтну кьалай сакълагъанларыны юсюнден хапар сора, мен аскерчилени бир кьауумлары бла тубей келгенме.

Сейир этерчады алагъа. Хар бири да, аланы жыл санлары токъсаннга жетгенликге, «учхан кьушдан тюк юзген» жашлача алай кёрюне эдиле манга. Къарамларында аллай таукеллик бар эди, Аллах бюгоннгю тёлубюзге берсин ол кюнню. Кьабыргъаны тешип ёгерикча – кёрюне эдиле. Аллайла болмасала ала, кьазауатладан сау чыкъмаз эдиле. Кёчгончолок азабына да чыдаямз эдиле. Халкъны жангъдан аягъы юсюне да салалмаз эдиле. Чынтты НАРТ уланла. Деу кьаяла...

Уллу Ата Журт уруш башланганда, Цаколаны Мустафа инсан борчун толтура, аскер кьуллукъда эди. Финн урушха да кьатышханды.

Белгилиди Уллу Ата журт урушну аллында Совет Союз финле бла уруш эттени. Цаколаны Мустафа ол кезиуде жаяу аскерлени биринде кьуллукъ эте эди.

Финнле бла уруш тохтагъандан сора, Мустафаны аскер кьауумун Белорусияны кюнбатыш жанына ётдюредиле. Полякля жашагъан Новогрузов Клеций шахаргъа. Ол а тюз чекни кьатында эди.

Июнь айны 22-синде сагъат алтыны жарымында аскер бёлюмню тревога бла аягъы юсюне саладыла. Олсагъатлай алайгъа тёрт немисли самолёт учуп жетип, темир жол арагъа топла атып, болгъанны чачдырып, халек этип кетедиле. Сауут-сабаларын да алып, ашсыз-суусуз алайдан сегиз километр чек таба барадыла, сора, окопла кьазып, оборона аладыла.

Алай тургъанлай, жау аскерле Мустафаны аскер бёлюмню арт жанындан десант атадыла. Алай бла, кьызыл аскерчиле, самолётла да, танкала да, жаяу аскерлери да кьатыш, кьутуруп келген жаулары арасында кьаладыла.

Немислиле бла биринчи сермешде окъуна кёп адам кьырылгъан эди. Ат арбаланы арт жанына ёлгенлени, аллына жаралыланы жюклеп, кече бла кеси аскерлери таба, кьазауат эте, юч кере кьушоудан да чыгъадыла.

Жолгъа кечеле бла чыгъа, агъачда иги кесек аскерчи жыйылып, партизанлагъа кьошуладыла. Алагъа Дмитрий Николаевич Медведев

башчылык эте эди, урушха дери Мустафа, Грецкийде полковой школда сержант курсланы бошап, тамага сержант чын алган эди. Офицер курслагъа уа сегиз классдан ары орта билиминг жокъду деп алмаган эдиле.

Звондха командир этип саладыла. Къайда къыйын болса, таулу жашны ары ие эдиле.

Партизан отрядны комиссары Стехов Георгиевск шахардан эди. Аны ючюн болур Мустафагъа, жерлешим деп иги кезден къарагъанды.

Тасхачылыкъгъа хазырлагъанда, юч кере кеси айтып, ангылатып, сора этер ишинги арда алай соруп болгъанды, - деген эди Мустафа.

Бирде аллай буйрукъ болады.

Мустафаны къаууму, юч жыйырма бла он километрни барып (ол заманда Украинада фашистлени штаблары Киевде угъай, Ровно шахарда болгъанды) бир объектни чачдырыгъа буюрадыла. Ол къыйын да, жууаплы да буйрукъ эди. Партизанлагъа къажар ол заманда немислиле СС-ден къуралган кеп саны болган аскер бара эди. Андан сора да украинлы националистле партизанла бла къагы кюреше эдиле. Мустафа бир къауум юлгю келтиргенди.

Аш-сууну да кече, гитче отчукъ этип, анда хазырлай алай кечине эдик. Самолётла учуп, тинтгенлей, жарыкъ кergen жерлерине топла атханлай тура эдиле.

Башында айтылган буйрукъну, Ровно шахарда фашист аскерлени штабын партизанла керегича тамамлагъандыла. Чачдырып, таш юсюнде таш къоймаган эдиле. Аны тамамлагъанла он адам эдиле. Оруслула айтханлай, «на войне как на войне» дегенча – урушха кирсенг, къанлы къазаутсыз къайда?!

Андан сора да Мустафаны акъылы бла къол усталыгъы партизан болумлада иги жарагъанды.

Бир жол партизанлагъа сауут-саба, медикоментле, почта келтирген самолётну сакълагъыз деп билдириу келеди. Белорусияны жери батхакълы, жипи болгъаны белгиледи.

Агъач талада къатыракъ жер сайлап, керек жерде от белгиле салып, самолётну къондурадыла. Учакъ жерге къонуп, талада тохтай келгенлей, чууакъ кечеден бир булутчукъ чыгып, лётчик жолну иги эслеялмай, таланы жумушагыракъ жерине бир чархы кирип, жипиге тартады. Адам къоранчсыз къутуладыла. Алай хар затны уа алалмай, бек кереклени жюклеп кетерге тебирегенде, самолётну пулемётун кёрюп, Мустафа аны аллыкъ эдим дейди тамагасына.

Бу уллу, магъанасыз затны агъач ичинде не этериксе, къалай жорютюрюксе дегенни айтып Стехов, Мустафа да къоймаздан... не сюйсенг да эт деген жууапны эшитгенде, Мустафа лётчик бла бирге, аны самолётдан тешип, биргелерине аладыла. Ауурлугъуна да къарамай, бирден бирге ётдюре, бир бирни альшча, пулемётну отрядны базасына келтиредиле.

Бу уллу гонданы не этерик болур Мустафа деп сейирсинмеген жокъ эди. Масхарасыз да къайдан къаллыкъ эди...

Ма санга деп, таулу жаш, эл жашауда юйреннген хунерлигин кёргюзте, уллу болмаган тёрт арба чархха гулласын да ишлеп, арбачыкъ этеди.

Ортасына да бир чархчыкны орнатып, анга пулемётну салып, къысдырып, ёрге-энишге, жан-жанына да бурулурча этеди. Кеси кergenча, сюйгенича жарашдырады.

Жангы жыл немисли солдатла бла эшелон ётерикди. Анга керегича тубегиз деп, Дмитрий Медведевни партизан кѳауумуна Москвадан жангы буйрукъ келеди. Ала фронтда кѳазауатладан, сермешледен Украинаны исси сууларына солуугъа баргъанла эдиле.

Буйрукъну толтурургъа партизан кѳауумну кѳурайдыла.

Мустафа: «Келигиз, бир затха жарар, муну да алайыкъ» – деп, арбадагы пулемётну кѳргюзтеди.

-Къайры аласа, арба тауушунгу агъачны аргъы жанындагы немислиле да эшитирикдиле, – дегенни айтып къатларына кѳоймайдыла. Кюледиле.

Жерлеши болса да, Стехов да жаратмады Мустафаны оюмун.

-Тауушу ючюн жарсый эсегиз, мен аны дыфсыз этейим, эркин этигиз ансы – дейди таулу жаш.

-Да не этериксе. Эталсанг, кѳргюзторсе, – дейдиле таматала.

-Хайдагъыз сора, манга тууар беригиз, – дейди.

-Неге керекди тууар а?

-Этсем, кѳрюрсюз . . .

Ашха-суугъа мал соймай болмаучу эдиле да, бередиле.

Керегича, малны сояды. Терисинден, ариу жырып, жипле этеди. Арбаны чархларын, жипле бла чѳргеп, жумушакъ этеди. Чархла бурулгъан жерлерине да жау жагъады. Арба таууш этмезча болады, сора таматалагъа кѳргюзтеди.

-Къалай кѳурайлгъанса муну?– деп, битеу сейирге къаладыла.

-Жаратамысыз?

-Жаратабыз, – дейдиле .

Алай бла, ингир ала Москвадан келген буйрукъну толтурургъа жолгъа атланадыла.

Къышда, сууукъда агъач ичлери бла керек жерге жетген алай тынч тѳойюл эди. Болсада заманында была керек жерге жетедиле

Барысы да бирге эки жыйырма бла эки адам боладыла.

Кече узуну, темир жолну жингирик айланган жеринде тап тохтап, эшелонну сакълайдыла.

Сакъла да сакъла, сакъла да сакъла.. Асыры сууукъдан а тѳезер амал жокъ. Бек апчып, къыйналып сакълайдыла.

- Танг белги береди, Мустафа, артха тебирейик, - дейди Стехов.

- Къайры кетесе, кече узуну бузлап, аллай бир сакълап, – дегенни айтады Цаколаны жаш.

-Кѳрселе, къутултмазла, халкъны кыръдырырбыз, – дегенни айтып, Стехов къымылдап башлайды.

Тейри, аллай бир туруп мен былайдан бир жары да тепмем, ол мурдарлагъа салам бермегенлей, - дегенни айтып, Мустафа фашистле келир жанына бурулады. Алайда асыры сууукъ болгъандан, аякъ, къол бармакъларын юшотгенле да болгъандыла.

Бир кесекден бир чакъ-чух тауушла эшитиледиле. Ол жюксюз келген эшелон болгъанын партизанла олсагъатлай окъуна да ангылайдыла. Алай узакъгъа бош вагонланы тауушу эшитиледи.

Поезд жууукъ болгъанлай, комиссар буйрукъ береди.

- Атдырмагъыз, чачдырмагъыз. Ётмеге кѳюгъуз, - деп.

Буйрукъну бир бирге билдире, эшелонну кетме къоядыла. Ызындан

дагыда жюксюз бир поезд. Аны да ётдюредиле.

- Сынаргыа жибередиле, – дейди Мустафа.

Дагыда комиссар жол кёлло болайык дей тургъанлай, - танг ата башлагъан эди.

Жингирикден ауур жюкленип, гымма жилиан кибик, акъырын паравоз чыгады. Юсюне да эсленмезча (маскировочная сетка) эшилген къумач тартылып. Аллында да, къазан кибик, бир уллу чырагъын да аз жандырып.

- Иги берлакыгъа ётме къююгъуз, буйрукъсуз атмагъыз, - деп билдиреди барына да комиссар Стехов.

Мустафа юлкуюле артына арбачыгъын тап орнатады, комиссар а жанында. Автомагчикле да бирер жерге тохтайдыла. Къар юсюнде, сууукъдан чыдар онг а жокъ. Терек бутакъланы тюплерине салып, партизанла ол амал бла кечине эдиле.

-Биринчи сен паровозну ур. Тепмезча эт, - дейди Стехов Мустафагъа, - бирсиле уа андан сора атарла.

Минёрла чачдырып, Мустафа да паровозну шкас бла тешдиргенлей, ол къызып тургъан партизанла барысы да от ачадыла. Окъла ырхы баргъанлай къуюлададыла, вагонланы къангалары чачылып, кёкге-кёкге чартлай эдиле.

Партизанлагъа тохташдырылгъан мардалагъа кёре, бир буйрукъну толтурургъа бек башы жыйырма бла онбеш минут бериледи.

Кеслерин фашистлеге билдирмей, аланы ичлерине кирип, чабыууллукъ этген – ол бек уллу жигитликни, ётгюрлюкню, диверсия ишни уста билмекликни кёрюмдюсюдо.

Бу иште бек къоркъуулу уа не эди?

Алайдан бир алты километр арлакыда, Сарна шахарчыкыда, немислилени комендатуралары бар эди. Уллу аскерле.

- Тамамды, Мустафа, тебиредик, – деп комиссар буйрукъ бергенлей, партизанла базагъа тебиредиле.

Тасхачыланы жибередиле ары. Иш тынгылы болгъан эсе деп. Жюзден артык адамлары къырылгъанды. Жаралыларыны уа саны жокъду деп хапар келтирген эдиле артдан. Немислилени тергеулерине кёре, жюз бла жарымгъа жетген эди ёлгенлери.

Ол операция ючюн отрядны командири Дмитрий Медведев да, Стехов да партизанланы тизип. Махтау сёзлерин айтхан эдиле.

Жигитлиги бла битен Совет Союзгъа айтылгъан Николай Кузнецов тасхачылыкыгъа бу отряддан чыгып болгъанды.

Кузнецов офицер кийимле бла арбада олтуруп, биз да жан-жанында жол бла тебиресек, немислиле аны кёрселе, соргъан-оргъан да болмай эди, - деп эсгере эди фронтчу, - керек жерде агъачха бурулдукъ да кетдик. . .

Кузнецовну эсимде къалгъан айтханлары. . .

- Штабларына да кирип, ичлеринде кёп бюрюгенме. Алада бир ариу итлери болуучу эди. Аны кёргозтюп, немисли офицер:

- Муну кёремисе?

- Хау.

- Ма бу партизанны ийисинден окъуна биледи, – деп.

Мен а ичимден:

- Да мени кыалай билалмайды бу сора? - дей эдим.

Кишилик. Уллу жигитлик. Жауну ичине кирип, тасхаларын билип кыайтычу Кузнецов...

Бирде Николай, тасхачылыкдан кыайтханда, отрядны таматасы Дмитрий Медведевге айта эди.

- Сиз кыаллай бир кюреш бардырасыз! Жауну кыырасыз. Мен а, ичлерине кирип айлангандан башха зат эталмайма. Бирде алай болама, чыгырып, керох бла бир кыауумун ёлтюрөйөм деп. Ол заманда Медведев алай айтхан эди.

- Сен бирин, экисин атарса, онусун. Ол не береди? Тасхаларын бизге келтиргенингден магыаналы зат жоккыду. Аны унутма. Биз а, партизанла, ол сен этерикни сени атынгдан этербиз.

Кёп кере биргесине болган Мустафа Николайны ётюрлюгюне, жигитлигине бийик багъа биче эди. Кузнецовну ёлтюргенлеринде да, бек жарсыгъан эди. Уллу кёллююкню хатасындан ёлгенин да айтхан эди.

Совет аскерле Ата Журтну азатлап башлагъанда, Кузнецов да немислиле бла тебирейди, тасхачы болганын билдирмезча. Николайны аладан чыгырыргъа бир белгиленген жерге Дмитрий Медведев жыйырма беш автоматчикни жибереди, Борис Крутиковну башчылыгы бла. Кузнецов алайгъа келир, сиз а аны бери тапдырыгыз деп болганды буйрукъ.

Львовдан ары бир жүз километр, Бородина, - деп бир элге чыгъады Николай Кузнецов. Биргесине Белов, Ян Комински, дагыда эки негери. Алайда бир кыауум кюн турадыла ашсыз, суусуз. Ачдан кыйналадыла да, бахчала ичлери бла ётюр, бир юйге киредиле. Тасхачылары ослеринде немис кийимле эдиле. Белов кыалауурлукъда кыалады, Николай бла Ян юйге киредиле. Кыалай бла эсе да, фашистле кыалауурну жоядыла, мычымай юйню ичине киредиле. Николайны автоматы бир жаныракъда кыалады да, сермерге жетишалмайды. Жанында гранатасы бар эди, аны атады. Аланы да жояды, кеси да аш орунундан ауур жаралы болады деген хапарны ол юйде жашагъан тиширыу айтхан эди. Ол чакъда Ян терезеден секиреди. Аны да арбаздагыла тутуп ёлтюредиле. Николайны, бирсилени да ол юйден узакъ болмай асырагъан эдиле. Мустафа айтханнга кёре, бир жетмишинчи жылланы ахырында, партизанланы да жыйып, Кузнецовну баш сюегин тинтип, олду деп тохташдыргъандан сора, Львовну кыабырларында асырадыла. Ол юйню кыатында уа жигит тасхачылагъа эсертме салгандыла.

Мустафагъа Кузнецовну музейини ишчилери кыагыт жазып тургандыла. Жигитлени тизмелерини арасында Кыабарты-Малкырдан быллай жаш бар

эди деп, Мустафаны аты да жазылады.

Уллу ата журт уршну ахырында Мустафаны партизан къаууму Краковха киргенлеринде, муну солугъа иедиле. Киев - Баку поезд бла Кавказгъа атланады, кёчгюнчюлюкден аны хапары жокъ эди...

Вагонда бир къызчыкъ:

- Сен таулумуса? – дейди.

- Да къайдан билдинг? Мангылайымдамы жазылыпды? - дейди Мустафа.

- Билеме, биле. Таулуну, къабартгылыны да айырама, мени тамата къарындашым Нальчикде газетде ишлейди. Андан эшитгенме, таулуланы кёчюрген этедиле деп.

Ёлумге, бетден-бетге кёп кере тюбеген Мустафа суу къуйгъанлай болады. Бир кесек эс жыйып, иги ийнанырыгъы да келмей, вагонну терезесине къарап, кёпге дери турду. Бир тюрлю оюм эталмады. Не болса да, Нальчикге жыйылады, темир жол вокзалгъа. Ичи тиширыу бла сабийден топпа-толу.

Эки аскерчи келедиле:

- Сени аскер военкоматны таматасы излейди, - деп.

Барады чакъыргъан жерлерине.

-Жолдаш полковник. Излегенинги айтхандыла да, келгенме.

Саламлашадыла.

Оноу алай болуп, жерлешлерин кёчюргенин, Мустафагъа ала Къазахстан бла Къыргъызстанга тюшгенлерин да айтады.

- Къайры барсанг да, аш-суу да берип, къолумдан келгенича болушайым, - деди полковник.

Элине тартыннганын айтады Мустафа.

- Барма демеиме. Алай анда бандитлени излеп айланадыла. Бир хагагъа къалырса, - деди полковник. Къаты болмады.

Сора:

- Къиргизияда бла Къазахстанда спецкомендатурала бардыла. Алма-Атада, Фрунзеде. Тукъумунгу айтсанг, табарыкъдыла адамларынгы.

Кёлю да сынып, Мустафа Винницада аскер бёлюмюне къайтады. Андан Ростовха жыйылады. Бир къауум замандан а адамлары болгъан жерге – Талдыкурганнга барады.

Халкъгъа туугъан жерине къайтыргъа эркинлик берилгенде, Ташлы-Талагъа келгенди.

Къыйын заманда, эл советни башчысы болуп, элни аягъы юсюне салгъанды. Кесини ахчасына газ-51 машинаны сатып алып, эл жумушлагъа жюрютеди. Уллу юйюр ёсдюргенди. Туудукълары да барды.

Ата Журт урушда этген жигитлиги ючюн «Ата Журт урушну» ордени бла, майдалла бла да саугъаланнганды.

2005 жылда Уллу хорламны 60-жыллыгъына Невский Александрны биринчи даражалы ордени бла, 2008 жылны январь айында уа ол орденни экинчиси бла да саугъаланнганды.

Александр Невскийни орденлерин урушну заманында жангыз да Совет аскерлени уллу къуллукъчуларына берип болгъандыла.

АХКУБЕКЛАНЫ Аслан,
журналист.

ЖАНГОРАЗЛАНЫ ИБРАГИМГЕ – 75 ЖЫЛ

Къазахстанны тын жерлерин хайырланыргъа деген оюмну башчылыкъгъа алып, озгъан ёмюрню 50-70 жылларында партияны чакъырыуу бла къазах тюзлеге кёп жаш адам келген эди. Жыл саны 50 жылгъа жетген эсе да, ара ишге юлюшюн къошаргъа кёлленгенледен бири оруслу тиширыу Евдокия Андреевна Зайчукова болгъанды. Ол Акъмола областны «Двуреченский» совхозун къурагъанладан бириди. Ишге кёлю бла берилген коммунист тиширыуну КПСС-ны Вишневский райкомуну биринчи секретарына айырадыла. Болсада, бир ауукъ заман ишлегенден сора: « Мени артха къалгъан мюлкледен бирине жиберигиз, мен аны алчы этерме», - деп, заявление береди. Аны Ижевский совхозгъа башчыгъа саладыла. Урунганла бла бирге мюлкню биринчи жерге чыгъарады. Аны юсюнден жазгъанды Леонид Ильич Брежнев «Целина» деген китабында: «Жаннган жүрекли, патриот тиширыу», - деп.

1967 жылда сынаулу мюлк башчы Евдокия Зайчукова КПСС-ны Целиноград обкомуна къагъыт жазады: «Жанларым-кёзлерим, биз бирге къыйын жолланы ётгенбиз, аманны, игини да кёргенбиз. Энди уа, къыйналсам да, ачыкъ айтыргъа сюеме: мени «Ижевский» совхозну башчысыны къуллугъундан эркин этигиз. Баям, заман жетген болур ол оюмгъа келирге. Бек тилейме, мени орунума совхоз таматагъа Жангоразланы Владимир Давыдовични салыгъыз. Юй къанатчылыкъ ишни суйген, аны айнытыугъа кёп къыйын салгъан, къурау хунери болгъан чынтты коммунистди. Коллективде сыйы, намысы бек бийикди, аны ючюн тилейме совхозну анга ышаныгъыз деп».

Махтаулу тиширыуну тилегин толтурадыла. Алай бла, «Ижевский» совхозгъа жангы башчы келеди. Жангоразланы Дауутну жашы Ибрагим. Эллиле анга Владимир Давыдович деучю эдиле. Ол артдан боллукъ ишди. Ары дери уа Ибрагим юй къанатчылыкъ производствону жашырынлыкъларына тюшюнюп чыныкыгъынчы, кёп заман ётгенди.

Ибрагим 1937 жыл Зылгы элде туугъанды. Кёчгюнчюлюкню зарауатлыгъы жетгенде, Дауут юйюрю бла Акъмола областгъа тюшеди. Жетижыллыкъ Ибрагим мында жүрюп башлайды школгъа. «Тёзюмлю, иш кёллю болургъа кюреш, устазлагъа бла таматалагъа хурмет этерге юйрен, оккуп, билим ал. Аны сатып алаллыкъ тойюлсе. Акъылынга, жүрегинге сингнген билимни башхагъа юлюш этген ол заманда жараулу болады», - деген атасыны сёзлерин унутмагъанды Ибрагим. Жашау салгъан къыйын соруулагъа атасындан жууап табар насып бермеди андан сора уллу Аллах. Бир жылдан Дауут жашаудан кетеди.

Таулу жаш, атасыны насийхат сёзлерин толтура , школдан сора эл

мюлк техникумгъа окъургъа кирип, аны да айырмалы бошайды. Ызы бла Къабарты-Малкъар къырал университетде да къызыл диплом алады. Айырмалы бошагъанлагъа суюген жерлеринде ишлерге эркинлик бериле эди. Ибрагим артха, Къазахстаннга къайытады. «Ижевский» совхозда мал дохтур болуп ишлеп башлайды. Билимин уста хайырланнганын эслейдиле, оноу сурай да башлайдыла. Заманыны асламысын иште ётдюреди, жумуш болса, юйге келмегени да болады.

Жаш специалистни ишге берилгенин кёрюп, оноучула совхозну бёлюмюню управляющисине саладыла. Анда да айып келтирмеди. Кёп да бармай, мюлкню баш зоотехниги болады. Биреуге жылыу берсенг, кесинг да андан юлюшсюз къалмазса деп сёз жюрюйдю. Ибрагим да ол оюмну атасындан эшитгени себепли, хар атламын ол излеген даража бла ёнчелейди. Мюлкде урунганладан сый-намыс табады, кеси да, уллугитче демей, къатындагъылагъа хурмет этеди, миллет айырмайды. Кёп миллетли Къазахстанда уа ол затха, ачыкъ айтылмаса да, эс бёлгенле кёп эдиле.

Малкъарлыла Орта Азиядан Кавказгъа къайтхандан сора да, Ибрагим, жол кёлло болмай, кёп ишлегенди мюлкде. Жууукъ, тенг да къайт туугъан жеринге деп къаты болгъанда, Жангораз улу алагъа баш иеди, эллиге да оюмун ачыкъ этеди. Юйюне акъсакъалла келедиле: «Ой бай Ибрагим, биз

санга тыш адамлабызмы? Биз сени айтханынга сыйынып жашайбыз, ийнанабыз, терслигини кёрмегенбиз, жаш болгъанлыкъгъа, башса. Жибермейбиз!» - деп тохтайдыла. Ибрагим да сагъышха къалады. Бир жанындан жууукълары Къабарты-Малкъардадыла, аланы къучакъларына тюшерге суюгени баямды. Экинчи жанындан тёрт - беш жыл угъай, бир ненча жылны ичинде къыйынлыкъланы бирге хорлай, алчылыкъны татыуун кёрюп, бир тили болгъан коллективни къалай къойсун? Атасыны сёзлери да эсине тюшедиле. «Санга ышанганланы, ийнанганланы бир заманда да ташлама», - дегени. Сора къабырлада жатхан малкъарлыланы ким жокъларыкъды деген ауаз да таулу жашны таукел этди. Жангы кюч-къарыу бла мюлк ишлеге киришди. Кёрюмдюле бийик бола барадыла. КПСС-ны Вишневский райкомуну биринчи секретары Раиса Коваль Ибрагимге быллай багъа бередиде: «Бийик билимли, кёп затдан ангылауу болгъан адамды, мюлкге иелик этгени уа? Бирси оночуладан къайда бийикдеди!» Алай бла, бир кезиуде тели ханс ёсген тюзде уллу комплексле ишлегендиле. 80-чи жылланы аягъына Вишневский производство биригиу бир ненча бёлюмню бирикдирген ара болады. Мюлкге алчы сынауу бла шагъырейленирге областны, республиканы мюлк оночулары келедиле, семинарла къураладыла. Биринчи семинаргъа Къазахстанны компартиясыны 1-чи секретары Ф.Кунаев, Къазахстанны Министрлерини Советини башчысы Б.Аишмов, башха партия къулулукъчула, эл мюлк специалистле келген эдиле. Айхай да ишни къуралгъанын кёрген оноучула Ибрагимни КПСС-ны 26-чы съездине делегатха айырыргъа тийишли кёредиле.

Бююнлюкде Къазахстанны бек кючлю мюлклеринден бири болгъан Вишневский производство биригиуну тарыхы 12 мартда 1955

жылда башланганды. Ол кюн Ижевск эм Саракул шахарладан келгенле жерге биринчи чыпынны орнатхан эдиле. 1980 жылгъа мюлкню жер баууру 18 минг гектаргъа жетгенди. Мюлкню баш бѐлюмю – юй къанатлы эт болгъанды. Алай, аны бла къалмай, тууар эт, сют, жумуртха, будай, кѐгетле, жемишле да берип тургъандыла къыралгъа.

Биригиуню тауукъ эт жарашдыргъан, эт бузулмазча холодильник, кырдык ун этген цехлерине, мастерскойларына кѐпле сукълангандыла. Бир сменнге

20 минг юй къанатлы эт жарашдыргъан цех ол кезиуде башха мюлкдеде жокъ эди.

90-чы жыллагъа вишевскечиле жылгъа 20 миллион таза файда алып башлайдыла. Пенсияланы ѐлчемин кеслеринде тохташдырадыла. 4 минг адам жашагъан элде жылны ичинде эл советни межамы, бассейни болгъан сабий сад, универмаг, универсам, аптюек, 64 фатар ишленеди. «Сельская жизнь» деген газетни корреспондентлери бери жол саладыла, оноучуну жашырынлыкъларын билирге сюедице. «Кеси кюнчюнге, биргенге ишлегенлеге ийнансанг, хар нени да аягъы юсюне салыргъа боллукъду», - деп жууаплайды Ибрагим. Аягъы юсюне салынырыкъ ишле уа кѐп эдиле. Ибрагим мюлкге башчы болгъанда, аны борчу 5 миллион сомдан артыкъ эди. Совхозну кассасына биринчи 105 минг сом тюшгенде, Ибрагим сабий сад ишлерге буюрады. Дуния бла бир этиллик ишле бола тургъанлай, бу не сабий сад ишлейди деп, башларын булгагъанла кѐп болдула. Алай тиширыугъа тынгылы болумла къурамай, ишни хайырлылыгъы болмазын ангылайды Ибрагим. Къоллары ишлей тургъанлыкъгъа, жюреги юйюнде сабийлерине къайгыргъанлай турлугъун билирге керекди дейди. 1975 жылда биригиуню генеральный директору болгъанда, мюлк жылгъа 276 тонна этден кѐп бералмагъанды. 1990 жылгъа уа 10 минг тонна берип башлагъанды. Ол кезиуде 140 миллион таза файда тюшюргенди. 240 автомашинасы, 160 трактору болгъан мюлк жерчиликде да ахшы жетишимлеге жетеди. 9733 гектар жерни гектарындан 19,8 центнер будай алып, бу бѐлюмде да биринчи боладыла. Юлгюге, районда ол кѐрюмдю 6,9 центнер эди. Малчылыкъда да башхалагъа оздурмайдыла. 300 саулукъ ийнекден орталыкъ кѐрюмдю 6.700 литрге жетеди. Бююн-бюгече да башда айтылгъан кѐрюмдюле тюрленмейдиле. Республиканы малчылары бла тюбешиуюнде Къазахстанны Президенти Нурсултан Назарбаевну айтханы былай болгъанды: «Иги жашау этерге, ай сайын ишчилеге ахча тѐлеп туругъа сюе эсегиз, Жангоразланы Ибрагимни мюлкюне терк-терк бара туругъуз. Мюлк ишин бардырыргъа, адамлагъа аныча хурмет этерге, ара ишге къайгыра билирге юйренигиз. Алай болса, Къазахстанда жашау этген бирси жерледен эсе иги боллукъду». Къырал башчы мюлк оноучуну Президент Советге да бошдан кийирген болмаз эди. Бююнлюкде кѐп бѐлюмлю эл мюлк комплекс 50 артыкъ продукция чыгъарады. Голландиядан келтирилген къанатлы эт чыгъаргъан ыз, тирмен, макарон чыгъаргъан цех, сют жарашдыргъан ыз, къыйма чыгъаргъан цех, Бовариядан келтирилген гитче сыра чыгъаргъан завод. Аланы барысына промышленный телевидение эм

автоматика системала контролдукъ этеди. Орталыкъ иш хакъ мюлкде 35 минг тенггеге жетеди. Ибрагимни юсюнден хапарыбыз толу болмаз, аны юсюнден жазылгъан ол кеси оюмларын басмалагъан «Ижевский шагнул в завтра» «Бройлерный цех Приишимья», «Семитысячные удои Приишимья» деген китапларындан бир къауум юзюкле бла шагъырейленмесек.

Ибрагимни мюлкюнде къонакъда болгъан Расул Гамзатов: «Путь к калачу лежит от овсяной похлёбки», - деген эди. Ол сёзлени бюгюн да эл мюлк оноучула жыйылсала, сагъынмай къоймайдыла.

Ибрагимни оюмлары, сагъышлары жерни юсюнден

«Жерни адамдан башхалыгъы жокъду. Ангылагъан, эшитген, солугъан этеди. Биз кесибизни билимли, окъуулу адамлагъа санайбыз. Жерден юйренирге керекди. Мен Къытайда болгъанымда кёргенме ала жерге дууа тутадыла, алтындан башха кермейдиле. Биз а, жер кёпдю деп, этмегенибиз къалмайды. Жер ариу Кавказ кийизге ушайды. Жылла къошула баргъаны бла таза, жарыкъ бола барады. Жерде ишлеген адам къыйналгъаны бла бирге кеси да тюрлене барады, хар зат да жер юсюнде этиледи».

Гыржынны юсюнден

«Гыржын бла ант этген бек кючлюге саналгъанды адам улуну тарыхында.

Тынг жерлени жарашдырыу ол оюмну жаланда къатлагъан этгенди. 50 жыл болду биз кесибиз ёсдюрген гыржынны ашагъанлы. Кёп къыралла жалчыталмайдыла аш-азыкъ къоркъуусузлугъун. Ол къоркъуусузлукъну башы гыржынды. Будай бюртюкле - стратегия магъанасы болгъан зат».

Къуллугъуну юсюнден

«Къуллукъчу бек алгъа кесини саулугъун сакъларгъа керекди. Ол кюннге 12 сагъатдан аз ишлемейди. Кюнню халы осал болса, директор, эртте туруп, кеч жатаргъа керекди. Байрам кюнле кёп болсала, жарсыуу кёп, асыры кёп жумуш къошулады. Оноучу ишин сюерге керекди, биргесине ишлегенлени жарсыууларын билирге, алагъа эс тапдыра билирге да керекди. Къысха айтханда уа, мен былайда хайыр келтираллыкъма деген жерде башланады чынтты иш. Ахчаны уа бек алгъа гитче адамчыклагъа (сабийлеге) къоратыргъа керекди».

Кесини юсюнден

«Манга оноу этген бек къыйынды. Нек? Баям, кеси аллыма ишлерге юйренгенден болур. Ол сылтаудан оноучула бла гырмырлашыргъа тошеди. Райкомгъа жангы къуллукъчула келселе, жарым жыл чакълы

мени бла кюрешгенлей турадыла. Адамгъа кесин махтаргъа керек туююлдю, тегерегиндегиледен тюз багъа киши да бераллыкъ туююлдю. Халкъны оюмун терсге санагъан а керексиз жумушну сюрсени баямды».

Ишчилерини, эллилерини юсюнден

«Къалайды жашауугъуз, ишигиз? - деп сорсала, «бирсиледен осал жашамайбыз, кепледен а иги жашайбыз», - деп жууаплайма. Бу жерни адамлары этгендиле мени алагъа жарарча. «Ижевскеде» отуз жетинчи тирликни жыярыкъбыз. Бу эл бла, бу жер бла, бу адамла бла не кючлю жел да бюгалмагъан реформаланы, уллу къыралны оюлгъанын да кердюм, жангы къыралны къуралгъанына, жашау турмуш алышыннганына да шагъат болдум. Бизни элде 29 миллетни келечиси жашайды. Уллу Аллах манга ма деп бергенди манга аладан хар иги затны да алып, артда кеслерине къайтарырча. Ол насып туююлмюдю? Къайда, къалайда табарыкъ эдим мен аллай сынау?»

Социалист Урунууну Жигити Жангоразланы Ибрагимге 75 жыл толгъанды. Ленинни эки, сыйылылыкъны белгиси эки, октябрь революцияны, Урунууну Къызыл байрагъыны, Къазахстанны «Достыкъ» деген орденлери бла саугъаланнганды. Бююнлюкде Акъмола область маслихатны депутатыды, Къазахстанны халкъларыны ассамблеясына киреди, Къазахстанны область маслихатыны бюджет комиссиясына башчылыкъ этеди, юй къанатлыланы ёсдюргенлени агропромсоюзуну башчысыны экинчиси, Къазахстанны эл мюлк министерствосуну жамауат-эксперт советине киреди, Къазахстанны Президентинде миллет жыйылыуну келечисиди.

*Къазахстан тюзлеге жюрегинг жабышып,
Целинагъа сен жюген салгъанса.
Экиден биринг Кавказгъа тартынып,
Сен сёзюнге керттичелей къалгъанса.*

Биз, Ибрагимни юбилейи бла алгъышлай, саулукъ, эсенлик тилейбиз. «Жетишим, хорлам, махтау» деген сёзле сени юсюнгден кеп кере айтылгъандыла. Ол сёзле санга адамла берген багъады. Кеп жаша!

**БОТТАЛАНЫ Мухтар,
журналист.**

БОРЧУНА КЕРТИЧИ

Жашау жолу

Бу очеркни жигити Тогъузаланы Исмайлыны жашы Магометди. 1935 жылда 22-чи декабрьде Огъары Малкъарда туугъанды. Онунчу классны Къзахстанда Акмолинск областны Жалтыр станциясында тауусханды. 1958 жылдан 1961 жылгъа дери Север флотда къуллукъ этгенди. 1967 жылда КъМКЪУ-ну эл мюлк факультетин, 1974 жылда КПСС-ни Ара Комитетинде Бийик партия школну бошагъанды. Филологиядан да бийик билим алгъанды. Район газетни редактору, партияны Совет (Черек) райкомуну къурау бѐлмоню таматасы, обкомну инструктору, секторуну таматасы, КПСС-ни Чегем райкомуну биринчи секретары да болгъанды. Аны урунуу жигерлиги «Знак Почѐта» орден, КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Сыйылы грамотасы эм майдалла бла белгиленгенди. Партияны обкомуна членнге юч кере, КъМАССР-ни Баш Советине депутатха эки кере айырылгъанды. Буюрулгъан иш ючюн жууаплылыкъны терен сезиу, сѐзюне кертчилик Тогъуза улуну жашау эм урунуу жолуну тюрленмезлик жорукълары эдиле. Бусагъатда Хасанияда 1540 адамны бирикдирген биринчи ветеран организациягъа башчылыкъ этеди.

Тамата къарындашыны дерси

Мен Тогъуза улу Магометни таныгъанлы эки жыйырма жылдан атлагъанды. Таныгъан этгенлигиме, аны жашау эм урунуу жолундан хапарым бек аз эди. Кѐп болмай а Магомет бла тынгылы ушакъ этгенбиз. Аны хапары мени бек сейирсиндиргенди. Ол окъууну бошагъанлай стол артында олтургъан къуллукъгъа салынганладан сунуп тургъанма мен. Тогъуза улу а, оруслаулай, белоручкаладан болмагъанын энди билгенме. Ол, шофѐр усталыкъ алып, жюк ташычу автомашинаны жюрютгенди, гюрбежиде салта бла темир да тыйгенди...

Къзахстанда Акмолинск областны Жалтыр станциясында Магомет 9-чу классда окъуй эди. Тынг жерлени (целинаны) хайырланыу башланды. Къыралны кѐп шахарларындан бла эллеринден жашла бла къызла келдиле къыйыры-чеги болмагъан къзах тюзледе мирзеу ѐсдюрюрге. Техниканы да къуйдула бери. Комсомол путѐвкала бла къыртыш жерлени будай сабанлагъа айландырыргъа келгенле милицияны тынчлыгъын алдыла. Кюн сайын урлау, Тюкенлеге чабыуулукъ...

Магомет бла бирге окъугъан жашла да, алтаулан болуп районда аманлыкъ ишле кѐбейгенлери бла байламлы болумну хайырланыргъа келишгендиле. Целинниклеге атарыкъдыла деп ышанып, спорт товарла сатхан тюкенни тонагъандыла. Хапчукланы тенг юлешгендиле. Магометге чабакчыла кийиучю резин чурукъла, къауал, «Зенит» фотоаппарат жетгендиле. Ол

аланы юй башында букьдургъанды.

Кюнлени биринде, не зат эсе да бир зат излей Магометни тамата къарындашы Кемал чардакъгъа мингенди. Ол юйде жюрюмеучо затланы кёрюп, была бери къайдан чыкъгъандыла деп сейир этгенди. Магомет школдан келгенлей, соргъанды:

-Юй башында ол хылы-мылыла къайдан чыкъгъандыла?

-Билмейме, не затла бардыла анда?

-Ол сорууну санга мен берирге керекме. Тюзюн айт. Алайсыз иш аманнга кетерге боллукъду. Тогузаладан бир заманда уручу чыкъмагъанды. Тукъумубузгъа айып келтирме.

Кемал къол жетдирирге да угъай демезлигин биле эди кичи къарындашы. Урушдан ёшюнюнде орденлери эм майдаллары бла къайтхан, таза ниетли, бетсизлени эм ёторюкчюлени кёрюп болмаучу алгъыннгы офицер Магометге да кечерик туйюл эди алдауну. Къысханды да айтдыргъанды кертисин.

Урлагъан затларын машокга жыйдырып, самосвал бла элден кесек узакъда кёлню жагъасына элтгенди. Кюз арты эди. Машинадан тюшюргенди да:

-Машогунгу ал да, суугъа кир,-дегенди.

-Сууукъ суугъа къалай кирейим, юшюп къаллыкъма.

-Ёллюк туйюлсе, къоркъма, тюкенни тонаргъа базынганса.

Магомет белине дери кёлге киргенди да, артха къарагъанды.

-Арлакъ кир да, бойнунга дери, машокну алай ат,-дегенди Кемал.

Юйге къайтып, Магомет жибиген кийимлерин алышындырып, сууукъ-сурап къалтырагъаны да тохтап шошайгъандан сора, айтханды Кемал:

-Бу жолдан сора аллай ишинг болса, сени сууукъ суугъа кийирген бла чекленип къаллыкъ туйюлме. Аны эсинге тут!

Тамата къарындашыны дерсин терс ангыласа, эшиги жабыллыкъ эди. Алай, насыпха, Магомет тюз жолдан ажашмагъанды. Кемалгъа берген сёзюне кертгичи болгъанды. Аны айтыуу бла спорт секциягъа жюрюгенди, боксдан экинчи разряд алгъанды. Областьны «Локомотив» футбол командасында ойнагъанды. Анда 1-чи разрядлы спортсмен деген даражагъа жетишгенди. Жайда ишим черекде жюзерге юйреннгенин Кемал аны артыкъда бек жаратханды. Баям, 1942 жылда Донда батаргъа аздан къалгъанын эсине тюшюрген болур эди. Ол Магометни къалай окъугъанына да дайым эс бургъанлай тургъанды.

Дуниясын алышхан тамата къарындашын бюгюн уллу ыразылыкъ бла эсгереди Магомет. «Мени ол этгенди адам», - дейди. Аны намысына туудугъуна Кемал атагъанды.

Партия къуллукъда

Магомет Герпегежни школунда устаз эди. Ары уа къалай тюшген эди. Он классдан сора документлерин Свердловскеде агъач устала хазырлагъан институтха берип тургъанлай, комсомолну обкомуна чакъырып, малкъар элдеде жангы школла ачыладыла да, устазла керек болгъанларын айтадыла. Тогуза улун Герпегежге жибередиле. Сабийлеге орус, малкъар тилледен,

историядан дерсле береди, спортсмен болгъан къадарында физкультураны да анга ышангандыла. Уроклары мардадан эсе эки кере кѣп эдиле. Жарыкъландырыу министерстводан школда окъутуу-юйретиу иш не халда болгъанын тинтирге министр Чеченланы Шамилни башчылыгъы бла комиссия келеди. Тогуза улуну дерсинде да олтурадыла. Ол уллу педагогика сынауу болгъан устаз тыйюл эди. Алай аны билимлигин эсегендиле къонакъла. Дерсин бардырыуда кемчиликлерин, иги жерлерин да белгилегендиле. «Тогуза улу школда жангы адамды, бир талай жылдан аты айтылгъан устаз боллугъу кѣрюнюп турады», - деп махтагъанды министр. Жаш устазны кѣлю кѣтюрюлгенди, къанат битгенча къууанганды. Къуунмай а, министрни кесинден эшитсе алай сѣзлени!

...Алай Магометге, Чечен улу айтханча, устаз болургъа тошмеди. Бир жылдан аны аскерге алдыла. Север флотну тенгиз авиациясында къуллукъ этеди. Аны башчысы урушну заманында Балтий флотну аскер-хауа кючлерини таматасы эм Байсолтанланы Алимни командири болуп тургъан генерал Романенко эди. Сержант Тогузаланы Магометни отделениясында Романенко деп бир жаш бар эди. Россейни узакъ элинден келген. Матросла анга басынчакълыкъ этиучю эдиле. Бир жол Магомет аны да биргесине алып, ким биледи, ол сени жууугъун эсе уа, деп, генералны юйюне барады. Романенкону къарындашыны жашы болгъаны ачыкъланады. Генерал Магометге Байсолтан улу Алимни юсюнден хапар айтады...

Андан сора кѣп да бармай Север флотну авиациясына жангы башчы келгенини хапары чыкъды. Аскер бѣлмюню тиздиле майданда, аны бла тобеширге. Генерал-лейтенант кузнецов, Совет Союзну Жигити, тизгинлени алларында тохтап: «Здравствуйте товарищи бойцы Северного флота!» - деди къаты ауазы бла. «Здравия желаем товарищ генерал-лейтенант!...» Саламлашхандан сора ол, тизгизчилени бетлерине къарай, тизилгенлени аллары бла ары-бери оза, Тогуза улуну къатында тохтады. Баям, кавказ миллетледен болгъанын ангылагъан болур эди.

-Къайдансыз? - деп сорду Магометге.

-Нальчикден.

-Къайсы школда окъугъансыз?

-Мен школга Къазахстанда жюриюгенме.

-Мен а Нальчикде 5-чи номерли школну бошагъанма, - деп генерал Магометни къолун тутду...

Бирге къошулгъан районла айырылып, жангыдан райкомла къуралгъан заман эди. Аны Къашхагаугъа чакъырдыла-район арагъа. Райкомну биринчи секретары Батырбек улу Магометге орус тил бла арасы къалай болгъанын сорду. Тамата класслада диктантланы «тѣрт» «беш» белгилеге жазыучусун айттыргъа уялды. Секретарь ангылагъан эди аны. «Бизге билимли адам керекди. Ишинг къагъытла жарашдырыу бла байламлы боллукъду», - деди. Ол кюнден арысында битеу урунуу жолу партия къуллукъда ётеригин алыкъа билмей эди Магомет. Алгъа биринчи секретарыны болушлукъчусу болду, бир кесекден халкъ контролыгъа кѣчюрдюле, андан-район газетге редакторгъа. Бираздан райкомну къурау бѣлмюню таматасына салдыла. Тогуза улуну терен билими, къураучу хунерлиги болгъаны да эсленмей къалмагъанды.

1974 жылда аны обкомгъа аладыла. Ишине бир заманда да уллу кѣллю болмаучу Магомет энди жууаплылыгъын бютюн терен сезеди. Биргесине

ишлегенле терк тишонедиле Тогъуза улуну билимлигине. Ол хазырлагъан справкагъа чурум табаргъа кыйын эди. Обкомну биринчи секретары Мальбаховну инструкторланы жазгъанларына анализ этген төреси бар эди. Ол кеси не жаны бла да бек терен билими, ангылауу болгъан адам эди да, билимлиге жол берирге суйгенди. Кёп да бармай Магометге секторгъа башчылыкъ этерге буюрганды. Кадрла сайлаугъа бек уллу магъана берген биринчи секретарь эсинде тутханды партия къуллукъда ёсерге тийишшилиени.

Тогъуза улун да унутмагъанды. Чакъыргъанды да, айтханды:

-Сен иште кесинги иги жаны бла кёргюзтгенсе. Аны себепли ёсерге керексе деп, мен алай къарайма. Совет (Черек) райкомгъа биринчи секретарьгъа сени салыргъа умут барды, угъай демей эсенг.

-Тимбора Кубатиевич, манга аллай ышангулукъ этгенигиз ючюн сау болугъуз! Алай мени арсар этдирген бир заг барды. Район къуллукъчуланы, колхозланы председателлерини араларында да манга жууукъ жетмегени хазна жокъду. Ишлеялма ала бла деп къоркъама.

-Жууукъла бла ишлеген кыйын болгъанын мен кесим да билеме, алай эсе, жеринде тура тур...

Юч-тёрт жыл озду. Тогъуза улуну эсинде да жокъ эди Мальбахов аны бла селешгенин унутмай тура болур деп. Сени биринчи чакъырады, дегенлеринде, сейирсинди. Энди уа не эте болур!

-Чегемде жууукъларынг бармыды?-деп сорду Мальбахов.

-Угъай, жокъдула.

-Бек ахшы. Энди сылтау табаллыкъ тыйюлсе. Партияны Чегем райкомна биринчи секретарь болуп бараса. Зумакулланы Борис тубюнде сени сакълап турады машина бла. Чегемде райкомну пленуму сагъат онда башланырыкъды, терк бол.

Районну коммунистлерини жыйылыуларында Тогъузаланы Магометни райкомну биринчи секретарына айырдыла. Бир талай кюнню кабинетине кирмей турду. Ишинден эркин этилген секретарь андан чыгъаргъа унамай эди. Кёремисиз ол акъылсызлыкъны! Анга уа сау районну оноуун берип тургъандыла...

Кёп тюрлю сагъышла келдиле жангы секретарьны башына. Район артха къалгъанланы санындады. Жангылгъанмы этдим бери келирге ыразылыгъымы берип? Айыплы болуп къалмагъы эдим. Алай артха жол жокъду. Ауур жюкге жегилген эсенг, тартыргъа кюреш.

Биреу барындан да кёп билаллыкъ тыйюлдю

Тогъуза улу бек алгъа мюлкдени оночулары бла тубеширге, аланы таныргъа керекди деген акъыл бла колхозланы председателлерин, партия организацияланы секретарьларын да жыйып, ала бла ачыкъ ушакъ бардырды. Аны селешгенинден ангылагъан эдиле жыйылгъанла биринчи секретарьны эл мюлкден хапары болгъанын. Магомет кеси сабанчыла, малчыла бла терк-терк тубешеди. Районну экономикасын айнытыуу юсюнден аланы оюмларына тынгылайды, бегирек да эл мюлкде халны юсюнден барады сёз. Биреу не бек акъыллы эсе да, барындан да кёп билирге амалы жокъду. Аны себепли уа тюзюнлей производства ишлегенле бла тубеширге, кенгеширге

керекди деп ойлаганды секретарь.

Магомет райкомну аппаратыны ишине тюрлениуле кийиргенди. Бюрому жыйылыуларында совет эм мюлк органланы ишлери бла байламлы вопрослагъа къарауну аланы кеслерине къойганды. Урунуу коллективледе къурау эм политика ишни игилендирирге, биринчи паргортанизацияланы тириликлерин кетюрюуге уа энчи эс бурганды. Адамла бла санлы бирде бир угъай, терк-терк тюбеширге кереклисин дайым эсертгенлей турганды аппаратда ишлегенлеге. Ол мурад бла биринчи секретарь ыйыкъны хар орта кюнюн райкомну къуллукъчуларыны эллиле бла тюбешулерини кюнюнча тохташдырганды. Ол кюн кеси да кабинетде олтурмаганды. Урунуу коллективден бирине барып, ишни халы бла шагъырейленгенди, адамланы не жарсыулары болганын сормай къоймаганды.

«Нартан» сютлю малла тутхан сынау-производство мюлк эди. Алай айнымай эди, сют саууну планлары жылдан жылга толтурулмай къала эдиле. Райкомну секретарыны башламчылыгы бла мюлкге ахшы къумалы ийнекледен 450-син келтиредиле. Андан сора иш онгуна айланады, къыралга сют сатыу жаны бла борчла артыгы бла толтуруладыла. Болсада секретарыны къайгыысы жаланда сют тыйюл эди. Малчыланы жашау эм урунуу болумларына эс бурмай къалай къойсун! Магомет сынау мюлкде тюкен, фельдшер пункт ачдыргъан эди. Бираздан ол сынауну башха фермалагъа жайып, хар биринде фельдшер пунктла бла физкабинетле ачадыла.

Жангы башчыны сынап кёргенча, Тогуза улу бу районнга келген жыл табийгъат да «жагъынлыкъ» этди. Сакъ жауунла жаууп, черек къутуруп, кёпюрлени бузду. Ала уа, уллусу, гитчеси да, онбир бола эдиле. Болжалга салыргъа жарамазлыкъ иш чыкъды. Кёпюрлени бири бири ызындан къурагъынчы биринчи секретарь ишчиле бла бирге болганды. Жаланда Булунгугъа бурулгъан жерде кёпюр къалып тура эди бузулгъанлай. Магомет алайга жетгенде, черекни ары жанында тиширыула жыйылып. Район башчыны кёрюп, ала бир бирлерине ал бермей, черекни ары жанындан къычырып айтадыла дауларын: «Чыракъла жанмайдыла, фатегенибиз жокъ, тюкен къуруду...» Секретарь, алгыннгы тенгизчи (моряк), баям, флотда къуллукъ этгенин тюшюрген болур эди эсине, жагъаларын ашап келген сууукъ суугъа арсарсыз кирип, жюзюп, ары жанына ётеди. Тиширыула бла сёлешеди, жарсыуларына тынгылайды. Бир ауукъ заманны ол бийик тау элни тюкенине товарланы вертолёт бла ташыуну къурайды...

Этилик ишле кёпдюле, бек кёп. Къайсы бирине жетишсин? Этмей а амал жокъ! Эл мюлк продукция чыгъарыуну кёбейтирге керекди. Алай магъанасы андан кем болмагъан башха жумуш барды-урунганланы жашау болумларын игилендириу. Харкюнлюк ишлери бла бирге Магомет ырысхы байлыкъла чыгъарыу сферада ишлегенлени фатарла бла жалчтыгууу къолгъа алады. Районнга ол башчылыкъ этген жети жылны ичинде биринчи Чегемде 5-этажлы юйледен бешиси ишленгенди. Секретарыны къайгырыулугъу болмаса, ол «чабып айланмаса», не хазна сюелир эдиле анда жангы жашау мекамла.

Дагъыда бир затны белгилемей къалай къояйыкъ! «Затны» дегенибиз артыкъ тап да эшитиле болмаз, алай магъанасы уа уллуду. Тогуза улу башчылыкъ этген эки жылны ичинде Чегем район, артха къалыудан чыгып, мирзеу жыйыу, сют, эт чыгъарыу жаны бла да республикада биринчи жерни

алгъанды. КПСС-ни Ара Комитетини, СССР-ни Министрлерини Советини, ВЦСПС-ни Къызыл байракълары бла саугъаланганды. Бу жетишимде биринчи секретарьны къыйыны улуу болгъанына ишеклик жокъду.

Аз тюрлю жумушла бла келмейдиле адамла райкомгъа. Бирле кеслерини энчи тилеклери бла, башхала-битеу жамауатха керекли ишлени юслеринден оюмларын айтыргъа. Секретарь аллына келгенлени бирин да сансыз этмейди. Къолундан келгенича, онгуна кёре болушургъа сёз береди. Сёзюне табылыу тере Тогузаланы тукъумгъа ата-бабаларындан къалгъанды. Андан сора да, адамла не тюрлю тарыгъыулары бла да райкомгъа жюрюп болгъанлары барыбызгъа да белгилиди. Къашхатауда бир къарт къатынны былай айтханын эшитгенме: «Аланла, ол райком деген кишини манга бир танытчыгъыз. . .»

Бир жол Тогуза улуна Биринчи Чегемни къартлары келедиле. Магомет, аланы олтуртуп, не жумуш бла келгенлерин сорады. Бир ненча адам болуп бош айланмагъанларын ангылайды. Алай аладан аллай тилек болур деп эслеп эсинде да жокъ эди. Нальчикден бара, элни ёрге къыйырында, орамны сол жанында школну межямы сюеледи. Алайда жолдан ары-бери ётерге къыйынды. машинала кёп жюрюйдюле. Машина тюбюне тюшюп былайда жыйырма адам ёлгенди. Бир мадар этерге керекди. Жер тюбю бла ётерча (подземный переход). Ол эди къартланы тилеклери. Несин айтаса! Къыйын жумуш! Къолдан келирми? Алай адамланы жашаулары бла байламлы ишни сансыз этерге жарарыкъ тойюл эди.

Тогуза улу обкомгъа келеди. Къартланы тилеклерин обкомну секретары Шекихачевге билдиреди. «Бир амал бар эсе, алайда жолдан жер тюбю бла ётерча этерча керекди», - дейди.

Шекихачев къатына да къоймайды.

-Ойнагъанмы этесе сен, Тогуза улу?! Биз саулай республикабыз бла Нальчикде Ленин атлы проспектеде бир подземный переход ишлеталмай турабыз. Ауузунгдан чыгъарма ол сёзю. Боллукъ иш тойюлдю.

Кёлю бузулуп къайтды Магомет обкомдан. Не жууап берсин ол къартлагъа? Ала кеслерине бир зат да излемейдиле. айтханлары тюздю. Алай подземный переход ишлетирге къайда кюч. Болсада умутун юзюп къоймайды. Амал табаргъа керекди. Излейди Магомет. «Излеген хар заманда да табады» - деп, жырда да айтылады. 6-чы номерли ДСУ-ну оноучулары бла келишеди. Къаздырады жерни, -республиканы башчылары ол иш бла кюрешме дегенлерине да къарамай. Подземный переход да ишленеди, къартла да ыразы боладыла. Анга бир улуу къырал магъанасы болгъан кюрулушхача къараргъа жарарыкъ тойюл эсе да, адамны жашауна кюркюусузлукъ бла байламлы жанындан хыйсап этсенг, бек керекли иш болгъанын ангыларыкъса.

Кесигиз билгенликден, бир заманда саулай республикада да сабий садла жетишмей эдиле. Сабийин ары берирге очередь бар эди. Тиширюуладан тарыгъуула келедиле секретарьгъа сабийлерин садикге алдыралмагъанларыны юсюнден. Иги терен сагъыш этип къарасанг, адамла кеслери да болушадыла район башчыгъа халкъны жашауу бла байламлы тюрлю-тюрлю проблемаланы тамамларгъа дерге боллукъду. Биреуню башы хар затха да жетишмейди. Тогуза улу ишлетгенди Булунгуда, Шалушкада, Биринчи Чегемде (эки), Экинчи Чегемде сабий садланы; Нарганда. Шалушкада, Булунгуда амбула-

торияланы. Къайсы бирин айтайыкъ. Шалушканы кёпюрюн, картонажный фабриканы, мясо-костной, мука заводну. Тёбен Чегемден къалгъан элени барында да жангы школла ишленгендиле. Кёп зат этилгенди Чегем районда биринчи секретарь Тогъуза улу болгъан жыллада. Андан бери хазна абери ишленмегенди. Болса да газетде битеу Тогъуза улу ишлетген объектлени районну андан сора болгъан башчысына атап жазгъандыла.

Москвачы къонакъны тырманы

Эсигизде болур бир заманда жюн чындайла, кёлекле, башха затла сатхан таулу тиширыулары милиционерле къууп айланыучулары. Жашау этерге, баш кечиндирирге керек эди. Бизни тиширыуларыбыз жюн эшиуню асыры суйгенден башламагъан эдиле ол ишни. Андан башха амаллары жокъ эди. Бир жол Чегем ауузуна Чабдарланы Борис келеди. Биргесине бир москвачы къонакъ-космос медицинаны таматасы. Райкомну биринчи секретары бла Чегем чучхурла таба тебирейдиле. Таулада табийгъатны ариулугъун, бийик къаяладан акъгъан таза тау чучхурланы кёрюрге сие эди ара шахардан келген. Анга хар зат да сейир эди мында. Ташдан ташха секире, толкъун эте, тенгизге ашыкъгъан Чегем череги; тегерекдеги къысыр къаяла; черекни бир онг, бир сол жаны бла баргъан айыланч жол. Къалай аламатды Чегем ауузу! Алай бу уа не затды? Къая ырбынлагъа, дорбунланы мюйюшлерине къысылып, тиширыула сиеледиле. Алларында жюнден этген затлары. Ётген-сётген алыр эсе деп сакълайдыла.

Москвачы ол халны кёреди да, айып этеди райкомну секретарына: «Жаныгъыз аурумаймыды бу тиширыулагъа? Аллаи бир къыйынмыды алагъа базар кибик бир зат ишлеген?»

Айхай да, Магомет кеси да биле эди тиширыулары къыйналгъанларын, жарсыгъан да эте эди алагъа. Алай республикада жюн эшиуге къажану компания баргъан заманда базынмай эди «сатыучулагъа» болушлукъ этерге, тюз ангыларыкъ туююл эдиле аны. Не боллукъ эсе да, москвачыны тырманындан сора Хушто Сыртда жатма ишлетирге таукел болады. Къысхасы, базарчыкъ къурайды, товарланы салыргъа столлары бла да. Хушто сыртчы тиширыула ыразы боладыла секретарыгъа, дуняны алгъышын этедиле, узакъ ёмюр, сау-лукъ-эсенлик тилейдиле анга. Ызы бла уа Тогъуза улуну юсюнден обкомгъа анонимка барады. «Жюн эшиу бла кюрешген саудюгерчилеге къажану компания баргъанда, Чегем райкомну биринчи секретары Тогъузалану Магомет алагъа жол берген бла да къалмай, базар ишлегенди», - деп жазылганды анонимкада.

Керти да, эшилген затланы сатыу бла кюрешгенлени ызларындан къаты болгъан эдиле. Почталагъа барып, Россейни шахарларындан кимлеге ахча переводла келгенлерини тизмелерин жарашдыргъандыла. Налог салгъандыла. Таргъа тыйгъан эдиле эшиу этгенлени. Жюнден этилген затла сатып ахча алгъанланы Мальбаховха берген тизмелерине Тогъуза улу Магометни юй бийчесин да къошхандыла. Тимбора Кубатиевич, тизмеге къарагъанды да, Магометни тукъумун къырып кетергенди.

Артыкълыкъ, законсузлукъ эди жюн эшгенлеге къажану къуралгъан компания. Ол кимни башламчылыгъы болгъанын билмейме. Алай аны ким

тохтатханы уа эсимдеди. Обкомну улуу залында кѣп адам къатышхан жыйылыу болган эди. Анда РСФСР-ни Министрлерини Советини Председатели Воронов сѣлешгенди. Анга таулу тиширыуладан тарыгыу барган сунама. Ол былай айтханы бюгонча эсимдеди: «Не трогайте их, они продают свой ручной труд». Андан сора кьойган эдиле жюн эшген тиширыулары ызларындан болууну. Алайды да, Тогъуза улу огъурлу иш этгени артда белгили болду.

Юйюр. Сабийле. Туудукъла

Юйюрню таматасы эр кишиди, дей эселе да, аны тутуругъу тиширыуду. Олду юйюр коллективни «директору». Бары да анга бойсунадыла, айхай да, ол аллай хурметге тийишли эсе. Магометни юй бийчеси Тамара къашхатаучуду, Хоханаланы Занхотну кызы. Занхот элде намысы-сыйы бийикде жорюген адамладан бири эди. Ол Орта Азияда кѣп таулулагъа болушхан хапарын эшитгенме. Тамара къашхатаучу кыыз болганын нек сагъыннганымы айтайым. Бир жол автобусда кѣнделенчи къатындан эшитген эдим быллай сѣзлени: «Сени жауунгу юйюне къашхатаучу келин кирсин...»

Исмайыл бла Фатимат а-Магометни атасы бла анасы, эгечлерин Асият бла Зухура да бек ыразы эдиле юйлерине къашхатаучу келин киргенине. Фатимат Тамараны ѳз кызындан башха кѣрмегенди. Асият а: «Тамара бизге келинлик, эгечлик, тап аналык да этгенди», -деучю эди. Магомет бла Тамара юч жаш ѳсдюргендиле: Аслан, Кязим, Тахир. Жашла ючюсю да бийик билим алгандыла. Юйдегили да болуп жашауда жерлерин тапхандыла. Аслан таксопарк тутады. Кязим налог инспекцияда ишлейди. Тахир КЪМР-де Урунуу жаны бла инспекцияны башчысыны орунбасарыды. Туудукъла алтау боладыла. Жарсыугъа, жашау къуру да къууанч туююлду. Сабийи неда туудугъу дуниядан ата-анасындан алгъа кетген эсе, ол ѳмюрде унуталмазлыкь бушууду. Озган жыл туудукъладан бири-сурат кибик ариу, 16-жыллыкь Аминатчыкъ билмей турганлай ѳлюп къалганды. Саулай тукъумгъа къара кийдиргенди. Магометни бла Тамараны ичлери къалай кюйгенин ангыларгъа боллукь; жарымайды аланы бетлери.

Туудукъчугъу Аминат окъугъан 2-чи номерли лицейни къаты бла ѳтсе, Магометни кѣлю толады; кызычыкъ дерследен чыгъаргъа аллына барса, чабып аппасыны бойнуна тагъылыучусу кѣзюне кѣрюнеди. Энди уа жокьду ариу Аминатчыкъ. Жилиятды Тогъузаланы тукъумну, къоншулары, аны таныгъанлары, биргесине окъугъанлары да. Ол бу дуниядан кетгенли быйыл апрельде бир жыл болганды. Атасы, анасы, ыннасы Тамара, аппасы Магомет, къалгъанла да бир кюнню да еслеринден кетралмайдыла аны.

Ала Амнатны бетинден 2-чи лицейге жорюген сабийлеге хурматликь бла къарайдыла. Жанларындан суйген Аминатчыкъны аты бла лицейде фонд алтаулан жыл сайын саугъагъа 3-шер минг сом аллыкьдыла. Быйыл, биринчи кере, Аминатны эсде тутуугъа аталган ингирде Залим Хамизов, Улбашланы Магомет, Заур Камбиев, Амина Битокова, Къубадийланы Лейля, Князланы Элдар саугъалангандыла. Тенглери анга жоралап жазган назмуларын окъугъандыла. «Сени ышаргъанынг кюнча жарыкъ эди» деп жазганды бир тенг кызычыкъ аны юсюнден. Бу сѣзле мени эсеме Магометни тамата къарында-

шы Кемалны тшошоргендиле. Аны ышаргъаны бетине аламаг ариу ушаучу эди. Баям, Кемалны къанындан бир заг жетген болур эди Аминатха.

Алай, не медет, тѣзмей амал жокъ. Жашау тохтап къалмайды. Къуруда ѳлгенни жилиуун этип туругъа да жарамайды. Ырысды. Дагъыда бардыла туудукъла. Бары да суйдюмлюле, ариула, акъылдан юлюшсюз къалмагъанла. Аладыла аппаны бла амманы къууанчлары, жан туккуллары. Бирси туудукъланы кѳллерине тиймесин Мадинагъа энчи эс бургъаныбыз ючюн Ол нальчикде 2-чи номерли школда окъугъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетде хунерли сабийлеге деп къуралагъан гимназияны Алтын майдалгъа бошагъанды. Майдалын аппасына саугъагъа бергенди.

Бек игилени санында

Москвада Бауман университет жаланда Россейде угъай, битеу дуняда да бек иги ВУЗ-ладан бирине саналады. Мадина анда алгъанды бийик билим. Къыралыбызны ара шахарында инвестиция компанияны финанс аналитиги болуп ишлейди. Мадинаны юсюнден, эшта да, биз «РР» («Русский репортѳр») журналны 2011 жылда февральда чыкыгъан номеринде «Зов крови» деген аты бла басмаланган материалда айтылгъанындан иги айталлыкъ болмабыз. Аны себепли окъуучулары ол статьяны къысхартылгъан тексти бла шагъырей этейик:

«Тогъузаланы Мадина Бауман атлы МВТУ-ну кѳп болмай бошагъанды, инвестиция компанияны финанс аналитигиди. Озгъан жаз башында Москваны метросунда болгъан терактдан сора къанын биринчи кере бергенди. Тюзюн айтханда, хакъ излемей къанын бериу энди анга экинчи иш усталыкъ болуп къалгъанды.

Башланган а мындан юч жыл алгъа этилгенди бу иш. Ол артыкъ иги танымагъан, кесича, Нальчикде жашагъан таулулары юйюрлеринде гитче жашчыкъ къыйын ауругъанын эшитгенлей, чабып жетгенди Каширкада онкология арагъа. Жашчыкъ анда жата эди. «Алай менден къан алыргъа унамагъандыла, ауурлугъум (вес) жетмей эди», -деп эсгереди Мадина. Юйге келеди. Кече кѳзюне жукъу кирмейди, аш ашаргъа да кѳлю бармайды. Шуѳхларына, танышларына, биргесине окъугъанлагъа сѳлешеди телефон бла. Бир талай адамны жыйып, эрттенликде сагъат жетиге аланы больницаны лабораториясына элтеди къан берирге. Артда къан бериучолени энчи къауумун къурайды.

Тогъузаланы къыз быллай эсгереди:

-Мен быллай загха да тюбегенме. Бир адам, эрттенликде эртте туралыкъ туйюлме деп, къан берирге барыргъа унамагъан эди.

-Биреу унайды, башхасы уа унамайды. Некди ол алай?-деп соргъанбыз Мадинагъа.-Сени иш усталыгъынгъа прикладной математикады. Аны бла кюрепсенг иги туйюлмюдю кесинге?

-Аны математиканы законлары бла ангылаталлыкъ туйюлсе. Ол адамны къанына сингип къалгъан бир затды. Тенг къызым бла мен кимге да къан берирге хазырбыз. Экибизни да къаныбыз ючюнчю отрицательнаяды. Ол бек аз тюбеген группагъа саналады. Аллай къан керек болгъанланы интернет бла излейбиз, болушлукъ этерге суйгенибизни билдиребиз. Къан берирге барама

да, биягы ауурлук мардагъа жетмейди. Этибизге къошаргъа керекди деп, кеп ашаргъа къорешибиз. Гамбургерле алабыз къан сайын, кече да ашайбыз. Қъан алычу пунктдан бизни биягы артха къайтарып къоймаз ючюн.

...Метрода чачдырыу. Ёлгенле, жаралыла да болдула. Мадина бла тенг къызы да бардыла къан берирге. Бу жол аланы артха къайтармадыла. Мадинадан къан алгъан медсестра кёлоне тиерча бир сёз айтды: «Бир ыйыкъ озуп келсегиз болмаймы эди? Сиз асыры кепсюз». «Кепсюз» деп кавказлылагъа айта эди.

Кавказлыла да къан бергенлерини юсюнден журналистле къысха репортаж этгендиле. Бирле уа ала жукъгъан ауруулары болгъанладыла деп хапар чыгъаргъандыла.

-Андан сора къан берирге барлыгъынг келе болмаз?-деп соргъанбыз Мадианагъа.

-Мен ол адамланы терслемейме. Ала пропаганданы тузагына тюшгенледиле. Керек болгъаннга къан берирге уа къызгъанырыкъ туююлме,-деп жууаплагъанды къыз.

Мадинаны «Ол адамны къанына сингип къалгъан бир затды»,-дегенине эс бургъанма. Адамлыкъ, къарыусузгъа болушургъа, эс тапдырыргъа хазырлыкъ анга Тогуза-ханны, Оразайны, Кемалны къанлары бла берилген болур.

НИУ-ВШЭ-ни (Научно-исследовательский университет-Высшая школа экономики) студентлери Вышканы Питерде жабыкъ группасында бек ахшы россиянкаланы рейтингин жарашдыргъандыла. «Сизни оюмугъузгъа кёре эм уллу хурметге аладан къайсысы тийишлиди?» деген соруу бардырылгъанды. Сорулгъанланы асламысы биринчи жерин Тогузаланы Мадианагъа бергендиле. Анастасия Волочкова бешинчи жерден ёрге кётюрюлмегенди. Мадина бек аз тубеген къан группалары болгъан адамланы къауумун къурагъанды. Кесини къаны да аллай группалыды. Аны къаны ёлюмден къутхарыргъа боллукъланы излейди. . .

Магометни сабийлерини юслеринден соргъанымда:

-Юч жаш бардыла,-деди.

-Къызыгъыз болмагъанына жарсымаймысыз?

-Нек жокъду.Светлана, Марина, Раиса. Фатимат а! Ол мени биринчи туудугъумду, биринчи да уллу аппа (прадед) этгенди мени.

-Бирси туудукъларымы кёллерине тиймесин мен Фатиматны айырып бек суйгеним ючюн. Суймей а? Кесинг сагъыш эт. Аны тилеген жаш мен тамбла сени атанг-ананг, Карашаев атлы орамгъа, келечиле жиберликме дегенде, ол а, угъай, бизде аллай затлагъа аппабыз оноу этеди, Хасаниягъа барыгъыз, дегенди.

Магометча къайын аталары, Тамарача къайын аналары болгъан келинлени насыпллары тутханды дегре боллукъду.

Тамара кесин да насыплыгъа санайды. Қъадар аны Тогузаланы Магометге жолукъдургъанына Аллах бла ыразыды. Магомет да Тамарасыз жашауун акъылына да келтиралмайды. Ала бирге жашагъанлы 50 жыл толгъанды. «Алтын той» къурап, жангыдан регистрация да этдиргендиле. Ала бир бирлерине деп туугъан болур эдиле. Узакъ ёмюрлю болсунла!

***КЪУЛБАЙ УЛУ Алий,
журналист.***

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

АКЪТЁШ

Къуйругъун къаты жумуп, эки бут арасына сугъуп, кёпден бери юсюнден хазна тюшмеучю жабагъысыны учларын жел тарай: «Ай, бу жол бир къутулсам а, ёлгеним ит болсун сени ар-базынга аягъым кирсе!» – дегенча, анда-санда ызына да къарай, ахсай-ахсай, мукъут болуп баргъан Акътёшно ызындан, онг къолунда ташы, сол къолунда таягъы, жерге тийген къайсы аягъы болса, аны ичине баймакъ баса, эки ашыгъы бир кезиуде бир бирине тие: «Тутугъуз аны! Уругъуз аны! Ашагъанды!» – деп къычыра, Макъуш ныгъышха жууукълашып келеди. Ныгъышда олтургъанла, секирип ёрге къоба: «Не къан жаугъанды мынга?! Кимин ашагъанды?! Сабийине-затха жукъ этипми къойду?!» – деген сёзлени айта, итни аллын тыяргъа чапдыла.

«Сени жауунга да ныгъыш бирден къопсун!» – деген сезим Акътёшно кёлюн такъыр эте, «да энди боллукъ болду, къачып къутулгъандан башха жукъ къалмайды, иш солуна айланса!» – дегенча, ит сол жанына элтген орамга терк бурулду.

Чабалгъаныча чабып келген Макъуш итни ызындан сол жанына терк бурулгъанлай, зыгъырлы жолда аякълары тайып, жолну къыйыры бла баргъан арыкъгъа баууру бла кёндеден жыгъылды. Макъушха болушлукъгъа келген жашыракъ къауум, ит кёзден ташайып кетмесин дей, Акътёшно ызындан тюшдюле. Гулоч таягъы болгъан текесакъал къарт да, Макъушну къатына жете: «Ай юйюнге, бауурунгу буза эдинг да?! Не болгъанды?!» – деп, аны ёрге тургъузургъа дыгалас этди. Макъуш, жыйырылып ёрге къоба, юсюн къакъгъан кибикле эте: «Ашагъанды! Мени къоюгъуз да, аны тутугъуз!» – деп, ызындан да бир-эки къужур сёз айта, итни сюрюп баргъан жашланы ызларындан къызыу-къызыу атлай келип, чабып тебиреди. Текесакъал къартны: «Кимни ашагъанды? Не къан жаугъанды?!» – деп соргъанын эшитди-эшитмеди эсе да, Макъуш бир жанына малтин кибик бола, иги узайды.

Бир бирине эришип, аякъ алышларын сынагъанча, итни сюрген жашла, топ-туп этип, жолну букъулатып барадыла. Орамга чыгъып: «Не болгъанды? Къайры чабышасыз?!» – деп соргъанлагъа: «Ашагъанды! Тутугъуз! Уругъуз!» – деген сёзледен башха жууап эшитмей, чабар къарыулары болгъанла сюргенлеге къошула тебиредиле.

Солгъа баргъан орам бошалгъанында, Акътёш: «Энди онгнга да барып бир кёрейим...» – дей, онг жанына элтген орамны ёрге таянды. Сюргенле уа кёпден-кёп бола барадыла. Сынжыргъа тагъылмаучу итле да къошулгъандыла, адамла кими буруу башына минип, кими терекге

ёрлеп, кьоркьгъан да, сейирсинген да этип кьарайдыла. Хауада аяк тауушладан, ит юргенден, «Ашагъанды! Тутугъуз! Уругъуз!» деген сёзледен башха зат эшитилмейди. Солгъа бла онгнга элтген орамла да кьысха заманда тауусулурча кёрюнмейдиле, не ючюн дегеннге, кьачхан бла сюргенлени аяк алышларын бирер кьат айыпсыз сынап чыкьгъан орамла, экинчи кьат да тепленип башлагъандыла. Акътёш бла бир заманыракъда чабышып башлагъанладан бир бёлеги арый да тебирегендиле. Кесин кыйнаргъа излемегеннге не уа арыгъаннга, чапмай кьойгъанлыкьгъа, киши тазир салырча кёрюнмейди. Кимни да солургъа эркинлиги барды, жангыз Акътёшге жокъду солургъа заман, не ючюн дегеннге, орамладан жангы кьошулгъанла жангы кюч бла чаба, Акътёшге таш-агъач атадыла. Кьулагъыны жаны бла шууулдап ётген ташлагъа, агъачлагъа, аман сёзлеге Акътёш хайт деп юйрене да кетгенди. Ол юйреналмагъан бир жаман борбайлыракъ маскеди. Бир кезиуде ызындан жетип, секирип кьуйрукъ башындан кьапса, уллу Акътёшню чабыуун сериуюн этдиреди. Маскени жаякълары кьарыша, арт аякълары жерде суйреле, тамам тыйып кьоялмазын ангыласа, мындан ары бедишлик болмайым да, жиберейим дегенча, бошлайды. Тартылып туруп, терк бошланган резинни кыйырыча, Акътёш аллына чортлай, абын-сюрюн эте, боюн тюбуне болургъа аз кьала, жангыдан бирча ахсай, чабаргъа жарашды.

- Мортёш, тут! – деген иесини ауазын эшитген гырхы маске, ызына кьарап кёл таба, кеталгъаныча алгъа кетди. Тогъай бурулуп кьачхан Акътёшню аллына чыгъа, тохтап, бууушургъа базалмай, аллында чабып барады. Ызына кьарап, Акътёшню ачыулу кёзлерин кёргенинде, экинчи кере ол кёзле бла тюбеширге излей, «тюз чабышыугъа уа кьат жарымыма келаллыкъ туйюлсе» дегенча, иги кесекни алгъа узайды. Кьолунда мазаллы таягъы бла алларына чыгъып, эрттеден окъуна таякьны хауада бура келген кишини кёргенлей, Мортёш, «ма ол ызымдан келгенни урлукъса» дегенча, ызына кьарай, дагъыда терк аллына кьарап, ол «таякьлыны» кьатына келди. «Таякьлы» Мортёшню тюз сыртына таякьны жетдиргенлей, маске кьангсып, кьуйругъун да эки бут арасына тыгъып, бир жанына кьачды. Мортёшню иеси кенген: «Ай юйюнге, аны урма да, ол ахсакъ мурдарны ур!» – деп кьычырды.

Акътёш да ол таякьлы кишини таныды. Юч жыл чакьлыны мындан алгъа, Акътёш тамам жетген ит болуп, тишим бла кьыссам, ташны муру-чуру этерме деген заманында, Мортёш да кьайдан эсе да кьангыра келген эди бу элге. Кьабыргъаларына салам мулхарла кьатып айланган иесиз маске, той баргъан юйден узакъ болмай багушда, эти иги ашалып бошалмагъан жарагъан бир орта иликни табып, кемирип башлагъанлай, ол тийреде «кьараучу» болуп айланган бир уллуракъ маске кьайдан эсе да чыгъып, жетип, Мортёшню буугъан эди. Мортёш сюекни жерге атханлыкьгъа, ол «кьараучу» маске сюекни алып кетип кьалыргъа унамады. «Мен тургъанлай, бу аламат сюекге тиерге кьалай базалдынг, хашкен?!» – дегенча, Мортёшню талап тургъан болмаса, тохтар кьаны болмады. Мортёшню ачы кьансыгъанын эшитип, алайтын ётюп бара тургъан Акътёш жетип: «Онглу онгсузну этин ашагъан адет эсе, бир

кёр энди сен да кьярыуунгу!» – дегенча, ол «кьяраучуну» тюпге басып, талап тебиреген эди. «Энди кьоярмы эдим, ёлтюрюп да кьоймайым!» – дегенча, Акътёш «кьяраучуну» тюрден бошлаганлай, «кьяраучу» терк кьобуп, Акътёшню кьабар умут этди. «Да сен а не аман озуп кетдинг да!» – дегенча, Акътёш, «кьяраучуну» тюз кьулакь артындан кьабып, аякъларын жерден айыра, хауада эки жанына чайкьап тебиреди. Той барган арбаздан чартлап чыкьган кишиледен бири: «Иtimi сойду!» – деп кьычыра, буруудан кьазыкьны алып, талашхан итле таба мыллыгын атды...

Ма бусагьатда Мортёшню сыртына да кьазыкьны жетдирип, аллына кьажау сюелип турган киши «кьяраучуну» иеси болганын таныган Акътёш: «Бу кьяямат кюнюмде да, хыйныча, аллыма кьайдан чыкьды? Не мадар этсин, Аллах, онгсуз инсанынг?» – дегенча, тегерегине кьарады. Бир жанына кьачып кьутулургьа – орам тар, буруула – бийик. Тохтап кьалсам, ызымдан келгенле саудан тулукь этерикдиле! Ол кюн кьазыкь бла уруп, тишлерими ичине кьуйган да сен эдинг! Сени амалтын кьалдым мен бу кюннге! Ит бла ит талаша эсе, сен адам эсенг, ортагьа нек кьошуласа?! Мортёшге кьазыкьны жетдирип, бир кесек кёлномю кьандырдынг эсенг да, мен сени кёрюп болмайма! Бюгюн ёллок эсем да, сени бир жеринги ачыта ёлейим!» – дегенча, келалганыча келип, Акътёш «кьазыкьлыны» юсюне секирди. Киши асыры эрттеден кьазыгьы бла хауаны сермеп, кьазыгьын ызына жьыргьа умут этген кезиучюкде кёкюреги ачыкь болганлай, Акътёш башын бир жанына тута, ёшюню бла уруп, ол кишини тюз сыртындан жерге салды. Тенгизча-теркча кьобуп келген адамла теплеп кетмесинле деген акьыл башына келген киши, тобукъланып, жолну бир жанына жанлады. Мортёшню иеси биринчи жете: «Ай юйюнге, маскеми алай кьалай урдунг?! Кесинг а саумуса?» – деп сорду.

- Саума-сау! Башымы бир аман урдум! Бу кьутургьан итди да, не зат эсе да?! Башымы тешдиртди дейме? – деп, желкесинден огьарыракь жерине бармакълары бла тие, кьан жугьу болган бармакъларын кёргенинде: «Дохтургьа элтигиз! Кьутургьан ит кьаханды башымдан!» – деп кьычырды. Алайгьа жетген жашланы бир бёлеги ол кишини дохтургьа элтир кьайгьылы болду, башхала да: «Ит кьутургьан итди! Кьапханды! Ёлтюрюгюз!» – деп кьычыра, жангы кюч бла Акътёшню сюрюп тебиредиле. Мортёшню иеси да: «Бёрю азыгьы боллукьну уругьа бир ушкок жокьмуду?!» – дей, сюргенлеге кьошулду. Иесини чапханын кёрген Мортёш, кёл таба, чапханланы аякь орталары бла ёте, жангыдан алгьа чыкьды. Кьалган итле алгьаракь чыгьа да, дагьыда ызларына кьайта, иелери тенгши чабадыла. Мортёш а, иеме кертилигиме бюгюн бир танытайым дегенча, биягьы Акътёшню ызындан тюршенди. «Сени амалтын ашадым бюгюн да таякь, шо сени бир жерингден бир кьабып ачитсам, ёлсем да ёлдюм демез эдим» дегенча, Мортёш Акътёшню ызындан жете, арт бутундан кьапды. Ауузу бла жабагьы кесекни жьыртхан болмаса, тишлерин этине жетдирамдады. Ызына кьараган Акътёшню биягьы ачыулу кёзлерин кёрген Мортёш артхаракьгьа кьалды.

- Ит кьутургьан ит эсе, маскени бери тьй, анга да жугьарыкьды

ауруу! – деген кычырык чыкды. Мортёшно иеси: «Мортёш! Артха!» – де кычыргъанын дауурладан иги ангыламагъан Мортёш, юсгюрген этеди дегенча кёлюне келип, аллына мыллык атса да, Акътёшно къарамы кёз аллына келе, бек жууукъ киралмады.

Ызындан кълмай келип тургъан Мортёшно сезип келген Акътёш: «Ай, сени ол кюн «къараучугъа» азыкъ этдирмегенимден уллу терслик этген болмаз эдим анамдан туугъанлы! «Кимни арты, кимни аллы» деген бу болур эди? Тишлерим ауузума куюлуп, сюек-мюеклени кемиралмай башлагъанымда, ал кезиуде ием жумушакъ ашла бере да келген эди. Артда эригип къойгъанында, калак бола, багуш жанлада кече къала башладым. Хар жетгеннге къуйругъуму булгъап, ызындан айланы турургъа уа ёхтемлигим къоймады. Макъуш да ызыма чакъырмады. Хашкен Мортёш а, кимни кълунда не кёрсе, анга къуйругъун булгъай, кесин кълансытхан кибикле этдире, къллайла тюшдю эсе да, ол бар адамны кълуна тюшдю да, кюннге чыкды. Бир ниетлилени, бир бетлилени, ёхтемлени жер бла тенг этип, эки бетлилени, кир ниетлилени, кълзбай итлени тёрге нек чыгъараса, Уллу Аллах?!» – дегенча, кълчып барады Акътёш, жан солуу эте. «Бу хужу тар орамдан ары чыгъып, элни кълыйрына бир жеталсам, андан ары ол тюзде сюрюп да айланырыкъ болмаз эдиле. Ай, бу жол бир кълутулсам, ёмюрде кълйтмаз эдим бу алыннган элге!» деген сезимлеге ышана, Акътёш эл кълыйыр таба айланды. «Ма энди тёрт-беш юйню кълты бла оза эсем, чыгъама тюзге. Я Аллах, сен болуш!» дегенча Акътёш, къларыуундан келгенча, не чабалгъаныча чаба, сюргенледен иги кесекге айырылды. Кълыйырдагъы юйню арбазындан сюеги Акътёшден хазна кем болмагъан Бойнакъ чартлап чыкды. Бойнакъ къларап, Акътёшно кёргенлей, ызына кълчып кирирге да тебиреди, дагъыда Акътёшно халын онгсузча кёргенинде, сюелип хырылдап тебиреди. Акътёш да, Бойнакъ да, кёргенлей, бир бирлерин таныгъан эдиле.

Бир жыл, кълар жангы жаугъанлай, Акътёш иеси бла уугъа тебиреген эди. Ма былайгъа жетгинчи, ажирге тургъан гажини ызындан айланнган итлеге тагъылып, Акътёш артхаракъда кълалгъан эди. Макъуш тюз былайгъа жетерге, бюгюн ычхыннганча, къллайла эсе да сынжырдан ычхыннган Бойнакъ орамгъа чыгъып, Макъушну юсюне мыллыгын атхан эди. Макъуш кълбында тургъан ушкогу бла кесин жакъларгъа кюреше, тамам жунчуй тебиреп: «Акътёш! Бери!» – деб кычыргъанлай, Акътёш эшитип чапхан эди. Келалгъаныча келип, ёшюню бла уруп, Бойнакълны тёнгеретип, кълулакъ жанындан кълбып, тынч этген эди. Акътёшно иеси ол кюн Акътёшно бурунундан уппа эте эди. Ол кюн тапхан сыйыны мингден бири бюгюн болса, Акътёш бу сыйсызлыкългъамы жетерик эди?! Сый бир кюннге келип, бир кюннге кетип кълалыргъа да боллукъду. Акътёшно сыйы сабыр келип, сабыр кетген эди. Эки жаягълын бир бирине кълты кълсып, тишсиз болгъланын кёргюзтмезге дыгалас этип, къллай бир заманны айланнган эди... Ашдан тамам онгсуз болгъланында, жабагълсын арыталмай башлагъланында ангылагълан эдиле башха итле Акътёшно харсха келип тургъланын. Ма бу Бойнакълны талагълан кюнюнде Акътёш Мортёшно ит саннга да кълшмай эди. Бусагълтада уа, ма, итге, адамгъа да башчы болуп, жетиб келеди, сояма

деп Актѣшню. Бойнакъ да, «аллынга жангыз бир атлам этгенлейнге, тишсиз-жабагъы, бѣрю къойну боюнун тартханча, кесип къоярыкъма!» дегенча, аллына сюелип, хырылдайды.

- Аллымда – Бойнакъ, артымда – алынган адамла, я Аллах, бир себеп бол сен манга! – дегенча, Актѣш бир жанына секирди. Илчик буруну тюбю бла гардош бачханы ичине кирип бугъуналсам деген дыгаласда, бачха таба чапды. Бойнакъ аллына бир-эки секирип, ол чабып келген адамладан да къоркъа, ууакъ жорта, арбазына ташайды. Мортѣш, гауулдап, Актѣшню ызындан картош бачхагъа кирди. Къалгъан итле да буруну тюбю бла кире, мыллыкларын алгъа атдыла. Чабып келген жашла да бурууну башы бла секирип тюшдюле. Жан солуу эте, ичи кюйюп баргъан Актѣшню кѣзлери алас-булас кѣре, къарыуундан келгенича келип, бачханы ол бир кыйырында сетка буруугъа кесин уруп, артына чартлады. Жашладан эсе алгъа жетген итле Актѣшню ауузундан сыйырырча зат болмагъанын кѣргенлеринде, «бошунакъгъа сюрюпмю айланабыз бу жазыкъны?» – дегенча, ызларына бурулуп, иелерини алларына чыгъа, куйрукъларын булгъадыла. Гардош башланы теплеп, чабып келген жашла, сетка бурууну мойюшюне къысылып, тишсиз ауузунда кириулерин кѣргюзе, хырылдаргъа кюреше тургъан Актѣшню юсюне таш-агъачны куюп тебиредиле. Хар таш, агъач, топуракъ гырт келип тийгени сайын Актѣш къансыйды. «Къутургъан итге ушайды, къатына жууукъ бармай, кенгден уругъуз!» – деп, бир буйрукъ берген ауаз да эшитилди. «Огъай! Къутургъан ит алай болмайды!» – деп, биреулен да ветеринариядан билимин чертип кюрешди. «Да не эсе да, ашагъанды да?! Ёлтюрюгюз!» – деп башха биреу да жашлагъа кѣл берди. Мортѣш а, Актѣшге къарап: «Къалайса энди? Ол кюн «къараучудан» къутхардым деп, къанымы ичип къойдунг да! Ачыкъ айтмагъанлыгъынга, ичингден «къутхардым» деп тургъанынгы, мен сезмеген сунупму тура эдинг, махтанчакъ?! Къатым бла ѳтсенг, кѣрмегенча этип кетиучюнг эсингдемиди? Сени ызынгдан къарап: «Аллах биреуге аллай кючно, аллай сыйны, аллай санланы берип, бир башханы уа менлейин маске этип нек къояды?!» – деп, азмы улугъанма, кѣкге къарап?! Хар жол сайын сени аллында кесими борчлу кѣрюп, «борчуму къайтарыргъа уа къолумдан келмей, ненча кере сыннганды жюрегим?! Бармыды тюзлюк дуняда?! Аллах жарата эсе, барыпызны да не маскеле этип жаратсын, не уллу итле этип жаратсын! Алай тюйюл эсе уа, биз, маскеле, не да этип, сенича уллуланы сыйларын энишге тюшюрюрге керекбиз! Жабагъы юсюнг, тишсиз ауузунг болгъанлыкъгъа, башыбыздан энишге къарамазча болургъа керексе сен! Къысхасыча айтханда, жокъ болургъа керексиз дуняны башындан!» – дегенча, хамхотун ачыулу этди. Къалгъанладан алгъаракъ чыгып тургъан Мортѣш, иесини: «Мортѣш!» – деген ауазын эшитгенлей, андан ары не буйрукъ берлигине да иги тынгыламагъанлай, Актѣш таба агылды. Башыма таш тиеди деп къоркъуп, башын сетка буруну тюбюне тыгъаргъа дыгалас эте тургъан Актѣшню жетип бутундан къапды. «Я арабин, ма бусагъатчыкъда таш-агъач атмай, бу сыйсыз бла кесими бир куюп олтурсала» деген умутну эте, кѣлю къарыусуз эте тургъан Актѣш ахыр кючюн салып, ызына айланып, Мортѣшню тюпге

басды. Аллахдан бир себеп келип, кьабып, боюнун юздюрюп кьоялмаз-мы эдим дегенча, боюнундан кьабалгъаныча кьапды. Адам кьолу бла кьысхандан онглу болмады кьапханы. Былай кьысып турсам, тылпыуун тыяр эдим, боюнун кесалмай эсем да деген сезим кёлуне келген Акътёшно жюрек аузуна кьаты табан тийди. «Ыхык» деп, Акътёш бир жанына чартлады. Тюбюнден ычхыннган Мортёш, терк ёрге кьобуп кьалалмай, бир кесекни эс жьы тургъанлай, жашланы бири: «Кьутургъан ит кьапхан эсе, маске да кьутургъанды! Уругъуз аны да!» – деп, аллына секирген кибик этип, жумдурукъ тенгли топуракъ гырт бла Мортёшно кьабыргъасына жетдирди.

- Тохта, юйюнг кьуруп урлукъ! Кьутургъан ит туююлдо деди ушайды да ветеринар! Не эминагъа ураса мени маскеми?! – деп, Мортёшно иеси маскеси таба чапды.

Кёзлеринде жилтинле ойнай, ким келгенин да иги ангыламай, Мортёш ачы кьансып, мукъут болуп, картош башланы ичлерине ташайды. Мортёшно ачыуланнган иеси: «Уругъуз, неге кьарайсыз!? Бу мурдар жабагъы амалтын гюнахсызлагъа да таякъ жетеди!» – деп кьычыргъанлай, биягъы таш, топуракъ гыртла Акътёшно юсуне жангы кюч бла келип тийип башладыла. Хар келип тийгени сайын Акътёш энишгеден - энишге чёгелей барады. Башын эки аягъыны ортасына жашырыргъа да дыгалас этип да кёрдю. Кьабыргъасына тийген загланы энди сезалмай башлады. Бойнакъдан кьутхаргъан кюнюнде бурунундан уппа этген иесини бети кёз аллына келди да, бюгюн этгени да эсине тюше, кьабама деп, тишсиз кириулери бла хауаны кьапды. Тюз эки кьулакъ ортасына жютю таш келип тийгенинде, Акътёш, кьачып барып, бир дорбуннга киргенча болду. Чабып, теренден-тереннге кире барса, тёгереди кьарангидан-кьарангы бола барады. Ахырында эки кёзю аласбулас кёре, дорбунну бошалгъан жеринде кьара кьабыргъасына башын ургъаны бла тёгерек кьап-кьарангы болду.

- Мен уруп кьалтыратдым! – деп, халкъдан бюсюреу излегенча, кьатангы ишленнген бир жаш ызына кьарап ышарды.

- Алан, сен аман тап урдунг... Афганистанда юйретген болур эдиле терк ёлтюрюрге? – деп, бюсюреу излегенча, бир ауаз да эшитилди.

- Не кьан жаугъанды?! Бачхама бу зарауатлыкъны кьалай жетдирдигиз?! Чочхала да этмейдиле былай! – деп, тири-тири атлап келген кьатынны кёрген жашла, келген жоллары бла ызларына барып, илкич буруну ол жанына секирип тюшдюле. Бачханы иеси кьатын ёлюп тургъан итни кёргенинде: «Не мурдар болгъансыз?! Бу жазыкъ итни келтирип, мени бачхамда ёлтюрмесеги, не юйюгюзге ёлю киреди!?. Эл бирденми алыннганды?! Ары кьоратыгъыз бу итни!» – дей, тиширыу илкич буруну кьыйырына жууукълашды. Жыйылгъанладан киши жууап кьайтармай, кете тебирегенлеринлей, текесакъал кьартны алларына келе тургъанын кёрюп, сабыр болдула.

- Не этдигиз итни? Ит кьутургъан итни эди? – деп сорду кьарт.

- Угъай, кьутургъан ит болса, мен танырыкъ эдим! – деди ол мал дохтур жаш.

- Да сора кимни ашагъанды? Ит Макъушну ити болуучу эди да?

Къайдады Макъуш? Макъуш! – деп къычырды текесакъл къарт.

- Не къыйынлыкъл келгенди жанынга? Къартлыгынгда не бугъунчакъл ойнайса, жашланы ичлерине кирип?! Бачхама бу халекликни къалай салдыгъыз?! Картошчукъл бла кечиниучю эдим. Пенсия да бермейдиле, энди манга ачдан ёлмю дейсиз?! Ким тёлерикди манга? Барып, часткобийге да, сабетге да айтайым! – деп, жылы келген къатын «текесакългъа» жанды.

- Тохта муну! Не эминагъа хахайлайса?! Бачханга эл бир оноу этер. Ит кимни эсе да ашагъанды! Макъуш!!! – деп къычырды къарт.

Макъушну ауазы чыкъмады.

- Да, жамауат, ит не этген эсе да, Макъушну юйдегисине этгенди. Жюрюгюз, барайыкъ да, хапар билейик! – деп, текесакъл къарт алда, къалгъанла да ызындан тебиредиле. Акътёшно сюрген сагъатда къошулалмагъанла да, къайгъы этип, «не болду?» – дей, тул-туман болуп, элчиле Макъушну юйюню къатына келдиле. Макъушну юй бийчеси, арбаздан орамгъа чыгъа: « Оу, анам, мен жазыкъ! Не болду?!» – деп, кёзлерин жандырып, тёлерегине къарады.

- Да бизге жукъл болмагъанды! Сизге не болгъанды? Ит кимни ашагъанды?! – деди текесакъл къарт, соруулу къарай.

- Тоба дегиз! Кимибизни ашарыкъды ит?! Къарындашыгъыз къой кесип бошاپ, тёрт санын юйге киргизген эди. Арбазда табакъда чегимеги кибикле къалгъан эдиле да, ол хужу Акътёш къаллайла эсе да эт ийисни ангылап келген болур эди, аланы жута тургъанлай, аз тартханчыгъы бла къарындашыгъыз чыгып къалып, ачыуланып, сюрюп кетген эди итни ызындан. Энди къара чегилени итге бермей не этерик болур эдик? Ол ичгенчиги бла не болгъанын да иги ангыламай сюрюп кетген болур эди. Мен а, анга бир жукъл болупму къалды деп, жаным чыкъды да къалды?! Да келе болур кеси да. Къайдам, къайсы тенгине кирген болур? Келигиз юйге, хазыр эт бише турады, сыйлайым, – деди Макъушну юй бийчеси, токъбет, алакёз тиширыу.

Текесакъл къарт, не амандан, не игиден жукъл айтмай, бурулуп, кетип тебиреди.

- И-й, бир бек жунчудум бу къадар адамны кёлгенимде, къоркъуп да ёлдум... Ол келе эссе, не айтайым? Не дерме? – деди Макъушну юй бийчеси.

Текесакъл къарт терк ызына бурулуп: «Деб а не дериксе, юйюнге ёлю болгъанды дериксе! Итинг Ханипаны бачхасында ёлюп жатады дериксе! Бачхадан чыгъар да, бир жерде басдыр дериксе! Къачда бахчангдан чыкъгъан картошну тюз жартысын Ханипагъа элтип бермесенг, картош ашагъанынг харамынг болсун дериксе! Бу жолдан сора къуугъун этип орамгъа чыкъсанг, эки къысхач бутунгу гулоч таякъ бла уруп сындырлыкълма дей эди дериксе! Эмина... дериксе! Не дериксе андан сора?! – деп, ауузу от чагъа, тири атлап, кетип тебиреди.

Кёзу бла къойча, жыйылгъан миллет да, хар бири бирер тюрлю ауаз чыгъара, текесакъл къартны ызындан кетдиле.

БУРУНКАЙ

Къочхарбийланы Бурункайны бурунуну хапары, къалгъан бурунлача, ат башындан айтылып къаллыкъ бурун туююлдо. Ол бурун кѣп сууукъгъа, иссиге, желге, жангургъа, жумдурукъгъа да тѣзе келген бурун эди. Халкъгъа бирер чам ат дыккы-мыккы жетген сагъатда, ол бурун кѣп чам атха ие эте келген эди Бурункайны. Сѣз ючюннге деп айтханда: «Къочхарбурун», «Къушбурун», «Къалачбурун», «Тогъайбурун», къайдам, не айттайым аны кибик, биреулен а «Пашотбурун» да деучю эди. «Башха чам атла, манга хайт-хойт деселе, келише да кете эдиле, бу «пашот» бла мени бурунумда не ушаш зат барды? Жаныма жарамагъан сѣз бурунума терк ѣтюп, пашотча жанып къалгъан халым болуп, аны ючюн айта болурму? » – деп, кеси кесине кѣп кере сорса да Бурункай, анга жууап табалмай эди. Бурункайны чам атларын къуру къарачай тюрсюнлю атла бла къоймай, элчи жашла, интернационал боялу атланы да тежеучю эдиле анга. Энтта бир кере сѣз ючюн деп айтханда: «Носов», «Бурунидзе», «Буруниян», «Брунер» деген атла Бурункайгъа тамам жабышып къалмасала да, бир юч-тѣрт кере уа кеслерин ышып кѣрген эдиле. Тыш адамла бурунуну юсюнден чам-къум этгенлеге Бурункай юйрене да кетген эди. Сюйген адамлары айтсала уа, Бурункайны къыйналыуу терк ачыугъа кѣчюучю эди. Бир-бирледе къарт атасына ачыуланып: «Гитче сагъатымда окъуна бурунуму абадан боллугъун кѣрдю эсе Аппа, Бурункай деп атамай, бир мажалыракъ ат атаса не къан жауарыкъ эди? Огъесе, хар атымы айтханлары сайын, бурунум эсима туюшюп турсунму деп атагъан эди бу къужур атны манга?» – деген соруууна да жууап табалмай эди Бурункай. Эм бек жюрегин жаргъанла уа атасы бла анасы эдиле... Бурункай бир гитче хатачыкъ этсе да, сѣзден сѣз чыгъа келип, Бурункайны буруну сѣзге къошулмай къалмай эди. Атасы: « Аны ол бурун кибиги да неге ушайды, осалны?! Туура сиз жанындан жукъ къоймагъанды!» – десе, анасы да ол бедешни кеси жанында къоюп олтуралмай: «Алай игилик кѣр! Къайсы къарындашымы бурунуна сѣз табаллыкъса?! Атанг айтыгучу эди да «къарт анамы къарындашыны хайт деген жарагъан буруну болгъанды...» деп! Ушагъан болур жашынг да анга?!» – деучю эди. «Бир сер къарт нени билип айтханды?! Бизни юзюкде, не ата жанымда, не ана жанымда, айтдырмай къоймай эсенг, жети атагъа дери уллу буруну болгъан адам болмагъанды!» – деп, атасы анасына чыртда женгиллик бермей эди. Атасы бла анасыны къызарышып, дау айыргъан аяусуз сѣзлери тамам да бурунуна ѣтген Бурункай, юй артха барып, кеси кесини бурунуна жумдурукъну-жумдурукъну жетдириб, къанын да къуйгъан эди. Алай а, ол хужу бурун къызаргъан, кѣгерген болмаса, не азчыкъ да ызына батылырча кѣрюнмей эди. Школда сабийле къозутсала, жюреги къыйналып, юйге келгенлей, къюзгюнню аллына сюелип, линейка бла ѣлчелеп да кѣрюучю эди. «Жаш адамланы ичлеринде сюеклери уруп ѣсе келип, бир тохтап къалгъанла да болуучу эдиле, аллайын, Аллах насып берип, бир тохтап къалса», – деп, иги жорала да этиучю эди Бурункай. Алай а ол бурун жолдаш, ѣсгенден-ѣсе келген болмаса, тынны-тохтаны билип, уялып-тартыны къалыр

къаны болганнга ушамай эди. Бурункайны сабийлигинде линейка бла бурунун ёлчелеп кёрюочю адети халы болуп, тамам къанына сингип бошагъан эди. Линейканы ал жанын элтип, эки къашыны ортасына тиреп, къуйрукъ жанын да эниш сюрем айландыра, эки бармагъы бла бурунуну учу бошалгъан жерден тутуп, линейкагъа къараса, линейка 7 см. деген белгини кёргюзюочю эди. Линейканы жассысы бла бурун тешиклерин жаба, биягъы эки бармакъны бурун учуна игирек къысып, этген «хыйламы» киши кёрюп къоймасын дей, тегерегине къарай, линейканы бурун тешиклеринден айыра къараса, хужу линейка беш сантиметрден азы кёргюзюрге унамай эди.

Бурункай жарагъан уллу жаш болуп, къалгъан тенглерича, аракъыгъа узала тебирегенинде, стакан бурунума тирелип, ичалмай къалып, бир бедишлик болама халкъ жыйылгъан жерде деп, боюнун иги артына къайырып иче башлагъан эди. Аны ол «амалын» эсгермейми къоярыкъ эдиле къуусёз жашла? «Алан, Бурункай, узунлугъу табанларынгдан сырт узунунг бла желкенге жетерча бир айры таякъ жарашдыр, не уа бир резин шлангачыкъ жюрюте тур хуржунунгда, алай туююл эсе, сыртынгдан жатыб иче тур. Санга киши айып этерик туююлдо, ансы, башынг артына туюшуп кетип, бир палахха къаласа!» – деп, харх бола эдиле жашла. Бурункай ичинден не айта эсе да, тышындан жашланы сёзлерин чамгъа бурургъа кюрешген болмаса, хыршыланмай эди.

Аллах-адам деп айтханда, Бурункайны бурунундан башха бир бузгъан жери жокъду дерге боллукъ эди. Къалын къара чачы, жарыкъ къанлы бети, къыйгъан къара къашлары, сагъышлы къара кёзлери, азчыкъ къалыныракъ эринлери, чыммакъ акъ тюз тишлери, сюеги десенг – инбашлары кенг, бели иничге, несин айтып, несин къоярыкъса, жангыз ол хадаус бурун болмаса, элде жашланы ичлеринде эм чырайлы Бурункайды деп къояргъа боллукъ эди. Иги кёзден къарагъаннга, кётюрюочю кранны «къармагъына» ушагъан пасыкъ бурун Бурункайны жүрегин кёп кере жарсытса да, Бурункай анга хар заманда кечмеклик сала келиучю эди. Бир кюн а: «Жюрегими жартысын» тас этдиргенден эсе, бурунуму жондуруп, жартысын тас этейим!» – деп, иги къаты оноу этди. Ол оноугъа нек, къалай келгенини юсюнден айтыллыкъды мындан ары хапар.

Элни медпунктунда ишлеген тиширыуну жыллыгъы келип, пенси-ягъа кетгенинде, аны орунуна, медучилищени жангы бошап, Келимат деп бир къыз келген эди. Бурункай а, эл-мюлк техникумну ветеринар бёлюмюн да бошап, аскерде да къуллукъ этип къайтхан эди ол кезиуде. Совхозну бёлюмюню ветфельдшери, элни медпунктуну медсестрасына кёз салгъан эди. Анга шагъатлыкъ этген ийнарны бир белек сёзю тойлада былай жырлануучау эди:

Бийик сауутха чырмалгъан жилин,
 Сен – сауут, мен жилин болайым!
 Кюндюз кюнум бол, мёлек балачыкъ,
 Кече уа, ариуум, бол айым!
 Сен къызыл къачса, мен жашил къачма,

Эки кьач бир болуп кёреим!
Башха жашлагъа кёлюнгу ачма,
Мен жюрегими берейим!

Тыш элден келип, жууукъларында тургъан кызыны, Бурункайдан сора да кёп жашла жарата эдиле. Келиматны уллу ала кёзлери сууугъу-ракълача кёрюннгенликге, кимге къалай бола эселе да, Бурункайгъа бир ышандыргъан сезимни кьойгъанча къараучу эдиле. Келиматны сыйдам акъ бетине нюр берген аз кыызгъылдым уууртларына къарап, Бурункай: «Шо, аланы къол аязы бла бир сылар эди», – деп, ненча кере сукъланнганды. Акъ мангылайыны тубюнде, узун иничге къара къашларына къарап жазгъан болур эди Бурункай бу тизгинлени уа.

*Кёкде учхан къарылгъачны
Къанатыча къашларынг.
Тели этдинг, мёлек бала,
Элибизни жашларын.*

«Бу тизгинлени Бурункай кеси жазмагъанды, башха биреу жазгъанды!» – деп, жашланы араларында сёз да жюрюучю эди. Алай а Келиматны эринлерини юсюнден жазылгъан:

*«Чыкъда жууунган кыызгъылдым гюлю
Чапыракъларыча эринлеринг...»*

- деп айтылгъан тизгинлеге кишини дауу болмаучу эди. Не ючюн дегенге, Бурункай ол тизгинлени бир китапда окъуп, мадарыча ана тилге кёчюрюп, ийнарына къошханды деп да тишлете эдиле. Келиматны ариу бетине тап келишген буруруна къараса уа Бурункай: «Я Аллах, сенде да жокъду тюзлюк! Келиматны кыыз бетине жарашхан бурун бергенинчга, мени да жаш бетиме жарашхан бир тап бурун берсенг, не боллукъ эди?!» – деучю эди. «Мардасында тохтай билген бир бурунум болса, арам-къарам этмей, кесим келечи болуп къаллыкъ эдим. Бу бурунну байракъ этиб а къалай барайым?! Не деп келечилик айтайым? Жаныма тиерча бир сёз айтып ашырса, сора сени жауунг да менлейин болсун... Андан эсе, былай тынч турайым. Бир Аллах айтхан болур... – дей тургъан эди Бурункай бу арт кезиуге дери.

Бир кече уа тышонде юслеринде акъ халатлары бла кесин да, Келиматны да ушакъ эте тургъанларын кёрдю. Экиси да усталыкъларыны юсюнден сёлеше эдиле. Бир кесекден Келимат: «Ким къалай десе да, мен сени бурунунгу артыкъсыз да бек сюеме. Атам харип мен гитче-чик сагъатда жашлай ауушхан эди. Атамы да иги абадан буруну бар эди. Бююнлюкде атамы кёзюме кёргюзтеме десем, жангыз бурунун кёрюп къояма. Сени бурунунгу атамы бурунуну кёзюнден кёрюп, аны ючюн артыкъ да бек сюе болурма», – деген эди.

Бу тышно кёрген Бурункай, эрттен бла тургъанлай, ашыгъыш тенгине барды. Бурункайны тенги – Хамзат Алиевич институтну жангы бошاپ келип, школда сурат салыу бла ишлерге юйретиуден окъута эди.

Бурункай да анда-санда дегенча сурат салыргъа суйгени себепден, Хамзат бла иги шуёхлукъ жюрюте эди. Хамзат устазлыгыны, суратчылыгыны тышында да чамны, лакъырдамы, оюнну да бек суйген жаш эди. «Олтурчу алай, Бурункай, тарихде къалырча, суратынгы бир салайым», – деп, алай олтуртуп, сау къагъытны бетине кючден-бутдан сыйынган бир бурун суратны сала: «Мен сени юсюнде бурунундан сора жугъунгу кёралмайма, ма орундугъунгу аякъ жанында къабыргъага тагъарса да, жата, къоба башласанг да, кесинге къарап, сукълана туурса!» – дей, суратны узатыучу эди. Бурункай да: «Да Аллах бурун сала билгенден башха фахмунгу сыйырсын!» – дей, кюлюрю да келмегенлей кюлюучю эди.

Бюгюн а, Бурункай Хамзатны чамларына тынгыларгъа, суратларына къараргъа деп келмегенди. Маллагъа дарман салыргъа таулагъа кетерини аллы бла, Келиматха жазгъан суймеклик къагъытын Хамзатха берирге деп келгенди.

- Хамзат, юч-тёрт кюнден мен къайтырыкъма. Бу письмону да берип, мен къайтыргъа, Келиматдан жууап алып, хазыр болуп тур. Заманым азды, кеч болгъунчу кетерге керекме», – деп, Бурункай атына минди.

- Аллах, Аллах, ахыры бу ишге сен таукел болдунг эсенг, сен къайтыргъа мен жууабынгы хазыр этерме, бар ахшы жолгъа! – деп, Хамзат Бурункайны ашырды.

Заман кюн ортадан ингирге айлана, Бурункай атын да кёмюк этдирип, «Шайтанчыкъмаз» деген биз къаяны этеклеринде орналгъан жайлыкъгъа жетди... Ингир ала, малла ыстауатха жыйылдыла деген кезиуде, кёк ачы чартлап, жауун къуюп тебиреди. Къошдан узакъ болмай, жолда кетип бара тургъан юч альпинист, жауундан къачып, къошха келдиле. Къошда тамата къойчу Саламкъуш, Бурункайгъа бурулуп: «Бу келгенле бла кетгенледен къанып къалдыкъ да! Бу къаяны тюбюнде болгъанбыз да, къаячыла бездирдиле! Быллай жауун кюн а, адам итин да эшикге къыстамазчады» – деп, сора къаячылагъа айланып: «Киригиз, киригиз къошха!» – деп, орусча чалышдыра, къаячыланы къошха чакъырды. Келгенледен бир сакъаллы:

- Айып этмегиз, жауун тохтагъанлай, палаткаларыбызны жарашдырлыкъ эдик, сизде бир кесек турайыкъ, – деди.

- Сиз биринчи къонакъ туюлсюз, ахыр къонакъ да болмазсыз, Аллах айтса! – дей, Саламкъушну къош нёгери Идрис да сёзге къошулду.

Сакъаллы къаячы Бурункайгъа асламыракъ къарап тургъанында, Бурункай, ышарылып:

- Не, бурунуму киркагъызгъа ушатып, асыры бек жаратыпмы къарайса? Бурунунгу кемге санай эсенг, биздеги эркинди, юлюш этейим! – деди.

- Кечмеклик бер, мен да кесимча бир тюрлю бир адамма, къысхасыча айтханда кинорежиссёрма. Сен актёр болгъан болсанг, бек кёп кинолада ойнаргъа боллукъ эдинг. «Хо» десенг, мен бир кино саллыкъма да, анда бир роль барды сени халинге, сыфатынга келишген, чакъырыр

эдим. Ары бла бери баргъан жол хакъынгы да, анда ашагъанынгы да, жашагъанынгы да телерикбиз, кесинги къолунга да бир жукъла берликбиз, – деди сакъаллы.

Сёзню аллында, биягъы мен къозула турама деген сезим кёлуне келген Бурункай, «хар ненге да телерикбиз» деген магъанасы болгъан сёзлени эшитгенинде, сакъаллыны керти сёлешгенине ийнана:

- Сау болугъуз, мен бир арыгъан ветфельдшер, не роль ойнарыкъма? – деди.

Сакъаллы не эсе да айтыргъа тебирегенлей, аны ауузуна чаба, къатангы, жылы къыркълагъа келген къаячы:

- О-о-о, да биз экибиз бир ишни тутхан адамла кёреме. Мен Москвада Скрябин атлы ветеринар академияда устаз болуб ишлейме. Бир ишексиз сен техникумну бошагъан болурса? Бизде бир бёлек кавказлы жаш да окъуйду. Сен да бизге окъургъа келеме десенг, къолубуздан келгенча болушурбуз. Атым Эмкаров Владимир Васильевичди, танышып къалайыкъ, – деди. Бурункай да ышарылып, тукъумун, атын айтды.

- Да танышыу эсе, барыпыз да танышайыкъ, мени атым Попов Иван Сергеевичди, хирургма, мен да Москвада жашайма, – деди иничге сакъылчыгъы болгъан сары мыйыкълы, кенг инбашлы, жылы къыркълагъа келген жаш.

- Менми къалып кетдим танышмай?! Кинорежиссёр болгъанымы айтдым. Свидер Ян Борисовичме мен. Сизни атыгъыз а къалайды? – деп, Саламкъуш бла Идрисге кезиу къарады. Экиси да атларын айтдыла.

Тепсини тегерегинде олтургъан алтауланны ушакълары бир бирине артыкъ уллу келишмесе да, Эмкаров Владимир Васильевич малланы юслеринден сёлешип, таулуланы жюреклерине жол салгъанча кёрюнеди. Ол бир экиси да рюкзакларындан консервала-башла чыгъарып, къошдача жасалгъан тепсини юсуне къошакъла этип кюрешедиле.

Ауузланып бошагъанлай, ол иничге сакъаллы, «хирургма» деген:

- Мен эшикге бир къарар эдим... - деп, эшик таба атлады.

- Идрис, бу адамны ызындан бир къарачы... – деди Саламкъуш да. Тепсини юсюн жъя тургъан Идрисге:

- Мен къарайым ызындан, сен ишинги эт, – деди Бурункай. Хирург да, Бурункай да эшикге чыкъдыла.

Жауун ол уруп жаугъанын къоюп, бирча сабыр себелеуге кечген эди.

- Да былай эсе хауа болум, биз тамбла къаягъа чыгъаллыкъ болмазбыз. Башха жерледе айлана кечигип къалдыкъ, отпускабыз да бошалады. Тамбла ёзэннге саркъырыкъ болурбуз, бир ишексиз, – деди хирург. «Да сизни не этеригизни мен къайдан билейим?» дегенча, Бурункай да тынгылауну берип атлайды.

- Сен былай тур, мен бусагъат... – дей, хирург алгъаракъ атлагъанлай, бир мазаллы ит аны таба мыллыгын атды. Чотну тапсыз болгъанын терк эслеген Бурункай: «Кет, Бойнакъ! Кет дейме!» – дей, ит бла хирургну орталарына тюшдю. Чабып келген ит кесин тыялмай, ёшюню бла аяулу ургъанлай, Бурункай да, ит да жерге жыгъылдыла. Хирургну жети къычырыгъы кёкге чыгъа: «Болушугъуз! Бошады!» – деп, хахай-

лады. Ит Бурункайдан ычхынып, хирургга чабаргъа излесе да, итни арт аягъы кьоолуна тюшген Бурункай бошламады. Хирург, къачаргъа, къачмазгъа да билмей, къычыргъандан башха мадары болмай, итни къатына келалмады. Бир кесек эсин жыйгъан Бурункай: «Иван Сергеевич, кьошха къач! Ит мени таныйды!» – деп къычырды. Хирург кьошха таба айланганлай, кьошдан тёртеулен чартлап чыкъдыла. «Бёрю азыгъы боллукъ къалай ычхынды?!» – дей, Саламкъуш ит бла Бурункай таба чапды. Идрис да къонакъланы кьошха киргизтир къайгъылы болду. Бир кесекден, юсю-башы да къара балчыкъ болуп, узунуча сыдырылгъан бурунундан да къаны келе, Бурункай кьошха кирди. Хирург, Бурункайны аллына барып: «Былай олтура кириш, жаранга бир къарайым... Башха жерингден а къапханмыды?» – дей, рюкзагындан дарман-дары алыргъа узалды.

- Къапмагъанды-къапмагъан! Ол жаман бла жагъалашхан кезиую-бюзде тырнагъы илиннген болур эди дейме... Не болса да, бу буруннга болады! – деп, кесини этген ишине ыразы болгъанча кюлдю.

Хирург Бурункайны бурунун тазалап, ашландырмаш дарманы жагъып, «байлайым», – дегенинде, Бурункай: « О кьой, не боллукъду бу къутсуз буруннга?! Гангрена бола башласа, ол артыгъын кесерле да, халкъдача, бир къутлу бурун болур менде да», – деп, жашланы кюлдюрдю.

- Унасанг, унамасанг да, столбнякдан укол этмей кьоарыкъ тойюлме. Быллай жерлеге тебиресем, аны дарманын хар заманда биргеме жюрютеме. Чабакъ этлеринги тартындырыучу аурууну къаллай хадауус болгъанын кесинг ветеринарча бек ариу билесе! – деп, дарманын жарашдыра, хирург Бурункайгъа укол этди. Бурункайны бурунунда жарасы алай терен болмагъанлыкъгъа, лампа жарыкъда узун сызлыкъ ачыкъ кёрюне эди.

- Кеч мени. Сен болмасанг, ол мазаллы ит манга не этерин Башы-быздагъы кеси биледи. Сау бол, къарындашым! Мен сени аллынгда борчлума», – деди хирург Бурункайгъа.

Танг атды. Бурункайны буруну бир кесек кёперекча болса да, адам жарсырча зат кёрюнмей эди. Къаячыла бюгюн къаягъа чыгъарыкъларындан тюнгюлюп, салафан плащларын да кийип, рюкзакларын да сыртларына атып, ёзеннге саркъыр мурат бла жолгъа хазыр болдула. Кете башлап, хирург Бурункайгъа: «Былай бир келсенг а, айтырым барды...» – деп, бир жанына чакъырды.

- Бюгече манга этген адамлыгъынг ючюн бек сау бол! Мен сени аллынгда борчлума. Кёлюнге жукъ келмесин, кесинг ыразы болсанг, бурунунг кесинг суйгенча ариу этдирирге кьолумдан келликди. Адамны бет тюрсююн тапхан анасы танымашча операцияла этеме мен. Ма бу адрес бла Москвагъа келгенинг болса, къарындашыма къарагъанча къарарма, – деп, жан хуржунундан визиткасын чыгъарып, хирург Бурункайгъа берди.

Экисини ушакъларын бёле, сакъаллы режиссёр:

- Жигит, айыб этме, манга адресинги бир жазыб берсенг а, жашауда бир керек болгъанынг болса...» – деди.

- Да мен неге керек боллукьма? – деген Бурункай, онгсунган башы бла кьошха кирип, эрлай адресин жазып чыгып, режиссёрга берди.

- Мен керек болгьаным болса да... – деп, ветеринар академияны устазы да кесини визиткаларын Саламкьушха, Идрисге, Бурункайга да берди. Алай бла кьол тутуп, кьаячыла жолга атландыла.

Маллагьа да дарман салып, Бурункай айтханыча ючюнчю кюн элге атланды. «Тырналгьан жарамы кёрюп, элчиле бурунума артыкь кере эс бёлмесинле...» – дей, Бурункай «Шайтанчкьмаз кьая» тийреден эрттерек чыкьса да, ашыкьмай келип, ашхам бола элни кьыйырындан кирди. Юйге келгенлей, анасы: «Не этгенсе, жашчкь бурунунга?» – деп, кьайгы этип сорду.

- Кьой, анам, алай бош сыдыртхан этгенме... Эригип келгенме... Кино таба да бир барайым!» – деп, юсюн-башын жарашдыра, Бурункай ашыгыпш Хамзатлары таба атланды. «Не жууап хазырлагьанды Хамзат? Не жууап берди Келимат?» – деген соруула Бурункайны аягы басханны кёзюне танытмай, Хамзатлагьа жетдирдиле. Хамзат бла саламлашып бошар-бошамаз:

- Не хапар Келиматдан? – деп сорду.

- Да не хапар болгьанын толу билмейме... Айтханынгча, письмонгу элтип берген эдим. Окьуп бошагьанлай, Келимат: «Тамбла келирсе, жууап берирме...» – деген эди. Экинчи кюн салып бардым да... не жазгьанын да билмейме, ма бу письмону берип жиберди», – деп, Хамзат Бурункайга письмону узатды.

- Кьайда? – деп, Бурункай письмогьа терк узалып, конвертни жыртып, письмону чыгарып, жутланып окьуп башлады.

Салам, Бурункай!

Мени аллай бир багьалатып жазгьан письмонга бек сау бол! Ийнарларынгы окьугьанымда, кёлум бек кётюрюлдю. Сени ненге да адам сёз тапмазчады. Мен сёзню ачыкь айтыргьа сюеме, айтыр сёзюм жанынга тиймесин... Бу бурунунг буруудан чыкьгьан артыкь илкишча кёрюнеди да кьалады кёзюме. Уллубурун жашланы гитчеликден да суймеучю эдим. Айтама да, сени бир жеринге сёзюм жокьду. Бурунунг а жюрегими аллына, шлагбаумча, кёнделен тюшгенди да кьалгьанды. Кёлюнг кьалмасын, мен сени ышандыргьанча этип, алдап ызымдан жюрютюрге излемейме. Мен да табарма Аллах буюргьан насыбымы, сени да табарынга ишегим жокьду. Бу жолдан сора жазма. Келимат.

Письмону окьуп бошагьан Бурункай ичинден: «Биле эдим алай боллугьун! Хужу бурун! Сен манга салгьан жарсыулары мен да санга жетдирейим! Келиматны жюрегине шлагбаум болуп тургьан сен эсенг, мен сени белингден тюз эки жарты этдирейим!» – дей, секирип ёрге турду.

- Тохта, кьайры ашыкьгьанса? – деди Хамзат.

- Эминагьа! Кьайры ашыгырыкьма?! Ма окьу! – деп, Бурункай письмону Хамзатха узатды. Хамзат письмону окьуп бошай, бетин бушуулу сыфатха киргизе:

- Оноу этейик. Иш бир жол бла тынып кьалмайды да... – деп, кьарыусуз ышарыргьа кюреше тургьан Хамзат Бурункайны кёзюне би-

ринчи кере эрши кёрюне, терк бурулуп, эшикле таба атлады.

- Тохта, алан, от алыргыамы келген эдинг?! Бери кьайт! – деген ауазгъа эшикни кьайтарылгъан тауушу жууап берди. Хамзат Бурункайны ызындан орамгъа чыкъды. Терезеледен орамгъа ургъан лампа жарыкълада кызыу баргъан Бурункайны ауанасы мутхуздан-мутхуз бола келип, кёзден ташайды. Хамзат, юйге кьайтып, не этерге башлагъанды Бурункай деген сагъышха кирди. Тёзалмай, ызындан салып барды. Бурункайны анасы арбазда кьурукъгъа кийимлени тагъа тура эди.

- Кеч ашхы болсун, Ханий! – деди Бурункай.

- Ахшылыкъ кёр, Хамзат! Кел юйге, жууукъ бол...

- Сау болугъуз, бара турмайым... Бурункай юйдемиди?

- Кёп болмай кьошдан келген эди да, киногъа барама деп кетди да, анда да кёп турмагъанлай келди да, кьошдан арып келгенине болур эди, жукъ да ауусланмагъанлай, орунга кирип кьалды. Жукълай болур. Кирмеген юйюнгеча... кенгден нек кьарайса? Уятайыммы? – деди Ханий.

- Угъай, уятмагъыз. Сау болугъуз! Кесим алай бош, бир тюбейим деп келген эдим да... Сау тангнга чыгъыгъыз! Мен тамбла келирме...» – деп, Хамзат кетди.

Эрттенбла Хамзат Бурункайлагъа барды. Бурункайны анасы:

- Да тенгинг бюгюн эрттерек кьопду да, юч аякълы матачклет алыргъа деп, ачхачыкъ жыйып тура эдик, аны алды да, кьайда эсе да бир учуз матачклет сатылады, мен аны алып келирме, кечирекге кьалсам, кьайгъы этмегиз, сенден не жашыруу, иште соргъанлары болса, ауруп сахаргъа кетгенди дерсиз да кьоярсыз деди да, кетди. Билесе да жаман затны кылыгъын, кеси бир затны айтса, чыртда андан кьайтмагъанын! – деп, Хамзатха хапар айтды.

Арадан юч кюн озгъандан сора, Бурункайны атасы да кьошдан тюшюп, кьайгъы этип, милициягъа билдирейим деген оноугъа келип тургъанлай, Бурункайдан телеграмма келди. «Багъалы анам, атам! Мен Москвада Скрябин атлы ветеринар академиягъа окьургъа сизге билдирмей кетгеним ючюн кечигиз. Кьайгъы этмегиз. Бир ай чакълыдан юйге барлыкъма. Жашыгъыз Бурункай.» - деп жазыла эди телеграммада.

«Бурункай Москвада академик болгъанды!» - деген хапар элге жайылды.

- Академиягъа окьургъа киргеннге академик демейдиле, студент дейдиле!» – деп, бирле да хапар жайгъанла бла ёчешдиле.

- Аланла, экзаменлени августну аллында бере ушайдыла да, Бурункай а былай эртте нек кетгенди? – деп сорду биреу.

- Совхозда ишлеген жеринден кьагът да алмагъанлай, кьаллай окьуугъа барады? Бош хапарды! – деп, контторда ишлеген биреу да Бурункайны студент болгъанына ишекли этди кёплюкню.

Не да болсун, бири алай дей, бири былай дей, ыйыкъдан артыкъны элчилени тиллерине жарау этип турду Бурункайны хапары.

Телеграммада жазгъанычы, арадан бир ай чакълы озгъанлай, ашхам бола, Бурункай такси бла элге келип, юйлерини кьатында тюшдю.

Бурункайны «академик», «студент» болгъан хапарларын унутдургъан жангы хапар элге баям болду. «Бурункайны бурунун жонуп

жибергендиге Москвада!» деген хапар кантор, ныгыш, клуб, тюкен арты тегерекледе аяусуз жюриесе да, «Бурункайны жонулган бурунун ма бу кезлерим бла кергенча, алай игилик керейим!» - деп ант этген адамга кьой эсенг, ол «ант этгеннге тюбегеннге тюбеген эдим» деп айтханнга да алыыктынчы киши тюбеген хапарын айтмайды.

«Сакълагъыз! Мени керюрге бир термилигиз! Кеп ачыу этгенсиз сиз манга!» – дегенча, Бурункай да чыртда орамга чыгарга унамайды.

«Жонулган бурунунг огьурлу болсун!» деп, кьол тутарга барлык жашла бар эселе, ары дери элде емюрге болмаган чот, специфика чот болганы амалтын, киши кесине базынып баралмайды Бурункайлага. Бурункайны келген хапарын эшитгенлей, тенги Хамзат жетерик эсе да, бир жашлагга кьошулуп, Жылы-Суугга солургга кетген хапары чыга эди.

Бир ыйык чаклы арадан озганлай, Бурункай орамга чыкды. Бурункайны ары дери танымаган адам тюбегени болса «Дюллю дуния кьуралганлы, бу жашдан ариу жаш жаратылган болмаз?!» - дерик болур эди. Элчиледен хар тюбеген-тюбегени уа, биринчи Бурункайны бурунуна эслери кетип, аралып, ышарылып, сора алгыш сезлерин алай айтадыла. «Бек ариу этдиргенсе, огьурлу болсун ... » деген болса, Бурункай да ыразылыгын билдиреди. «Къалай да болсун, бир тюрлю болганса!» – деген биреуге, Бурункай: «Сен не тюрлюню, не башны ангылайса?! Мени бурунуму тюзетген жашла, сени башынгы тюзетирге да боллукьдула! Игирек тилесенг, Москвада таныш деген суу-саламды! Башынга бир кьат ремонтчукь этдирирге кьолумдан келликди!» – деп, уруп ётюп кетди. «Шо, бусагьатда аллыма чыгып, бир адам, жаныма жарамган бир сез айтха эди, туура ит ашамазлыкь этер эдим! Не дейсиз энди, элчиле?! Кеп ауур сезюгюзге тезгенме! Энди мен селешиуге сиз да бир тынгылагъыз! Киминг баймакь! Киминг чолакь! Киминг зукку! Киминг тилкьау! Киминг кьатхан чабакьча! Киминг жюн машокча! Киминг тыпырда кьалган жалын ташча! Киминг боюну бууулган киштикча! Киминг, кьагьытла ашай, жазга чыкьган кьарт эшекча! Керюп зат болмайма мен сизни! Жууап кьайтаралмай, чамга бурургга кьорешип, артда юйге барып, ненча кечени жиляп чыкьганма, сизни уу тилигиз амалтын?! Энди табыгъыз бир жериме бир сез?! Сен а, Келимат?! «Бурунунг жюрегиме шлагбаум болганды да», - деп, не затланы жаза эдинг?! Энди бюсюреу зат этерик туююлме сюеринге! Бурунум уллу сагьатда да, мен – мен эдим да?! Энди мен да сени жюрегинги жарсытмай кьойсам, мен да мен туююлме! Паспортуму да ауушдурлукьма! Кесим жаратхан ат атарыкьма кесиме да! Бурункай деп айтханни тюз бурунуна жетдирликме!» – дей, Бурункай кеси бла ушакь эте барады.

Кантор, тюкен, клуб табалага да уллу эс бурмаганлай, Бурункай медпунктха жетип, эшиклерин ачарыны аллы бла, башына сезню неден башлайым деген акьыл келе, сабыр болду. Жунчюракь бола, бармагы бла бурунун кьашыргга изледи да, бармагы бурунуну учуна жетмей, хауаны кьашыгьанын эсгерген Бурункай ичинден: «Гьфу, анасы бергенни ашаган, бир юйреналмай кьалдым!» – дей, ким эсе да анга кьарап

тургъанча, сескекли бола, медпунктну эшиклерин ачып кирди.

- Кюнюнг ашхы болсун, Келимат! Боллукъмуду? – деди Бурункай, таукел болургъа кюреше.

- Ашхылыкъ кёр, кел! – деп, Келимат, Бурункайгъа сейирсинип жити къарай, ёрге турду. Келиматны ёрге тургъанындан кёллене, Бурункай:

- Да, Келимат, ол сени жюрегинге шлагбаум болуп тургъан бурунну белинден кесдирип, жюрегинге жол ачханма! Къалай кёресе?! – деди Бурункай, ёхтемленгенча.

- Да кёреме бурунунгу кесдиргенинги... Алай а, сени бурунунг мени жюрегиме нек шлагбаум болургъа керек эди? Аллах берген бурунунгу кесинг суйгенча этдиргенсе, кесинг жарата эсенг, огъурлу болсун! – деди Келимат, ышарылып.

- Келимат, жаным-кёзюм, кесинги ангыламагъанча этдирме! Кесинг жазгъан эдинг да: «Бурунунг жюрегиме шлагбаум болады ансы, къалгъан жеринге не сёз барды?» - деп, – деди Бурункай ачыуланаракъ.

- Айып этме, мен санга жукъ жазмагъанма!

- Къалай жазмагъанса?! Бу не затды да?! – дей, жан хуржунундан письмону чыгъарып, Бурункай Келиматны столуна атды. Келимат, сейир бола, къагъытны ачып, окъуп бошап:

- Не сейир адамса сен?! Мени шашдырыргъа тебирегенсе сен! Анамдан туугъанлы бюгюнча болумгъа тюшмегенме. Ким жазгъанды бу письмону? – деди Келимат, бир болушлукъсыз сабийча, Бурункайгъа къарай.

- Кесинг жазгъан письмогъа муну ким жазгъанды деп, сен да мангамы сораса?! Хат сеники эсе, сен жазмай ким жазарыкъды да?! – деди Бурункай, кесин кюлгенча этдире.

- Хат меникиди. Алай а мен жазмагъанма, Бир Аллах, Сыйлы Аллах!

- Да сора сен да мени шашдырыргъа тебирегенсе. Энди, иги къызса, кесинги тюрлю-мюрлю этдире турма да, энди мени жарата эсенг, арыбери эте турма да, тюзюн айт да къой, уяла эсенг, келечиле жиберейим....

- Не тюрлю-мюрлю, не ары берилени хапарын айтаса? Ким бергенди бу къагъытны санга? – деди Келимат, амалсыз ышарып, соруулу къарай.

- Да ким берликди, берип? Мен келечи этип кимни жиберген эдим санга? – деди Бурункай, къайгъылыракъ бола.

- Айтхан ушай эдим да мен анга...

- Да не айтхан эдинг?

- Да мени багъалатханы ючюн Бурункай сау болсун, мен да аны сыйын кёреме, алай а, мени мадарым жокъду, жюрегимде башха адам барды деп! Мен анга керти жашды деп, кёлюмде болгъанны жашырмай айтханма, ол а, мени хатыма ушатып, адам тюл кёре эдим! – деген Келиматны бетинде ачыуланганлыкъ да, кёлкъалдылыкъ да, тазалыкъ да кёрюндюле.

- Къалай?! Алай къалай болады да?! Алай болургъа мадары жокъду, Хамзат! Мен сени... – деп, Бурункай ашыгъыш эшикле таба атлады.

«Ол сатлыкъ бюгюн келирге керекди дей эдиле. Келген эсе, ол хай-

ыуаннга кёлумде болганны барын айтайым да, арт айырайым мындан! Жашыртын кьапхан итча, кёрдюнгму аны этгенин?! – дей, ичинден Хамзатха тапханын кьуя, Бурункай конторгъа жете башлады.

Совхозну бёлуюню управляющиси иги базык ишленген Керпес улу кьара кремплин кёнчегин ёрге тартса, акь чындайлары кёрюне, кенгден окьуна мор нейлон кёлегини боюнуна кьысылган кьызыл парча галстугу жылтырай, ауур атлай келе тура эди. Иште да жукь билдирмей кетгенине Бурункай кесек жунчугьанча бола, Керпес улуну аллына келип:

- Салам алейкум! – деп, эки кьолун узатды.

Керпес улу, семиз кьолун Бурункайгъа узата, лак чурукъларыны учлары бла кезиу жерни сыйдамлай, уллу кьара бетин келбетли этерге излегенча, жаякъларын жуугьан терин сол кьолу бла сюрте, базык тамагын ариулай:

- Алейкум салам! Ну, я тибя паздрабляю! Но, тый непраб! Пачему ничего не сказаб уехал в Масква? Нос носом, но работа ест работа! Сени орунунга адам табалмай, иш жарсый башлагьанында, амалсыз болуп, я директор сказал. Бек ачыуланды да: «По статья выгнайте! На его места другой чалавек берите!» – деди да, бременно башханы алып турабыз ишге. «Сибятой место пустой не бывайт!» Ангыладынгмы?! Ты смотри, очин сильный оправданья нужен, иначи айтыргъа, по статья будиш ухадит! Ангыладынгмы?! Ты камсамолец! Пазор тибе! – деп, Керпес улу томала-томала кетди.

Бурункай уялган, ачыуланган да эте, ичинден бир исси зат ёрге ургьанча бола, эки эрни кьургъакьсып, кеслерини юйге жетерге «бир суу иче барайым» деп, юйлерине кьайтды. Аллына анасы чыгьып:

- Жашчыкь, бусагьатда пачталён келген эди да, ма бу кьагьытны берип кетди... – деп, ал ботасыны хуржунундан чыгьарып, телеграмманы узатды. «Бу уа не болду?» - дей ичинден, Бурункай телеграмманы окьуп башлады.

«Багьалы Бурункай! Мадар тап да, киногъа тюшерге Самаркандха терк кел. Битеу кьоранчларынгы студия боюнуна алады. Самаркандта телефонубуз – 336699. Свидер».

Телеграмманы окьуп бошаган Бурункайны кёзлери жанып, тёппе тьоклери ёрге тура: «Да сени уа, Хамзат! ...» – деп, ашыгьыш арбаздан чыкьды. Анасыны: «Не болганды, жашчыкь?! Тынчлыкьмыд?» – деп соргьанын тунакы эшите, жууап да кьайтармагьанлай, Бурункай ораны энишге айланды.

Кёп да турмай, Бурункай, ачыуун сёл эталмай, кеси аллына мурулдай: «Келимат сьюген жашым барды деди да... Кьачырама деп сюдлюк-жоллукь боласа дедим да... Сени сууутайым да кьояйым дедим да... Анга ушатып жазама дедим да... Дедим да, дедим да... Тыпырынг кьуруп дерик, тенг эсенг, тьюзюча айтып кьыймаймыса?!» – деп, бир бирин тутмагьан бир сёзлени да кеси аллына сёлеше, кьайтып келе эди.

Экинчи кюн ныгьыш, клуб, тьокен арт тегерекледе, эмда сабийлени

ауузларында: «Учитель Хамзат абынып жыгылып, бурунун сындырганды да, больницада жатады!» – деген хапар жюриү эди.

ГЛЯДЕЛКА

Бир ингирде, индий кино болады деп, Буруш элни уллусу, гитчеси да кьозгьалып, клубха келип тебиредиле. Киномеханикликни да, кассирликни да кеси бардырыучу Оштур, клубну босагьасыны юсюне сюелип, билетле да сата, таплыгьына кёре кьызлагьа да чам-кьум эте келгенлей, кюйюзчю кьыз Асият да билет алыргьа башлады.

- Асият, хауа бла кечинмек этмей эсенг, былай арыкъ нексе? – деп ышарды Оштур.

- Да сеничалагьа сагьыш эте, кьыйналгьандан болуп турама былай! – деди Асият да, жунчумай.

- Меничалагьа нек сагьыш этесе да?! – деди Оштур, огьурамай.

- Жерни юсюнде хар адам да базыкъ болса, жер адамлагьа тарлыкь этерик эди! Дрожу кёбюрек атылгьан тылыча кёбюп барма да, бир кесек азаргьа кюреш, маржа! – деп, Асият, киногьа кире баргьанланы кюлдюрдю.

Асиятны айтхан сёзлеринден, адамланы эслеринде «Дрож» деген сёз кьала, ол Оштургьа чам ат болуп жабышды.

Кюйюз фабрикада ишлеген кьызла, Асиятха эришгенча, Оштургьа «Насос бла юрюлген», «Къанар машок» зат деп чам атла атаргьа кюрешселе да, ол атла «Дрож» атха базман болалмай эдиле.

Радиолары, магнитофонлары, кийим жуугьан мешналары, ток итуулары, шайнеклери зат бузулгьанла, Оштургьа «Дрож» деп айтмаучу эдиле бетинден. Артындан айтханлагьа уа Оштур не этерик эди?!

Элни ауузун тыяр ючюн, чарламазгьа керекме деген оюмгьа келген Оштур, отуздан атлай башлагьанында, этиучю чам-кьумларын азыракь эте тебиреген эди. Бурушчула уа, хар кюн сайын, бири болмаса да, бири киногьа жюриюгенлери амалтын, Оштурну кёрюр, ол чам атын сагьыныр керекли кьалмай эдиле.

«Дрож» мотоциклет жьыя турады, жьыйып бошагьанлай, аны бла кьачырлыкьды келинчик!» – деп, бир хапар да чыкьды элде. Хапар чыкьгьандан сора кёп да турмай, ал чархы арт чархындан бийик болгьан бир кьужур мотоциклетге да минип, гюрюлдеп орамгьа чыкьды. Адамла сейирсинип, мотоциклетни тегерегине бир-эки айландыла да тохтадыла. Не келсин, «Оштур мотоциклетни артына кьондуруп, кимни эсе да алып кьачды!» - деген магьанасы болгьан хапар чыкьмады элде.

«Дрож» мешина жьыя турады, аны жьыйып бошай эсе уа, кабинасына миндирип кьачырлыкьды келинчик!» - деп да бир хапар жайылды. Ол хапар чыкьгьандан сора бёлек заман озгьанлай, совхоз гаражда, анда-мында атылгьан мешина кереклени бир бирине жалгьашдырып жьыйгьан, хар бир жаны бирер тюрлю кьолан болгьан, тамам тюрлю мешинагьа да минип, Оштур орамгьа чыкьды. Ныгьышны кьатына келгенлей, кьарт да, жаш да ёрге туруп, тегерегине айландыла. Бири

чархына табаны бла уруп кёрдю, спидометри болгъаны бла къалгъанын билирге, башын созуп къарады, бири да бир кесеу кесекни къайдан эсе да табып алып, кюбюрюне «Дрож-01» деп жазып, жыйылгъанланы кюлдюрдю. Сабийле «Дрож-01» мешинаны ызындан бир-эки чапдыла да, эригип тохтадыла.

«Дрож» мешинасыны кабинасына къондуруп кимни эсе да къачыргъанды!» деп чыгъарыкъ хапарны да аузуна къууут жуммак урулуп тургъан болмаса, элге бир чыгъаргъа унамады. Ол угъай эсенг, «Дрож» самолёт жыя турады!» деп чыкыгъан хапаргъа да элчиле уллу сейирсин-медиле.

Бир кюн къартла, ныгъышда олтуруп, лахорларын бардыра, жашыракъ къауум да, сюелип, алагъа тынгылай, анда-санда сёзге къошула эдиле. «Хансыз жомакъ болмаз» дегенлей, сёзден сёз чыгъа келип, Оштургъа да жетдиле. Къартладан бири, темир бетли кийиз бёркюн къолуна алып, къап башын сылай:

- Аланла, кёп айтыгъыз, аз айтыгъыз, Дрож хадауус уста затды да, самолёт къой эсенг, ракета ишлеп къояргъа да артына-затха турлукъ туююлдю! – деди.

- Тюз айта болурса, тейри, Хажи-Махмут? Бек уста затды налат Дрож! Бир кере телебизерибиз бузулуп къалады да, ант этдирсенг, беш минутну ичине ишлеп, атып къойгъан эди. Былай бир баш окъуу-заты болуп, онглу алимлени ичлеринде бир кесек юйренсе, Аллахды билген, сен айтханлай, шайына - затха санамай, ракета ишлеп да къоярыкъды! – деди бурмасакъал чал къарт да.

- Къара шинли, мыйыкълы, жашил кёзлю, къара костюмлу, акъ кёлкли жаш да, галстугун тюзете:

- Да Оштургъа элчи жашхача не сёз барды? Алай а, хар усталыкъны да, фахмуну да чеклери терк бошалады, билим болмаса! Сиз, кертда дегеннге, Оштурну Королёв этип къойдугъуз! Илму деген, эки тот темирни бир бирине жалгъагъан туююлдю! Сиз айтханча, Дрожну керти усталыгъы, фахмусу бар эсе, аны аллын ким тыйып турады?! Барсын да окъусун, анда табар керти багъасын!» – деп, тегерегинде жашлагъа сынагъанча къарады.

- Къара-Мусса, сен айтханда да болур магъана, алай болса да, фахму деген ол Аллахдан келген затды! Фахмуну не окъуп, не сатып алалыкъ туююлсе! – деди Хажи-Махмут, мухур ургъанча.

- Болур-болур! – деп, Къара-Мусса сагъатына къарап, дагъыда орамны огъары жанына къарай, шахаргъа барлыкъ автобусну келе тургъанын эслегенинде, ашыгъыш автобус тохтаучу жерге атлады.

Хажи-Махмут, Къара-Муссаны ызындан къарап:

- Бу ара шахарда окъуп айланнган ушайды да? Бир галстукну да боюнуна тагып, элде тракторный бригадагъа бригадир болуп турмай, уллу окъуун бир уллуракъ жукъгъа нек жаратмайды? Областьда, не уа районда окъуна бир къууллукъда ишлесе, бизге хайыры тиймесе да, «элчибизд!» деп, ёхтемлене туруп эдик аты бла. Оштур а, харип, кесибизни жашды. Киносун бардырад, элчилени жумушларына къарайд, не этсин андан ары? Сау болсун, Дрожму дейсиз, не дейсиз зауаллыны атына да...

Алаша суюекли, иничге сакъаллы, муккур къартчыкъ:

- Тюз айтаса, Хажи-Махмут! Дрожгъа сёз жокъду. Алай а, юйдегили нек болмайды? Тейри, жангыз жашларын жамаргъа атасы бла анасыны къарыулары жетмей а турмайдыла! Анасы ёге болгъанлыкъгъа, аман адам болмазмы дейме, – деди.

- Не иги болса да, ёге – ёгеди! Ким биледи? Келтирлик болурла къачан болса да бир жукъ, – деди жукъасакъал къартчыкъ.

Жашладан бири:

- «Самолёт ишлеп бошай эсем, хауа бла келтирликме келин!» – деген хапары чыгъады Дрожну, – деп, ныгъышдагъыланы ышартды.

Тюзю-кертиси да, бу «самолёт» хапар чыкъгъанлы, Дрожну айтыулулугъу иги танг кёпгенди. Кёпген чёгерик эсе да, энтта бир жангы хапар чыкъды... Алай а, Дрож техникумну заочно бошады, энди юйдегили бола айланады деген хапаргъа шагъатлыкъ этерча, Оштурланы арбазда байракъла тагъылгъан мешинала кёрюнюрге унамадыла. Тюзюн айтханда, бюгюн юйдегили болмасанг, ёлтюрөбиз дегенле болсала да, Оштур жаратхан къыз жокъ эди элде. Кинолада ариуланы асыры кёп кёргенден, сагъышында аланы бурушчу къызла бла тенгleshдирип кёрсе, къалай да болсун, жүреги учунургъа унамай эди. Алай болса да, «Дрож» атны анга жабышдыргъан Асиятны юсюнден асламыракъ сагъыш эте тебиреген эди.

Асият да хар кёргени сайын:

- Не, азар къанынг жокъмуду, Дрож? Бу барыудан бара эсенг, шарча кёпюп, атылыргъа тебирегенсе бир кюн бир! – деп ышара, жанындан эте эди.

Керти-кертиси да, ашамай бир бёлек кюнню турсам, бир азалмазмы эдим деген сагъышны эте, Оштур эки-юч кюн чакълы бирни къуру суу бла кечинмек этип турду. Ахырында, жүреги къарыусуз этип, эки буту къалтырай башлагъанында: «Субайлыкъ жанымданмы багъалыды?!» – деп, ачлыкъ тутханны къойду. «Аллах айтып, ораза бир жете эсе, сау бир айны кереклисича тутуп турсам, къартладан да бюсюреу алырма, ол къылкъыяр Асиятны да аузун бир жапдырырма!» деген оноун Оштур тамам къаты бегитди. Асият Оштурну кёзюне бир кезиуде бек эриши кёрюнсе да, ачыуу кетгенлей, аны ышаргъаны кёз аллына келе, эсгермейин, кеси да ышарыучу эди. Кесини ышаргъанын эсгергенлей а: «Не сыфаты, не башы манга чыртда келишмейди, сора муну юсюнден мен нек сагъыш этерге керекме?! Ол къужур атны манга атагъаны ючюн, ачыуланып эте болурма? Не этсин анга адам?! Мен да чам ат атайма десем, къызгъа тенг болуп кюрешеди дерикдиле. Не этсин адам, не этсин?» – деп сагъыш этсе да Оштур, бир амал табалмай эди.

Май байрамда, кюйюз фабриканы аллында той боллукъду деп, бир хапар чыкъды элде.

Башына къызыл «аэродром» фуражкасын къаплап, акъ нейлон кёлегини жагъасына да тёбен жаны чачакълы бел баууну тенглигине къарыш жарым чакълы жетмеген къызыл-къолан парча галстугун буудуруп, техникумну бошагъанына шагъатлыкъ этген значогу тагъылгъан сары кремплин кастюмун да эки инбашына атып, жашил кремплин

къумачдан этилген къысхаракъ клёш кёнчеги бла аллары аз ёргерек айланган къара лак чурукъларыны орталарындан да къызыл чындайлары кёрюне, Оштур да тенглери къатыш кюйюз фабриканы арбазына келди. Кёк чууакъды. Кюн да алтын кирпичлерин керип, жерге жылы къарамын тёгеди. Тойгъа уста бурушчу жашла бла къызла кеслерин тарт-соз этдирмегенлей тепсейдиле. Къолай тепсей билмегенлерин ангылагъан бир бёлек жаш бла Оштур да арлакъдан къарап, анда-санда харс ургъан маталлы этедиле. «Къарагъанымы киши эслеп къоймасын...» дегенча сескекли бола, бир кезиуде Оштур ала кёзлери бла Асиятны жокълайды. Асият да анда-санда къалгъанлагъа къарагъанча бир къарагъан ышан этген болмаса, анга артыкъ эс бёлмейди. «Дрож» атны да атаб, былай бюсюреусюз кибик этип тургъанынг а тюзлюк тюйюлдю, тейри,» деген оюмгъа келди Оштур. Аны сезгенча, Асиятны къатында сюелип тургъан къыз кёзю-къашы бла Оштурну кёргозе, Асиятны къулагъына бир затланы шыбырдап кюлдю. Асият да ышаргъан маталлы этди. Ол къыз, Асиятдан айырылып, Оштур таба жууукъ келе:

- Светофорча, неге сюелип тураса?! Чыкъ да, тепсе сен да, Дрож, бир кесек азарса! – деп къычыра, къобуз, къарс тауушдан аны ауазын эшитгенлени кюлдюрдю. Ачыулуракъ болгъан Оштур кёзюню къыйыры бла Асиятха къарай, кесек заманчыкъгъа къолай тепсей билмегенин унута:

- Къайда, аякъ алышынгы бир кёрчю, Бабух! – деп, аллына келген къызны билегинден тута, тепсерге чыгъарды. Масхараракъ къыз, къолларын хауада бура, бир кезиуде тёгерек бурула, секирип-секирип да тепсейди. Оштурну аякълары бла музыка хар бири кесини жюрюшю бла барып тургъан болмаса, жангылып да бирча болургъа унамайдыла. Оштурну къызыл-къолан галстугу чайкъалса, кёлегини бир тюймеси этилмеген жеринден къызгъылдым-сары майкасыны бир кесеги да кёрюнюп къалады. Оштур аны эсгермейди, къалтырагъан быдырын да, къалтырагъан жаякъларын да эсгермейди. Къызла бир бири ызларындан чыгып, Оштурну сыйырадыла. Хауада къарс таууш бла къобуз таууша, «Къыз озду! Жаш озду! Къарс Дрожгъа!» деген ауазла къошуладыла.

- Ай аман Оштур, оздурма! Эр кишисе да, эр киши! – деген ауазны эшитгенинде, Оштур: «Алан, керти-кертиси да залим бара тура болурмамы дейме! Оллахий, ичимден сезип тура эдим уялмай чыгып къалсам, тепсеп жиберлигим. Бир адам этген затны, иги кёлю бла кюрешсе, башха адам да этип, сирелип къала кёреме?» – деген сагъышла да кёлюне келе, быдырын ичине къыргъа дыгалас эте, жаякъларындан тер тамычыла агъа, тепсеп кюрешеди.

- Оштур! Къолларынгы жумдурукъ этип, сир къатхан солдатча, бутларынга къысып турма да, эркинлик бер алагъа да, маржа! – деген къычырыкъны къарс таууш бла къобуз тауушдан тунакыракъ эшитди Оштур. Къолларын аллына тута, бармакъларын къалтырата, аз-маз акъсагъанча баргъан къужур жюрюшюне да иги танг къошду.

- Не, тауукънуму сюрюп бараса? – деген тиширыу ауаз къулагъына келгенинде, Оштур, ичинден ачыуланьп: «Бу къадар дыгалас этип кюрешгеними да ангыламай эселе, тепсемейме! Не тауукъну, не башны

сандырайдыла?!» – деп, тохтап кялыргъа башлады.

- Ай маладес, Оштур! – деп, жашладан кяйсы эсе да иги ачы кычырды. «Ангылагъанла да да бар кёреме? Энди бу бюсюреу тапханым бла тохтармы эдим?» – деген оюмгъа келгенлей Оштур, къобузчу кыыз «истемейни» сокъду.

- Къарс Оштургъа! Къарс Дрожгъа! Ай аман кесинг, бир иги сермечи! – деген ауазланы эшитген Оштур: «Да сизге уа не болуп кялды?!» – деп мурулдай, тохтап, тегерегине кярады. Биргесине тепсеген кыыз да тохтап, къарс уруп тебирегенинде, Оштур да къарс уруп башлады.

- Оштур! Жангызгъа бар, жангызгъа! – деген ауаздан сора, лянга ойнагъан сагъатда «косаланы» ургъанча маталлы бир тюрлюле эте, аякъларын мадарына кёре терк-терк кымылдата, аллына барып, тохтап, къолларын да штанганы кетюргенча, тёрт-беш кере ёрге бла энишге этди.

- Аякъларынгы унутханса, Оштур, аякъларынгы! – деген базыкъ ауаз да къулагъына чалышды. Оштур, огъурамай:

- Да сиз а, не аман озуп кетдигиз да! – дей, быягъы Асиятха да кез жетдире, эки къолун эки жанына жайып, «Асса!» деп кычыра, эки табанын къуйругъуна жетдирирге дыгалас эте, ёрге-ёрге секирип тебиреди.

- Эр кишисе да, эр киши! – деген ауаздан Оштур бютюн кёл таба, секирип-секирип, арлакь-берлакь да барып кёрдю. Бир къауумланы кёзлеринден жилимукълары келе кюледиле. Оштургъа ушашыракь бир жаш да, къагына сюелип тургъан Къара-Муссагъа кярап:

- Алан, Оштур тойгъа былай келишип кяллыкьды деп кимни акъылында-эсинде бар эди? Фахмулу затды, налат! – деди.

- Къойчугъуз, аланла! «Телини махтагъан эшигин жабар» дегенлей, бу Оштурну хар болмагъан затчыгъын махтап, терекге миндирип турмагъыз! Неге ушайды аны тепсегени, башы да?! Тепсей эсе, бурунгулача, сюзюлюп, ариу тепсесин! – деди Къара-Мусса.

- Да чыкъ да, тепсе да кёргюзт, эркек эсенг! – деди ол тыгъыракь битген жаш.

- Керек болса, кёргюзтген да этерме! – деди Къара-Мусса, галстугун тюзете.

«Энтта бир-эки секире эсем, тылпыуум къуруп жыгъылама!» – деген сагъышны эте, Оштур тохтады. Къобузчу къобузун тохтатмагъанында, Оштур, жунчугъанча бола: « Я араппин, не арты, не аллы болургъа унамагъан бу тепсеуню былай тапчыкъ кялай бошасын адам?» – деген сагъышны эте, амал тапды. Бир аягъында сюелип, экинчи аягъын артына созаргъа кюреше, къолларын эки жанына жайып, башын аллына созаргъа дыгалас этди. Ол да кёлуне иги жетмей, жердеги аягъыны табанын ёргерек кетюрюп, бармакъларында сюелирге умут этгенлей, ауурлугъу аллына женге тебирегенин эсгерип, хауада ары бла бери чайкъала тургъан аягъын терк огъуна жерге салды. «Кялай да болсун, жүрегим суйгенча иги эталмадым!» – деп кёлуне келе, сол аягъыны табанына сюелип, быягъы эки къолун эки жанына жайып, тогъайны жартысы чакълы бирни да тегерек бурулду.

- Маладес, Оштур, эркексе! – деген быягъы базыкъ ауазгъа, къарс

урган таушла кьошулдула. Оштур кюлгенлени нек кюлгенлерин толусу бла ангыламайды. «Хар нени да айыпсыз тындырдым... Энди кьобузну юсюне да ахчачык салган адет да болуучу эди. Аны да этсем, сора манга бир адам бир зат айталмаз!» – деген оюм бла аллына атлап, хуржунундан кызыл тюенни чыгарып, кьобузну юсюне салды.

Къара-Мусса терен солуп, ахсынганча:

- И-й, кьобуз «сындырып» киши Дрождан адет излемей эди да?! Арыган чанка кылыккыны нек этеди бу?! – деп, кьатында сюелген жашха кьарады.

- Да сау болсун, бек тюз этди! Тыш кьарамыча, жюреги да бек кент жашды Оштур! – деп, кьарс ура, аллына кьарады ол тыгыракъ жаш.

- Да сиз, арыган немеле, бир биринге букьуму жетдирликсиз?! – деп, Къара-Мусса, кёзлери бла жокьлап, Асият бла Бабухну эслей, ала таба атлады.

Арадан эки ыйык чакьлы озгандан сора, сабийлеге кино кёр-гюзтюрге, кюн ортадан ингирге Оштур клубха келди. Кинобудкада музыканы да кычырта, столну юсюнде киноленталаны да бурдуртуп, кинону башларгъа хазырлана турганлай, будканы эшиклери ачылдыла. Он жыл чакьлы болган жашчык, Оштургъа кьарай: «Ма бу письмону санга бер дегендиле!» – деп, конвертни узата, терк бурулуп, атлауучладан тюше, чабып кетди. Оштур, конвертни ичинден кьагьытны чыгарып, окьуп башлады.

Багъалы Оштур!

Къыз бетими ачып, бу письмону жазганымдан сора, сен мени кёрюп да боллукъ болмазса... Бу суймеклик хужу бет ачдырмай кьоймады. Школ кюнлеримден бери сени суйюп турсам да, аузумдан сёз чыгармай турдум. Мындан ары не болса да ол болсун деп, тёзалмай жазама. Байрам кюн фабрикань арбазында тойда къызла сени сыйырып тепсерге кьалганларында, сени арытдыла болурла деп, бир бек жарсыган эдим. Адебинг, намысынг бла, кьобузчу къызны да ыразы этип кете билгенинг, мен кьаллай бир кьууанган эдим! Кюнден-кюннге жюрегими сени излегени уллудан-уллу бола барады. Жюрегими тёреси сенсе! Не «хо» де да, кьуу бола барган терекге суу кьуйганча эт, не уа, «угъай» де да, жюрегими, кьама бла кесгенча, эки кесек эт! Ким болганымы айталмайма. Билирге излесенг, иш кюн бошальыр заманда, фабрикань артында терек бачхагъа келирсе. Ышанып, бек ашыгып сакьларыкьма!

Салам бла жанындан эсе сени бек суйген -

Оштур, кьагьытны окьуп бошаганлай, эшикле таба тири атлап, атлауучладан тюше, ол жашчыккыны излеп, клубну тегерегине айланып да келди. Табалмады. «Я араппин, ким жазган болур? Письмону ахырында салынган беш точкагъа «Асият» ат келишип турады. Бир ишексиз олду... Алай а, ол той барган кюн Асият кесин бир бюсюреусюзча этдире эди... Ол жазармы?» – деп сагыш эте, Оштур кинону башлар заманнга дери тынгысыз болду. Сабийлеге билетле сата, ол письмону келтирген жашчык бир келсе деп, Оштур умут этип сакьласа да, жашчык кёрюмеди. «Асиятдан башха уа ким жазаргъа боллукьду? Айхай,

хатын да танымайма да... Бир-бир индий кинолада, ал кезиуде кызла жашланы суймеген кибикле эте келип, терен суймекликге артда сингедиле да? Бир ишексиз, Асият да алай болуп турады!» башын кьайната, аманны кеминде Оштур кинону кьргюзтюп бошады.

Ашыгыш юйюне барып, омакь кийинип, юсюне да иги адамыча дух кьююп, сакьалына жагыучу одеколону бла да ауузун иги чайкьап, Оштур Орамгьа чыкьды. Жолда тюбеп, кьайрыса деп соргьанлагьа да: «Жангы кино келтирирге ингирик автобус бла шахаргьа барып кьайтыргьа керек болгьанды да!» – деп, жууап кьайтара барады. Сабий сагыатында алма урларгьа барыучусуча, сескекли бола, фабриканы терек бачхасына жууукьлашды. Терек бачханы эски хуна буруна жете, кийимлерин хуна ташлагьа тийдирмезге кюреше, кючден-бутдан ёрлеп башлагьанлай, аякь тюбюнде учхара тургьан таш хунадан айырылды. Оштур сыпдырылып жерге тюше, бутлары кьыйылып, кьуйругьундан чегеледи. «Киши кьрдюю?» – деп, кьайгылы болуп, тегерегине кьарады. Кишини кьрмегенинде: «Шукур Аллахха!» – деп ёрге тура, кьуйругьун кьагьа, жангыдан ёрлеп башлады. Хар хуна ташны мазаллы жумушакь кьоллары бла кьымылдатып кьере, чурукьларыны бурунларын да хуна тешикlege иги деменгили сугьа да ызларына чыгьара, баш токьмагьын хунадан ары кьаратды. Кьайдан эсе да бир сары чибин чыгып, дух ийис этген Оштурну бетине кьонар кьан алды. Чибин Оштурну кез аллында тегерек-тегерек бурулса, Оштурну кезлери да чибинни биргесине тегерек буруладыла. Оштур, амал излеп, хауаны ичине тарта, жаякьларын кьепдюрюп, «уф-ф-ф!» деди. Оштурну ауузундан ургьан одеколон ийисли аязчыкьгьа чибин уллу чарлагьанча кьрюнмейди. Оштур кесини «уф» деююне иги ыразы болмай, хауаны ичине не жьялгьанычы жыйып, биягьы жаякьларын кьепдюрюп, кезлерин да ачыгулу жандырып, «уф-ф-ф!» дегенлей, чибин «жел шорханы» тюз аллына тюшюп кьалып, тунчукьгьанча бола, арлакь жанлады. Алай а, ол сары чибинни бети, уяты, намысы болуп, «уф-чуф» дегенлей ангылап, мардасы бла тохтап, кютю болуп кьаллыкь чибинге чыртда ушамай эди. «Да сыйынг бла мени кьонма кьююп, бурунундан да бир тапчыкь кьабаргьа кьоймай эсенг а, бир кьерейим!» дегенча, тогьай бурулуп, Оштурну бети таба жууукьлашып тебиреди. Бурунуна чибин уруп, буруну бачхада кьалгьан ана картошха ушап тургьанча кезюне кьргюзтюп, Оштур, кьарс ургьанча, эки кьол аязын бир бирине ургьанлай, артына женгип кетип, кьырылып хансха тюшдю. Жыйырылып, ёрге кьоба, тегерегине кьарады.

Кишини кьрмегенинде: «Энди, ючюнчюсю кертиси...» – деп, биягьы хунагьа ёрлеп башлады. Биягьы баш токьмагьын хунадан ары кьарата, ичинден: «Не кьан жаууп кьалса да, ёрлерикме!» – деп, кесин тамам кьятдырып, ахырында, бауурундан хунаны башына кьапланып, базман болду. Аякьларын ёрге кьыяргьа дыгалас этип, хауа бла бир-эки сермешип да кьрдю. Болмазлыгьын ангылап, биягьы чурукьларыны бурунлары бла хунаны кьашый келип, сол аягьыны бурунун бир хуна тешикге сукьду. Болгьан ауурлугьун да ол аягьына сала, онг аягьын ёрге кьетюрюп, хунаны башына атха миннгенча минди. Хунаны ол бир

жанында кьалгъан аягъын бери жанына салгъанлай, кьалай да болсун, ауурлугъу аллына женгип кетип, костюм этеклери хауада жайыла, Оштур, парашутча, келип жерге тюшдю. Кьолларын аллына салып, таянчакъ эте, чегеледи. «Жыгъылмай бу тапчыкъ тюшюп кьалгъанымы бир къарап тургъан адам бар эсе да, кёрдю болур», – деп, кесине тамам ыразы болуп, тегерегине къарай, кьолларын бир бирине кьакъды. Хунадан кёкюрегине, къуйругъуна жагъылгъан букъуну да кьагъып, ол артына жыгъылгъан сагъатында хансдан жашил тамгъа тюшген сары кремплин костюмуну чынасын да сюртген кибикле эте, Оштур, ашыкмай, ёрге турду. Къыйырда уллу алма терекни артына бугъунуп, фабрика таба къарады. Кесек сакълагъаны кёзюне кёп кёрюнюп, бир терекден атлай да бирине жете, сабыр-сабыр фабриканы межамы таба жууукълашы тебиреди. «Энди мындан жууукъ барсам, эслеп кьоймасынла», – деген сагъышны эте, бир уллу терекни артына бугъунуп, бир кесекни мычыды. «Я араппин, ким эсе да кьозуп жазды болурму?» – деп кёлуне келгени бла бирге, «кылк» деген бир иничге биз ауазчыкъны эшитди. Оштур, солуун тыя, таууш чыкыгъан жанына кьулакъ салгъанлай, «не мизкай!» деген сёзю тунакы эшитгенинде, жюреги тыпырдап, башына къан ургъанча бола, терк ызына бурулуп, кьызыу-кьызыу атлап, келген жолу бла кетип тебиреди.

- Уф-чуж, адам ийис! Гуду келгенди! Тутугъуз аны! – деп кьычыра, кёкенлени артларынды чыгып, кьызла Оштурну ызындан чапдыла. Оштур, элгенип, бир тёрт-беш атламы не кьачалгъаныча кьачып, терк тохтап, ызына бурулду. Ол Бабух деген кьыз алгъа жете:

- Не айланаса бизни фабрикабызны терек бачхасында?! Жугъунгу затмы тас этгенсе?! – деп кюлду. Кьалгъан кьызла да чабып жетип, тегерегин алдыла. Талай кьызыны ичинде Асият кёрюнемеди. Тамам жунчугъан Оштур:

- Не болгъанды?! Къайры чабышасыз? – деди.

- Нек келгенсе бери? Къайры кьачаса? – деди сан ишленнгени Оштурдан хазна кем болмагъан кьыз.

- Да нек кьачаргъа керекме да мен?! Кесим алай бош зарядка этгенлигим эди...

- Бери келип зарядка этмесенг, юйюгюзю арбазы санга тарлыкъмы этеди?! – деди ол биягъы тык битген кьыз, кюле.

- «Эшик тешике кюле эди», - дегенлей, Балдаш, сен да мангамы кюлесе? Сен кесинге бир къара!

- Да неме къарайса?

- Кел, минишейк базманнга, менден женгил болсанг кёрюсе!

- Санга къан жаумасын, Дрож, мен сени бла базманнга минмесем! Не семиз эсем да, кьоркъма, тыпырда кьаллыкъ туйюлме! Сенича бирни хар заманда да табаллыкъма! Сенден онглу жашла тилей келгенлеринде да, турсунмай кьойгъанма! – деп, Балдаш, кукаланганча, башын эки жанына чайкьады.

- Менден онгула тилеген болурла сени, алай а бир игиси - мен сени тилемегенме! – деди Оштур, ёхтемленнгенча.

- Ким кимни тиледи, тилемеди деп, сёз аны юсюнден бармайды!

Сёзюю серге жиберме да, Дрож, нек келгенсе бери, аны айт?! Тюзюн айтмасанг, бусагъат участковыйни чакъырып, фабриканы тонаргъа келгенлей тутханбыз деп, тюрме азыгъы этдирикбиз! Айта кириш нек келгенинги! – деп, Бабух, ызарыргъа излеп тургъанлай, бетин къаты этерге кюрешди.

- Нек келгенме келиб а, тереклеге къарайма! Не къачда, не жазда былагъа ушаш терекле орнатсам бачхабызда деп къарай айлана эдим! Къараргъа болмаймыды да? – деп, Оштур, аны ызындан бир бирлерин тутмагъан сёзлени мурулдады.

- Тереклеге къараргъа келген былай омакъ болупму келеди?! Дух ийисден да алындыраса! Нек келгенинги тюзюн айтмасанг, эл бедишлик этерикбиз бусагъат! – деп, темирчилегенча этди биягъы Бабух.

- Кет, энди башымы кёп аурутма! Нек келгеними айтдым да! Не излейсиз менден?! – деп, жунчугъаны ачыугъа бурула, Оштур ызына бурулуп тебиреди.

- Дрож, хунабызны оярыкъса, фабриканы арбазы бла чыкъ! – деп къычырды Бабух ызындан.

- Хунаны башына ёрлесенг, ёрге сюелип, бизни таба бир къарарса! Элибизде светофорла бардыла деп махтана турлукъбуз! – деп къычырды Балдаш да.

«Аллах айтып, бедишлик болмай, хунаны ол бир жанына бир тюшалсам», деген къоркъуулу сагъыш башына келе, Оштур хунаны асламыракъ хыртлары болгъан жери таба атлады. «Женгиликрек атлап, ол хунадан къыйыры бери къарап тургъан ташха аягъымы сала, къолларымы хунаны башына созуп секирсем, ары ёрлеп кеталмазмы эдим? Я Аллах, сен болуш!» – деп, не кючюн да салып чаба, сол аягъын ол марлагъан ташына сала, не секирелгенича ёрге секирди. Къоллары бла хунаны башындан иги къадалып, дагъыда бир силкиннгенлейине, хунагъа атха миннгенча минди. «Мындан ары уа кесим да тюшерикме...» – деп, хунаны башындан энишге секиргенлей, биягъы тобукълары къыйылып кетип, Оштур къабыргъасындан жыгъылды. Ичинден тапхан аманын айта, ёрге туруп, юсюю къагъа, юйюне атланды.

Атасыны къарындашындан туугъан майор Салис аскерден отпускагъа чыгъып, Оштурлагъа къонакъгъа келип тура эди. Къучакъ-ийнакъ болуп, тынчлыкъ - эсенлик хапар соруп, ингир ашны да ашап бошагъанларындан сора, лахоргъа сингдиле. Оштурну атасы орунда таянып, ушакъ эте келип, къалкъыды. Анасы: « Ич юйге кирип, таянып, эркин ушакъ этерми эдигиз?» – дегенинде, жашланы да угъайлары болмады. Оштур Салисни аскер къуллугъундан хапар соргъанында, Салис:

- Оштур, терен кирмегенлей, сен ангыларча айтайым... Бизни аскер бёлек «жауну» тасха сауут кючю жыйылгъан жерлеге къарайды. Жерни юсюнде тургъан затланы угъай эсенг, жерни тюбюнде да, тенгизни тюбюнде да болгъан затланы къол аяздача ачыкъ кёргюзтген аллай кюзгюле бардыла. Аланы угъай эсенг, адамны не сагъыш этгенин кёргюзтюрча кюзгюле эталсакъ деп кюрешедиле алимле... – деп, хапар айтды.

- Хуржунда жюрюте турурча бир гитче кюзгючюкле жокъмудула? Аллай бирим болса, кёрмезлик затларымы кёре, ох этерик эдим элде.

Жюрегими жаргъанла бир кепдюле! – деп ышарды Оштур.

- Мен билип жокъдула, болсала, мен санга аскерден аллай бирчикни алып келип, сауугъагъа берирме, – деп, Салис да чам этип кюлдю.

Экинчи кюн Салис ата юйюне шахаргъа кетди. Оштур да омак болуп, кеси жыйгъан мотоциклетине кьонуп, орамгъа чыкъды. Жол жанлада буруулагъа, къабыргъалагъа, тюкен, контор, ныгъыш тегереклеге да киноафишаларын жабышдыра, кюн орта бола, кюйюз фабриканы туурасына келип тохтады. Жол жанында иликич къалаугъа олтуруп, хуржунундан тегерек кызыл миялачыкьны чыгъарып, онг кезюне жууук келтирип, сол кезюн бир кыса да, бир ача, фабрика таба къарап башлады. Анда-санда фабриканы эшигинден чыгъа да ызына кире тургъан кызыла биринчи Оштургъа уллу эс белмедиле. Кюн ортада солургъа деп кызыла бирден фабриканы къабакъ эшиклеринден чыгып тебирегенлеринде, араларында келген Бабух:

- И-й, бу Дрож неге къарайды? Нени кереди? – деди.

Дагъыда кызыладан бир-экиси этиучю чам-къумларын эте, кёбюсю Оштургъа хазна эс да белмей, озуп кетдиле. Сагъат чакълы озуп, кызыла ызларына къайтып келе, Оштурну биягъы болумда кердюле. Чыкъгъан, кирген сагъатларында да Асият кызыланы араларында керюнмеди. Кеплюкню ичинден: «И-й, ол тели Дрож, светофорча жылтырап, не затха къарап кюрешеди?» – деген Балдашны ауазы чыгъа, кызыла фабрикагъа кирдиле. Оштур да мотоциклетине кьонубкетди.

Экинчи кюн, биягъы заманда, биягъы кызыла, биягъы Оштурну, биягъы жерде, биягъы болумда кердюле. Жетишимирек Бабух:

- Светофор, къыйынлыкъ келмезлик, эмегенни жангыз кезюча, ол затынг бла не затха къарайса? – деп, Оштурну къатына жууук келди.

- Мен кергенни сен керсенг, кесингден келюнг чыгъарыкъ эди! Сени бла селеше турургъа заманым жокъду, бар, ишинги эт! – деп, Оштур, кесин ышарта, миялачыгъы бла бир Бабухха къарай, бир озуп баргъан кызыланы ызларындан къарай, «хай-хай-хай», – деп, башын эки жанына чайкъады.

- Не кергенинги манга да айт, кесинги аллайла этдирме да! – деди Бабух.

- Сен аны кьой да, ол кыылкыяр Асият къайдады, аны айт?!

- Не этесе Асиятны? Сюйюп затмы кьойгъанса, Дрож?

- И-й, сен нелени селешесе, Бабух? «Аман Макушха жарашады» дегенлей, Асиятдан сора манга бир жукъ кьурупму къалгъанды?

- Нек болады Асият аман?! Не аманлыгъын кергенсе?! Къаллайса? - де да, кесине бир сор да керню! Ол да бурушчу жашлагъа турсунмайды, айтдырмай кьоймай эсенг!

- Да сора кесин не эминагъа грамотейка этдирип айланады да?! – деп, письмону юсюнден айтыргъа тебиреп, Оштур кесин эсгерип тыйды.

- Не грамотейкаланы сандырайса сен? «Советский экран» журналгъа жаздыртып алып, аны окьуп турсанг, сен да болур эдинг грамотей!

- Тейри, кино чотдан мен чыртда андан аз билмейме! Ол жаны бла уа мени бла чыртда ёчешмесин!

- Къысхасыча, сен не излейсе Асиятдан?

- Излемейме жукъ да!
- Сора нек сораса къайдады деп?
- Сорлугъум бар эди...
- Не сорлукъса?
- Ол сени ишинг тьююлдо!
- Мени ишим тьююл эсе, сюел былайда, Смашча! – деп, Бабух кетип тебиреди. Бир кесекни аллына атлай, ызына айланып:
- Атасы бла, анасы бла бирге Нарсанагъа тойгъа кетгенди! – деп, Бабух фабриканы эшиклери таба кетди.

Оштур, сагъышха кире, экили бола келип: «Иш этип, мени бедишлик этип, кеси да кетип къалганды!» – деген оюмда тохтай, ачыуланды. Оштур кетерге тебирегенлей, Асиятны къарындашы Борисни «Жигулиси» тѣбентин келип, Оштурну къатында тохтады. Къатында олтуруп келген Къара-Мусса, мешинаны терезесинден башын къаратып:

- Салам алейкум, Оштур! Не ишлейсе былайда? – деп сорду.
- Алейкум салам! Да бир жумушум бар эди да, алай бош... – деп, Оштур, сабыр-сабыр атлай, барып, мотоциклетине мине, от алдырып, кѣзден ташайды.

«Оштурну бу «тасха къарауу» не болду бир билир мадар бар эсе, бир чык айырайыкъ» деп оноу этгенча, аны кюн ортада кѣрген кызыланы кѣбюсю ингирде киногъа келдиле. Асият келгенлени араларында кѣрюнмеди. Кино башланырны аллында Оштур, сахнагъа чыгып, ол тѣгерек кызыл миялачыгъын да бир кѣзюне элте, бир къол аязына къыса:

- Жамагъат, бюгюнню индий кинону экинчи сериясы тамбла бу заманда боллукъду, келирге мадары болгъан келирсиз. Сау болугъуз тынгылагъаныгъызгъа! – деп, томала-томала, кинону къуруучу будкасына кетди.

- Не затды ол къолундагъысы уа? – деп, киногъа къараргъа олтургъанла къуш-муш этдиле.

Кино башланды. Не музыка, не сѣлешген ауаз эшитилмеген кезиучюкде, экранда бир ариу индий кызы кѣрюндю. Кинобудканы тѣртгюл терезечигинден:

- Аллах ючюн, Оштур, гляделкангы манга да бир бер, мен да бир къарайым! – деген ауаз хар ким да эшитирча чыкъды.

- Къой, алан, кесими да къарарым келеди! – деген жууапны эшитген залдагъыла ызларына бурулдула. Оштур «гляделкасын» ары бла бери бургъанча этип, экраннга къарай эди. Кинону сюрюрге юйрене тургъан аны сохтасы да экинчи тѣртгюл терезечикден къарап ышара эди.

- Неге къарайдыла была? Не бла къарайдыла? – деген тиширыу ауазла да чыкъдыла залдан.

- Киногъа къараргъа келген эсегиз, дауурну къююгуз! Сен да, Оштур, кесинги тюрлю-мюрлюле этдире турма да, бардыр, бардыра эсенг кинону! – деген базыкъ ауазы да чыкъды Къара-Муссаны.

- Неди ол, неди? – деген ауазла да, хоразны ауазына къангкылдагъан тауукъланы ауазларыча эшитилдиле.

- Экранда резкостха къарайма! Бери къарамагъыз да, аллыгъызгъа къарагъыз! – деп, буйрукъ берди Оштур.

Кюнледеча болмай, адамла киногъа тынгысыз къарап бошадьла. Халкъ клубдан чыгъып келгенлей, Бабух бла эки кыыз нёгери Оштурну сохтасына тюртюлдюле.

- Шо, иги жашса, Оштурну ол кызыл затчыгъы неди? Бир айт...
– деп тиледи Бабух.

- Мен къайдан билейим? – деп ышарды ол.

- Аны билгенингча деге эдим... шо, Аллах ючюн, бир айт да къой...

- Оштур кишиге айтма дегенди, къоюгъуз муну...

- Папа ёлмесин, кишиге айтмам... айтмазбыз, шо атанг, ананг ёлмесинле, бир айт да къой! – деп Бабух жаш адамчыкны билегинден къаты къадалды.

- Да Оштур билсе, менден бошарыкды, сора бетим да жетмейди айтыргъа, уялама...

- Энди, кызтекелене турма да, бери къулагъыма айт да къой! Ант этгенме да кишиге айтмазгъа! – деп, Бабух «сохтаны» билегинден тартып, арлакъгъа элтди. «Сохта» бир затланы шыбырдагъанлай, Бабух, тенг кызлары таба бурулуп:

- Ай, талау тиймезлик Оштур! Ол чыгъарлыкъ эди аллай бир бе-дишлик затны! – деп ачыуланган кибикле эте келип: «Хай-хай-хай, не палахлы эди Оштур!» – деп кюлдю. Тенг кызлары Бабухну къатына кысыха жетип, кьолтукъларындан кире, алларына атладыла. Тогъуз - он атлам кетгенлейлерине, ючюсюню да бирден къангкыылдагъан ауазлары, юйлерине чачылып баргъан адамланы эслерин кеслерине бурду.

Экинчи кюн кюн орта боллугъун кюйюзчю кызла Оштурдан эсе бек сакълай эдиле. Сагъат 12 болду деген заманда, Оштур, болуучусу-ча омакъ болуп, биягъы мотоциклетин гюрюлдетип келип, фабрикану туурасында тохтады. Тюшюп, жол жанында къаланган биягъы или-кичлени юслерине олтуруп, биягъы «гяделкасын» кюйюз фабрика таба айландырып, бир кёзюн кысып къараргъа тамам жарашды. Фабрикану эшигинден чыгъа келип, аны биринчи кёрген Бабух:

- Артха, кызла! Биягъы Дрож оборонаны алгъанды! – деп кычырды.

- О, кыйынлыкъ келмезлик Светофор, къаныбызны ичип къойду да! Бети болмагъан бетсиз! – деген ауазлары чыгъа, кызла ызларына мукъут болдула.

Бир кесекни эшикден киши чыкмаь турду. Бир сурбет кыз, башын къаратып:

- Кет былайдан ары, сен бетсиз! Бар да, юйдегилеринге къара! Сыйынг бла кетмесенг, бусагъат телефон бла завцехни да, участковыйни да чакъырлыкъбыз! – деп кычырды.

Оштур жууап къайтармады. Бир кесекден Бабух халы ташыучу уллу, зугул тазны аллына тутуп чыкды. Оштур, ышарылып, ёрге турду. Белин аллына гуппур кибик эте, сол кьолун буюрек башына сала, онг кьолу бла «гяделкасын» онг кёзюне келтире, сол кёзюн да жума, макъамсыз ауазы бла иги танг кычырып, бир бирин тутмагъан сёзлени айта, жырлап тебиреди:

«Визу чудное сейир зат,

Вижу ариу затны. Ух!
 Къарасанг, кёзню къаматад,
 Наша масхара – Бабух!»

Фабриканы эшигинден башлары кёрюннген кызыла кюлдюле. Бабух, андан ары тёзалмай, терк окууна тазны сыртына сала, ёлюм къара фабрикагъа мыллыгын атды. Кюлген кызыла сериуюн болгъанлайларына, сан ишленнгени Оштургъа ушаш биягъы Балдаш, эшикден башын къаратып:

- Кертда дегенликге, сен а озуп кетдинг да! Болдунг энди, сыйынг бла къора былайдан! Кюн орта азыкъгъа барып къайтыргъа керекбиз, Дрож! – деди. Оштур ичинден: «Эшик тешикге кюле эди» дейдиле, сен да, Балдаш, мангамы «дрож» дейсе?» – десе да, тышындан жукъ айтмай, къарауун бардырады. Бир кесекден Асият, эшикден башын кёргюзе:

- Дрож! Сейчас же ол тарантасынга да къон да, дуй отсюда! Иначе, завцехни чакъыргъанлай, ол сени терк кетере билликди! – деди.

- Кетерге деп тура эдим... Энди сен кылыкъыяр кет дей эсенг а, ариу тюрме азыгъы болсам да кетмезме! – деди да Оштур ичинден, чыртда орунундан тепмеди. Тепгенни къой, дагъыда ол къужур жырына жангы тёрттизгин къурап, жырлап башлады:

«Вижу я сквозь стены, вижу!
 Слышу я сквозь стены хар зат!

Ичингден сюесе, слышу,
 Грамотейка – Асият!»

Арадан сагъат жарым озду. Кёк «Москвичи» бла кызылууурт завцех келип, тюз Оштурну къатында тохтай, тюшюп, саламлашып бошар-бошамаз, бетин къаты этерге кюреше:

- Алан, неди бу къайгъынг?! Къызланы обедге барыргъа нек къоймайса?! Бир жумуш бла директоргъа кирген эдим да, кызыла телефон бла анда табып тарыкъгъандыла! Ол «гляделка» дегенлери уа не затды? Не бла къарайса былагъа? – деди.

- Къойчу, Махмут, болмагъанны айтадыла!

- Нек олтураса да былайда?

- Сакълагъаным болуп... Фабриканы арбазына киргеним жокъ, кишиге аман айтханым жокъ, не излейдиле была менден?! Мени къозутуп ох эте эдиле... Энди, сени да къозутупму тебирегендиле? Таматарлары эсенг, иги къарындашымча, мени сёзге къошдуртмай къозут кесинги!

Махмут, бетин сур эте, кызыу-къызу атлап барып, фабрикагъа кирди. Кёп мычымай ызына чыгъып келип, Оштургъа:

- Шо, Аллах ючюн, не затды ол «гляделка» дегенлери? Мен бирни айтсам, кызыла да бирни айтып турадыла. Директорну тюнене туугъан кюню эди да, бюгюн фабриканы садында пахмельчик этдирирге деп чакъыргъан эдим. Келип, ишни тохтап тургъанын кёрсе, хыны этерикди. Аллах ючюн, бир кет да къал былайдан. Райондан адам келип къалыргъа да боллукъду... – деди.

Махмутну жумушакъ сёлешгенин къарыусузлукъгъа санап, андан кёлленнген Оштур ачыуланнган халда:

- Алан, фабрика бирденми шашып айланады?! Мени орамда сю-

елирге да эркинлигим жокъмуду?! Не «гляделка» хапарды ол? Сени кесинги къозута эселе, мен кесими кишиге къозутдурлукъ туююлме! Мени къой да, директорунгу, райкомунгу кёллерине жет! – деди.

- Энди, кертда дегенге, иги жаш, мен кимни кёлуне жетерими, жетмезими кишиге сормайма! Бир бирингден телиле, не затла эсегиз да! Бусагъат кёрюзтейим! – деп, Махмутну ауузу от чагъа, жетип «Москвичине» минип, кёзден ташайды.

Кызла фабрикань терезесинден Оштургъа къарайдыла, Оштур да «гляделкасы» бла алагъа къарайды. Кёп да турмагъанлай, юч аякълы «Урал» мотоциклетин ачы улутуп, алаша, базыкъ участковый жетди. Милиционер. тири атлап, Оштурну къатына келип:

- Не? Энди былайгъа келип, кызла бла орта айыргъандан сора башха болумунг къалмагъанмыды?! Нек этесе быллайла?! – деди.

- Асланбек, законнга къаршчы мен не зат этеме?

- Да этип не этесе, кызлань обедге барыргъа нек къоймайса?! Неди ол «гляделка» хапарынг?! Чыгъарчы бери!

- Не зат «гляделканы» чыгъартаса? Ол дегенинг неди?

- Оштур, сен мени бла ойнама, билесе мени!.. Къайда, бери бурчу хуржунларынгы! – деп, Асланбек Оштурну хуржунларын тинте тебиреди.

- Да къарагъыз не табарыкъ эсегиз да... – деди Оштур, жунчюуракъ бола.

- Та-ак, бу тютюн пачка! Бу сирнек! Бу къол жаулукъ, кызтекеча, бу кызыл къол жаулугъунг да неди сени?! Та-ак, бу немечик... Та-ак, «гляделканг» къайдады?! Чыгъар бери! Тап, ауунга атхан эсенг да, бусагъатдан тешиндирликме, чыгъар бери! – деп, Асланбек кыза башлады.

Оштур, Асланбекни «тешиндирликме» деген сёзюн огъурамай, къажаусунургъа кюреше:

- Не зат «гляделка» излейсе менден? Тешиндирирге, тинтиуюл этерге пракордан эркинликсиз ишинг жокъду! Мен да билеме аллай бирни! – деди Оштур, кёкюрегинде техникумну бошагъанына белги болгъан значогун сылай.

- Биринчиси, иги жаш, пракор тюл, прокурор де! Экинчиси, сени былайда киши тешиндире турмайды. Ючюнчюсю, мен санга бир иги жашса деп тура эдим да, бир кесек кёлум чыкъды. Тёртюнчюсю, прокурор-прокурорланы къой да, чыгъар бери ол «гляделкангы!» – деди Асланбек, жумушай.

Керек жерде, керек адамгъа, керекли жууапны бере билгенине ичинден къууана, участковыйни да жумушагъанындан кёллене:

- Асланбек, прокурорну артына прокурорну бош къошаса! Ол законну сыйлы ишчисиди! Къырал ишчиге «прокурор» деп айтханынги эшитселе, атигиле онгсунурукъ туююлдюле – ол биринчиси.

Экинчиси, ...

- Энди, Оштур, экинчилени, ючюнчюлени къой! Кесинги сёзге жарашдырып турма. Къарайма да, сен да тилчичик болур къан алып айланаса. Алай а, мен элде аллайланы хазна къалмай билеме... Мен

«прокурор-прокурор» дедим эсе, сен да айт «милиционер-милиционер» де да, аны ючюн чыртда тюрленген зат боллукъ туююлдо. Ол затланы къояйыкъ да, иги жашча, чыгъар бери «гляделка» дегенлерин.

- И-й, Асланбек, не излейдиле была менден? Хы, мени бла ойнасынла, сен а къырал адамса... Сени къозутургъа уа быланы бетлери къалай жетди? – деди Оштур, не ышармагъанлай, не къюлмегенлей.

- Так, жюрчю алай бир барайыкъ, мен аланы къозутханларын чыгъарайым бусагъат! Сен айтханлай, ким бла ойнасала да, мени бла ойнаргъа умут эте эселе, мен аланы оюнларын къалдырайым! – деп, Асланбек, эки къолун эки жан сюегинден кенгирек тута, айыу мамурачны аякъларыча тышына къынгыр аякъларын да женгил къымылдатыргъа къореше, фабриканы эшиклери таба атлады.

Оштур да ызындан атлай, хуржунунда «гляделкасын»ууучуна къысып, чыгъарып, кенчегин ёрге тартханча эте, «гляделканы» ич кийимини ичине жашырды. Бола тургъан зат Оштурну кезюне кинода бола тургъанча кёрюнюп, ышарыргъа излесе да, Асланбек ызына айланып, ышаргъанымы кёрюп къоймасын дей, ызындан къалышмазгъа къорешип барады. Фабриканы эшиклеринден кире, алаша Асланбекни тѣппесинден башы кёрюнюп баргъан Оштур баш бармагы бла кѣргюзтюучю бармакъларындан «гляу» этип, терк огъуна кезюне келтире, къызлагъа къарады.

- Ой, къан жауарыкъ бетсиз! – деген ауаз чыгъа, къызла, къачып, коридордан цехге кирдиле.

- Не эмина болгъанды былагъа?! – деп,

Асланбек терк ызына къарады.

Оштур, онг къашын къашыгъанча эте келип, къолун жумдурукъ эте, энишге ийди.

- Къолундады! Къолундады! – деп къычырды Балдаш.

- Къайда, бери ашчы жумдуругъунгу! – деп, Асланбек Оштурну къолундан буууп ачдырды да, жукъ кѣрмегенинде, ичинден: «Кертиси да, была не шашып айланадыла, не мени да къозута турадыла, не уа Оштурну мен билмеген бир гипнозу барды...» – дей, Асланбек цехге кирди.

Оштур да ызындан бара, хуржунунда къызыл къол жаулукъчугъун къысып, буштукъчукъ эте, босагъаны юсюне жетерге, биягъы бармакъларындан этген «гляууну» ортасына къызыл буштукъчукъну сугъуп, Асланбекни башы бла цехни ичине къарады.

- Не къан жаугъанды жанынга, бети болмагъан бетсиз! – деген бир иничге ауаз чыгъа, къызла, къачып, станоклада этиле тургъан кюйюзле-ни арларына бугъундула.

Асланбек, къысыгыракъ къара кѣзлерин жандыра:

- Не болгъанды сизге? Алынганмы этгенсиз? – деп къычырды.

Къызла, бирем-бирем кюйюз артладан чыгъа:

- Бу бетсизни «гляделкасын» сыйыргъыз! Сыйырмасагъыз, районнга тарыгъа барлыкъбыз! – деди Асият, бетчигин къатдырып.

- Сыйыргъыз! Сыйыргъыз! – деген къыз ауазла чыкъдыла.

Асланбек, ызына айланып, Оштургъа къарады. Ол да бетин «къандырып бошадыла!» дегенча этдирип, буштукъ болгъан къызыл къол

жаулуькчугуь бла эринлерин сюртгенча эте, хуржунуна салды. Асланбек, кызылагъа терк айланып:

- Не районнга тарыкьгъан хапарланы сандырайса, Асият?! Биринг прокурор деп, биринг район деп, къандырып кьойдугуьз да! Башдан-аякъ тинтип чыкьгъанма, жукъ табалмагъанма! – деди хыныракъ.

- Значит, сиз бир тилли болуп айланасыз! Сообщники! Районда кьой эсенг, областда да барды тарыгъыр адамыбыз! – деген Асиятны хахайына, Асланбек ызына бурулуп:

- Областьха кьой, ООН-нга нек тарыкьмайса?! Жаууму да сиз кьозутугуьз! Сиз, ишлемез ючюн, оюн-чурум чыгъарып, хахай-тухай этип айланасыз! Тунеядцы! Мен сизге статья пришит этерикме! Ишлемегиз да бир кьрюгюз! Жюр, Оштур, кетдик! – деп, эшикле таба атлады Асланбек.

- Кетиу эсе, кетдик! – деп, Оштур да, кызылагъа кьез кысып, ышара, томала-томала, Асланбекни ызындан кетди.

Орамгъа чыкьгъанларындан сора, Оштургъа бурулуп:

- Не болгъанды былагъа? Нек кьозуйса, нек кьозутаса кесинги? Кьресе да, сьз ангыламайдыла! Кьорешме да кьой была бла! Бири тюз ангылар, бири терс ангылар, «ойнай-ойнай кьез чыкьды» дегенлей, биллик тьойюлсе нени неден чыгъарын... Аны кьой да, ол мотоциклет кибигинги орамда гьюрюлдетиб айланма! Не номери, не маркасы болмагъан шайтан арбангы тышындан келген бир адам кьресе, сыйырып кетерикди. Манга да сьз жетерикди. Бу жолдан сора быллай затынгы кьрсем, эшитмедим деме! Ма, санга ашхылыкъ, манга – игилик! – деп, кьол тута, Асланбек мотоциклетине минип кетди. Оштур да, эки чархлы «шайтан арбасына» минип, юйлери таба айланды.

Кюн ортадан атлай, цехни таматасы Махмут фабрикуны директорун да, райондан келген бир кьуллукъчуну да алып, фабрикуны арбазына киргенлей, терезеден къарап кьрген кызыла арбазгъа чыкьдыла. Бир бири ауузларына чабып, келгенлеге Оштурдан да, участковыйден да тарыкьдыла. Ол райондан келген кьуллукъчу да сьзге кьошула, участковый бла да, киномеханик бла да органы айырыргъа кьаты оноу этдиле.

Ол кьонден сора Оштурну «гляделкасыны» хапары бьотеу элге жайылды. Бир кьауумла чам халда айтадыла. Бир кьауумла да: « Оштур уста затды, хадауус. Чыгъарып да жиберир аллай бир затны!» – деген магъанасы болгъан сьзлени айтадыла.

Оштурну аты элде айтыулу болгъанын онгсунмагъан бирле да:

- О, кьой, аллай башы барды дейд Оштурну! Тап, аллай бир мияласы бар эсе да, ол аскерден отпускагъа келип кетген майор кьарындашы Салис берген болур. Салис келгинчи бир болса уа Оштурну «гляделкасы», – деген патыуаны жакълап кьорешедиле.

Оштурну сьймеген бирле уа:

- Харам тонгузду Оштур! Къайгъы излеб айланнгандан ары, жугуь да жокьду! Айтыугъа кьере, район больницада ёпкеге, бауургъа кьараучу кюзгю эски болуп, бузулуп атылгъанында, андан бир мияла кесекни алып, атына да «гляделка» деп айланады ансы, Оштурну аллай башы жокьду!» – деген магъаналы фикирлени халкьгъа жайып кьорешедиле.

Оштурну суймегенлени суймеген бирле да:

- Аланла, самолёт ишлей тургъан Оштургъа бир мияла кесекден «гляделкачыкъ» ишлеген хазнамыды?! Къоюгъуз бу зарланган чотну! Бир адам бир иги зат этгенлей, чалдыу салып тебиреген адет къачан тохтарыкъды бу миллетде?! Оштур закийди! – деген айтыуларына къаршчы болалыр патыуа табылмазлыгына ийнанганча, бек къаты селешедиле.

Къалай-алай болса да, элчилени ауузларын сёз бла чайкъай турурча хапар элге тамам жайылды.

Фабриканы директору участковый Асланбекге: «Неди бу «гляделка» хапар?» – деп соргъанында, бош хапар болгъанын айтхан эди. Алай а, безиген элчиле «гляделка» хапарны жукълатып къояргъа излемей эдиле. Оштур да «гляделка» хапар сорулгъанлай, къара атказны ура эди. Ол алай этсе, фабрика къатында, клубда «гляделканы» кёзлери бла кёрген адамла аны бош хапар болгъанына къаршчылана, «гляделка» хапар жангы кюч бла чыгъа, чам-къум тюрсюннге бояла, хоншу элlege да жете эди.

Бир кюн, кюн орта бола, биягъы Оштур, биягъы къужур мотоциклетине да минип, фабриканы къатына жетерге, кюйюзюню къызла чыгып келе эдиле. Оштур, мотоциклетини жүрюшюн сабыр эте, хуржунундан «гляделкасын» чыгъарып, кёзюне сала, къызла таба къарагъанлай, ала тапханларын къуя, бир бири сыртларына бугъунабыз деп, къалабалыкъ болдула. Къылкъыяр Асиятны юсюне борбайлы Балдаш аууп, Асиятны ачы къычырыгъы чыгъа эди. Оштур, кюлюп, «шайтан арбасын» къара тютюн этдире къыздырып, ёткюп кетди.

Ол кюнню ингириде, Асиятны къарындашы зоотехник Борис да, Къара-Мусса да, дагъыда хоншу элден бир жаш да клубха келип, Оштурну будкадан чыгъарып, клуб артына элтип, ортагъа алдыла.

- Оштур, сен анасы бергенни ашагъан, Аллахынг бла адамынгы танымай башлагъанса! Нек кюрешесе къыз сабийле бла?! – деди Борис хыныракъ.

- Борис, не дейсе манга?! Мен кимге не айтханма, кимге не этгенме?! – деди Оштур сескеклирек.

Къара-Мусса, тамагын ариулай:

- Ол «гляделкамыды», хыярмыды неди ол затынг?! Ким бергенди аны санга?! Нек къарайса аны бла къызлагъа, нек изгилдик этесе?! Нек къатышдыраса халкъны башын?! – деди.

- Къара-Мусса, мен кишини да башын къатышдырмайма. Мен алай бош ойнагъан этеме, – деди Оштур шошуракъ.

Тынгылап тургъан, Оштур танымагъан, ююнчю жашны ауузундан сарысмакъ бла аракъы бир бирине къатышхан бир ачы ийис ура:

- Дрожму дейле, хыярмы дейле санга? Ат кибигинг да къалайды? Мен былача кенгден келтире турлукъ туююлме! Ма Къара-Мусса айтсын мени зонада къалай тургъанымы... В натуре, тюз рожанга берип, ананг танымазлыкъ этип къоярыкъма, хряк ты драный! Пока не проткну, чыгъар бери ол «къараучунгу»! – деди, бир къолу бла Оштурну къарынындан къаты къысып ачыта, бир къолу бла да хуржунуна узалгъан кибикле эте.

- И-й, Къуран хакъына, аллай затны манга киши да бермегенди. Жокъду бир затым да... – деди, Оштурну сёзлери тамагына тыгыла.

- Тохта, Харун, бек кызып да кетме, проткнуть ты всегда успеешь... – деп, Къара-Мусса, Оштур бла Харунну орталарына кире:

- Сен да, мен да, Харун, быллай сучараланы тынч этебиз деп сынагъанбыз азапны! – дей, Оштурга бурулду. Арлакда озуп баргъан мешинаны жарыгы быллагъа ургъанында, Къара-Мусса кесини илму башчысыны бет тюрсюнюн Оштурну бетинде кёргенча болду...

Халкъда жүрюген хапарга кёре, Къара-Мусса Москвада институтну айырмагъа тауусуп, аспирантурага да кирип, аны да бошай тургъанлай, илму башчысы Къара-Мусса жакъларыкъ диссертацияны кесек тюрлендирип, кесини аты бла журналда басмалагъан эди. Закон жаны бла Къара-Мусса аны хорлайлмазлыгъын ангылагъанында, башха амал тапмай, тюбеп, бетине уруп жыкыгъан эди. Аны амалтын сынар-га керек болгъан эди анга тюрме азапны. Оштурну илму башчысына ушагъан бетине уруп жиберирге да тебиреди, дагыда, кесин эсгере:

- Он большего не заслуживает! – дей, Оштурну жаягына бармакъларыны сырт жанлары бла кыагъа: «Энтта бир хапарынг чыкысын да, я тебя просто уничтожу, мразь! Марш отсюда!» – деп кыстады.

Ёмюрюнде киши бла туюшмеген Оштурну ичи кълтырагъанча бола, тири атлап жарыкыгъа чыгып, будкасы таба кетип тебирегенлей, Харун:

- Аны алай жиберип кьойма! – деп, мыллыгын ата, жетип, Оштурну костюмуну женгинден тутду.

- Тохта юйюнге, кызып кетме! – деп, Борис жетип, Харунну белинден тутуп, кесине тартды. Къара-Мусса да ортагъа, тарт-соз бола тебирегенлей, арлакда бир жашла бла сюелип тургъан участковый Асланбек, чабып жетип:

- Чачылыгъыз ары! Атам жаннетли болсун, чачылмагъанны уруп кьоярыкыма! – деп, героху таба узалды.

- Алай бош ойнагъан этебиз, Асланбек, всё-всё-всё, кьойдукъ – деп, Борис, эрлай Харунну билегинден тутуп, бир жанына элтди.

Къара-Мусса да:

- Алан, Асланбек, бу «гляделкасы» бла Оштур халкъны къланын ичип бошады. Ангылагъан бар, ангыламагъан бар, бу Тёбен элчи тенгибизни башын кыатышдырыргъа кълды да Оштур, ол да: «Къланымы ичип бошадынг, ары бир кет кыатымдан!» – деп кюреше эди. Къалай иги болду сени келип кългъанынг! – деп, Асланбекни кълтугъундан кирирге умут этди.

- Кьойчугъуз бу неме адетлени! Тепдирмегиз мени! Чачылыгъыз юйюгюзге! – деп, Къара-Муссадан билегин айыра, Оштурну кыатына барып:

- Не болгъанды, Оштур?! Мен санга айтханма да кьужур оюнларынгы кьой деп! – деп, Асланбек хыныракъ сёлешди.

Ичинден кълтырауугъу кетип бошамагъан Оштур не амандан, не игиден жукъ айталмай бир кесекни туруп:

- Кечигиз мени, энди ойнамам... – деди.

Экинчи кюн Оштур сау кюнню кеси ишлеген мешинасыны бузугуна кырап кюрешди. Ингирде кёргюзтюрге жангы киносу болмаганы амалтын, ишге келмеди. «Тюнене кече Асиятны кырындашы - зат Оштурну туюнюп, кыра халек этгендиле да, энди башын эшикге чыгаралмай жатады!» деген чарт-гурт хапар элде чыккыды.

Ючюнчю кюн, кюн орта бола, Оштур, кюбюрюнде да «Дрож-01» деген жазыуу аз-маз кёруннген мешинасына минип, орамга чыккыды. Сыртларында рюкзаклары бла, тизилишип, таула таба барган туристлени кёрюп, мешинасын тохтатды. Мешинаны терезесинден башын соза:

- Такси керекмиди? – деп сорду.

Туристле кыужур мешинага кырап кюлдюле. Бир саубитген сары шинли жаш:

- Керекди! Кылайга дери элтириксе? – деди, аллына атлай.

- Ариу жол бошалган жерге дери элтирикме.

- Ненчашар аллыкьса? Биз бай адамла туююлбюз...

- Мен да баришчи туююлме, бирер сом аллыкьма!

Ол саубитген жаш:

- Аламат сора! Минигиз, жашла, мешинага! – деп, кеси да келип, Оштурну кытына олтурду. Не эсе да бир тюрлю тилде сёлешген ауазла да чыга, бир он жаш чаклы мешинаны кюбюрюне миндиле. Мешина таула таба тебиреди.

- Танышайыкь, мени атым Олегди! – деди ол саубитген жаш.

- Мени атым а Оштурду! – деди, кюлун узата.

Олег да анга кюлун узата:

- «Дрож-01» деген маркалы мешинаны бир ишексиз кесинг ишлеген болурса? – деди Олег, ышара.

- Да хо, кесим ишлегенме! Кыайдан билдинг?

- Кюбюрюнде жазылганындан... – деп, Олег кюлдю.

- Бек эсли адамса. Жашла чам атымы жазып безиген эдиле...

- Ишим алайды. Мен устазма. Школда сабийлени кийиннгенлери-не, тырнакь тюплерине дери кырап турурга керек болады. Ма сени да тырнакь тюплеринде техника кирчикле бардыла. Ол мешина ишлеп кюрешгенинге шагьатлыкь этеди. Мешинангы маркасыны атын а иги сюртюп кетералмаганса. Кыайда, не ишлейсе кесинг а, Оштур?

- Элде киномеханик болуп ишлейме. Бош заманымда техника бла кюрешеме. Бир мотоциклет да жыйганма! – дей, «асыры махтаныпмы жибердим?» дегенча кёлуне келип, мешинасыны рулюн эки кюлу бла бирден кыага, хуржунундан тютюн чыгарып кыабындырды.

- О-о, сен фахмулу адамса да! Мен техникадан бютюнда хапарсызма! – деди Олег, тюз тизилген акь тишлерин кёргюзтюп ышара, дагыда:

- Окыуунг а бармыды? – деп сорду.

- Техникумну бошаганма.

- Кыруу техникумну бошаган бла быллай мешина, мотоциклет жыя турган, иги жарашып окыусанг, самолёт жыйып да кюярыкьса! – деп кюлдю биягы Олег. Оштур, аны кюлгенин онгунмай:

- Да кюлсенг да... самолёт да жыя турама! – деди, иги ёхтемлене.

- Ийнанама, ийнанама. Сиз, кавказлыла, бек фахмулу адамласыз!

Онгу адамла бек кёп чыкьгъандыла сизден! Артыкьсызда бу техника жаны бла усталасыз, аскер чотха да бек залимлесиз! Мен тарихчиме, кёп окьугъанма сизни юсюгюзден, – деди Олег.

- Тюз айта болурса. Ма мени бла экиде тургъан Салис деп кьарындашым барды да, менден аз таматаракьды, уже майорду. Космосда учхан ракеталагъа, тенгиз тюбюнде жюзген жау кемелеге- затха кюзгю бла кьарап тургъан, аллай жууаплы кьуллугъу барды! – деди Оштур да, айтханындан тамам кёллене.

- Къара насыплы Салисге! Шо аллай кюзгю бла бирчик кьарарча мадарым болгъа эди... Айланама мен да устаз болуп, сабийлени ызларындан кьуууп... Не дейди Салис а, не кёребиз дейди? – деп, Олег соруулу кьарады.

Оштур, тютюнюн терен тартып, терезеден ата:

- Да ким биледи? Мен жарашдырып айта биллик тьойюлме, айта эди бир затланы... Ол сейир кюзгюлени хуржунунгда жюрюте турурча гитчечиклери да болур дейме? Тюзюн айтыргъа, мени да барды аллай бирчигим. Кесим этгенме. Атына да «Инфракъызыл окуляр» атагъанма... – деп, Оштур кесини айтханына кеси ийнанганча бола, бетин акьыллы сыфатха киргизди.

- Оштур, сен мени алындырыргъа тебирегенсе! Къалай кьураялгъанса аллай затны кесинг? Ол майор кьарындашынг келтирген болур ансы, сен не уста болсанг да, тюгел аллай затны ишлеяллыкь болмасза, не-е?

- О кьой, алай бош ойнап айтама... Мен не кьураяллыкьма? Элде кьызлагъа кьарайма да, кьозутама...

Элни кьыйырында, жол жанында сюелип, кьол кётюрген кьартны кьатына жете, Оштур мешинасын тохтата, башын кабинадан чыгъара:

- Салам алейкум! Къайры тебирегенсе, Хажи-Махмут? – деп сорду.

- Да ол биягъы эшегим юйреннген жерине – Къара-къаяны тийресине кетген болур. Табалмайма хужулукуну! Алай ары бара эсенг, бир ала барсанг эди...

Оштур: «Ары барама, Хажи-Махмут, келигиз, бери олтуругъуз!» – дей, Оллегге бурулуп:

- Айып этме, сен башына мин, кьарт бери кабинагъа минсин, – деди.

- Бир иги ушакь этип тебиреген эдик, алай а, «тау таугъа тюбемесе да, адам адамгъа тюбейди» дейдиле, кьачан болса да, бир тюбешсек, ушагъыбызны бир бошарбыз. Ашхы! – деп, Олег кабинадан тюшюп, мешинаны кьюбюрюне минди. Мажи-Махмут да кабинагъа мине, жолгъа чыкьдыла.

Къара-къаяны тийресине жетгенлеринде, Оштур, мешинасын тохтатып, туристледен бирер сом да алды. Узакь болмай, кьяя тюбю талачыкьда отлай тургъан Хажи-Махмутну эшегин да тутуп келип, мешинаны арт жанын бир жассы ташха тиреп, эшекни да мешинаны кьюбюрюне миндирип, Хажи-Махтуд да, Оштур да элге айландыла.

Оштурну «гляделкасыны» хапары Буруш элден чыгъып, Буруш эл бла бир ёзенде орналгъан тау элдеде да жукъланып кьалмай, шахар таба жол тутханды. Бурушчу жашла хоншу элдеге не уа шахаргъа барса-

ла, хар бири фахмусуну жетгенине кёре кьошханчыкь да эте, «гляделка» хапарны жууукъларына, тенглерине, танышларына баям этип кюрешедиле. «Аман бла, иги бла айтылды эсе да, атым халкьгъа бир айтылды!» – деп, Оштур кеси кесине тамам да ыразы болгъанды. Тюзюн айтханда, халы да аз-маз тюрленгенди. «Дрож!» деп кьозутургъа излегенлеге: «Кесигизни кьуу сёзге жарашдырып айланмагъыз да, магъанасы болгъан бир иш этигиз!» – деп, бюсюремегенча сёлеше, бет сыфатын акъыллы сыфатха киргизтюучюю. «Гляделкасыны» юсюнден а чыртда киши бла сёлешмейди. Тюрлю-тюрлю чыкьгъан хапарла уа бир бирине базманлыкь эте келип, чинг ахырында «Оштур не уста болса да, «гляделканы» кеси эталлыкь туююл эди, майор къарындашы аскерден алып келип, Оштургъа саугъагъа бергенди!» деген хапар кьалгъан хапарланы женггенчаракь болду.

« Кьошмай-кьоратмай айтханнга да, ахыр боллукь эсем, сау обласьха белгили болдум болур. Энди ол кьылкьыяр Асият да манга не дей болур?» – деп, сагъыш этди бир кюн Оштур.

Арадан эки кюн озгъанлай, Асиятны облдрамтеатрда ишлеген бир артист къачыргъанды деген хапар Буруш элни аулап чыкьды. Ол хапар Оштурну ёхтемлигине бир кесек тийсе да, аны сезген киши болду болмаз деп кёлди кёлоне.

Бир кюн Оштур тюкенден чыгъып келгенлей, ормда Бабухха тюбегенинде:

- Не, Оштур, суйгенинги да ол артистге алдырып кьойдунг дейме? – деп, жарыкь ышарды Бабух.

- Нек бола эди мени суйгеним?! Ол кьылкьыярдан эсе, сени ёлген ёлюнг да мажалды! – деп, Оштур да ышарды.

- Да мажал эсем, аман бла айланмазлыкь, бир мажал къарындашынг бар эсе, келин эт да кьой! Тыпырда кьалып кетерге башлагъанбыз... Огъесе, «суйрелген кьыз» деп, мен жазыкьны модадан чыгъарыпмы кьойдугъуз? Суйрелгеннге атым чыкьгъанлыкьгъа, кеслерин супучукьла этдирип айланган кёлпеден тазама мен! – деп, Бабух Оштургъа «ийнан» дегенча къарады.

- Тохта, Бабух, муну... Автоматча болгъанны кьуйдуруп кьойдунг да! Ким санга не айтады? Элибизни эм сыйлы, эм намыслы кьызларыны биресе! – деген Оштурну сёзлеринде кёзбаулукь танылмады.

- И-й, неле сёлеше турама мен?! – деп, Бабух тегерегине къарап, тюкеннге келе тургъан Къара-Муссаны кёргенинде, анга эшитдирирге излегенча, кукаракь ауаз бла:

- Дрож, жанынга кьыйынлыкь келмезлик, магнитофонубуз бузулгъанды, бир ишлеп бер, нохтабауунгу да этерме. Къачаннга келтирirme? – деди.

- Да кино башлангынчы бир-эки сагъатны алгъаракь клубха келтирirse да, къарарма... – деди Оштур

- Сау бол! – деп, Бабух, жарыкь ышара, тюкен таба атлады.

Оштур да жолуна тебиреди. Аллына келе тургъан Къара-Мусса жете, базыкь ауазын ариулай, ауузундан аракьы ийсин урдура:

- Дрож! Келчи жолдан ары бир жанына бир атлайыкь! – деп, тюкен

арты таба тебиреди. Оштур бир кесек кьоркьяракъ болса да, билдирмезге кюреше:

- Да жюр... – деп, ызындан атлады. Къара-Мусса тентирегенча эте,

тохтап, ызына бурулуп, хыны къарай:

- Не сёлеше эдинг сен Бабух бла?! – деди.

- Къалай не сёлеше эдинг? Энди сёлеширге болмаймыды?

- Мен санга не айтхан эдим ол кече?! – деп, Къара-Мусса, аз тентирей, тюкенни къабыргъасына бир кьолун салды. Аны чоту кьолай болмагъанын эсгерген Оштур, бир кесек кёллене:

- И-й, вообще, Къара-Мусса, бу арт кезиуде сен манга нек илиннгенсе? Не излейсе менден? Мен санга не этгенме?! – деди Оштур таукелирек.

- Этиб а не этериксе, кесинги тап жюрютмейсе!

- Ну, айт, не этгенме?

- Бабух не дей эди санга?

- «Магнитофонубуз бузулгъанды, аны бир ишлеп бер...» - деп тилей эди.

- Къуру анымы сёлеше эдигиз?!

- Да башха не сёлеширге керек эдик?..

- Сен Бабух бла мени хапарыпызны билемисе?!

- Да эшитген эдим бир чарт-гурт хапарла... Мени анда не ишим барды?!

- Нек сыйыргъанларын а билемисе?

- Билмейме.

- Кёлюнге уа къалай келеди? ...

- Эй, мен анализ этиучюмеми?! Мен къайдан билейим!

- Бек ариучукъ билесе, Оштур, бек ариучукъ... Барыгъызыны ниетигиз да алайды! Кесигизни кимле эсе да бирле этдирип... Мени неди сизден кемлигим? Менденми акъыллыса, менденми билимлисе?!

- Да сен Москвада...

- Москваны къой... Менденми чырайлыса сен?

- Аллах хар адамгъа бирер чырайны, сыфатны береди...

- Эй, хьяр! Да сора къалайынгды менден алапат жеринг?! – деп, Къара-Мусса Оштурну кёкюрегине бармагъы бла тюртдю.

- Эй, ары ал бармагъынги! Мен айтмайма да сенден алапатма деп...

- Ичингден айтаса да, Дрож?!

- Биринчиси, мени атым Оштурду! Экинчиси, мен ичимден не сагъыш этгеними сен несин билесе? Ары ал бармагъынги дейме!

Къара-Мусса, бармагъын ала:

- Ладно, Оштур, энди ачыкъ айтайым... Сен да, Бабух да юзюгюжно мени юзюгомден игиге нек санайсыз? – деп, тишлерин гъыжылдатды.

- Бабух санга не айтханын мен билмейме, но мен санга айтмагъанма «санайма» деп. Хар ким кесине жууап береди!

- Сёзню бир жанына бурма!.. Ол ниет сизни ичигизде жокъ эсе, Бабухну менден нек сыйырдыла да?! – деди Къара-Мусса, кёзлеринден ачыу бла такъырлыкъ бирден тёгюле.

- Аны Бабухну кесинден, атасындан, анасындан сор... Мен кьайдан билейим?

- Ма алайсыз сиз! Акъсюекле! Хрен сизге акъсюекле! Мени кьарт атамь атасы тау артында бий болуп тургъандь. Анда бир адамны ёлтюр-генинде, «къан алыу» чотдан жанлап келгенди бери. Сизни къаныгъьыз мени къанымы табанына да жетмейди! Сиз, тарихигиз да болмагъан жыйымдыкъласыз, айтдырмай кьоймай эсенг! Сиз хыярласыз!

- Да хыярла эсек, нек жашайса бизни бла?! Ол бий ата-бабаларынгы журтларына бар да, анда жаша, бизге хыярла деп турма да!

- Хыярласыз-хыярла! Къара кесинги хайыуанча сыфатынга! Элде ким не айтса, аны этип, хар кимге къул болуп, бетлик алып айланган... Ассенизатор ты несчастный! Вот ты кто! Энди Бабухну къатына баргъанлайынга, бу пох быдырынгы жарып кьоярыкъма! Ангыладынгмы?! – деп, Къара-Мусса биягъы бармагъы бла Оштурну къарынындан тюртдю.

- Энди, кертда дегенге, озма, Къара-Мусса! – деп, Оштур аны къолун артына тебере, кеси да артына жанлады.

- Жанлама! И вообще, бу конструкторлугъунгу да кьой! Кьоймасанг, аман бла кьойдурукъма, Дрож, ангыладынгмы, анангы... – деп, Къара-Мусса, жашил кёзлерин жандыра, биягъы тишлерин гыжылдата, бетин да жыйрыкъ этген кирик этип, Оштур таба тентирей атлады.

Къара-Муссаны «анангы...» деп айтхан ахыр сыйсыз сёзю, Оштурну жанына тамам жете, тюз аллына келип сюелген Къара-Муссаны сыйюмсюз бетине къол аязы бла тебергенча этип урду. Къара-Мусса артына чортлай барып, сырты бла тюкенни къабыргъасына тийип, чёгеледи.

Оштур, аллына тири атлай барып:

- Хайыуан, нек айтдынг ёлген анамы?! Ма бусагъат сау ананг таньмазлыкъ этерикме! Энди манга тынгыла, хайыуан! Бабухунгу башынга ур! Мен элге къул болуп айланмайма, адамлагъа къолумдан келгенича болушхан этеме! Мен ассенизатор тьююлме, киномеханикме! Мени атым Хыяр тьююлдю, Дрож тьююлдю, Оштурду! Мен санга бир билимли, акъыллы жашса деп, сыйынгы кёрюп тургъанма. Энди кесими сенден онглу болгъанымы ангыладым! Адамланы юсдюреме десенг, мени да бардыла адамларым. Кёпден кёп ёлюр, аздан аз ёлюр! Мындан ары манга этеринги чыртда аяма! Тьююшюр къанынг бар эсе, тур бери, эркек, тур! Нек жатаса эшегимча?! Уруп бауурунгу бузарыкъма! – деп, келип тобукъланып тургъан Къара-Муссаны юсюне ёрге сюелди.

Ичгени татып турса да, «кесин сакъларгъа керекли сезими» башын бир кесек ачыкъ эте, Къара-Мусса ёрге турургъа базалмады.

- Ладно, кёрюшейик сора... – деп, Оштургъа къарыу этелмезлигин биринчи кере сезген Къара-Муссаны кёзлеринден жыламукуллары келе, бетине жити къарап тургъан Оштурдан ыйлыкъгъанча бола, кёзлерин къысыды. Оштур Къара-Муссаны жазыкъсынганча бола, къолун узата:

- Тур энди бери! Болду! – деди.

- Кет былайдан ары! Кёрюб болмайма мен сени! – деп Къара-Мусса мылы кёзлери бла ачыулу къарагъанында, Оштурну жазыкъсынмакъ-

лыгы кете:

- Да жат сора! – деп, бурулуп кетди.

Бир кюн, Оштур эки-юч кюнден боллукъ кинону афишаларын жазыб хазыр этейим, кюн ортадан ингирге да сабийлеге бир кино кёргюзейим деген акъыл бла, клупха эрттерек келди. Афишала жазыб бошاپ, тютюн къабындыра кинобудканы эшигинден къарагъанлай, клуп таба келе тургъан УАЗ-икни кёрдю. Мешина келип тохагъанлай, ичинден юч саубирген жаш тюшдюле. Рульда келген жашны Оштур кёргенлей окъуна таныгъан эди.

- О, багъалы Олег, къайдан чыкъдынг? – деп атлауучладан ёрлеб келген жашха Оштур къолун узатды.

- Оштур, биз жумуш бла келгенбиз! – деп, къолун узата, ызына айланьп:

- Была тенглеримдиле, бу Лёшады, бу да Вовады, танышыб къал! – деди Олег.

- Оштурду мени атым! – деп жашлагъа къол узатып саламлаша: - Не жумуш бла келгенсиз? Мени къолумдан келлик зат бар эсе болушайым – деди Оштур.

- Жангыз да сени къолунгдан келликди! – деди Олег.

- Да не сёзю барды, айт, тынгылайма...

- Сен бизни бла барыгъа керексе!

- Къайры?

- Шахаргъа.

- Да мен не ишлерикме анда?

- Анда айтырла не ишлеринги! Энди биз кёп сёлеше турмайыкъ, биз немеденбиз! – деген Олегни бет тюрсюню терк къаты бола, хуржунундан удостоверениясын чыгъарьп Оштургъа кёргюздю.

Оштур сейирсинип къарап, ийнаналмай ышарьп:

- Да сен, Олег, туристме, устазма, тарихчиме деген эдинг да? Сен а – ..., алай къалай болады да? – деди.

- Алай болургъа керек эди! Тебире! – деп буйрукъ берди Олег.

- Мен не этгенме? Кесим жыйгъан мешинамы, мотоциклетими сыйырыргъа излей эсегиз, юйдедиле, алыгъыз да барыгъыз. Энди ишлемем алай затла... Самолётум тырылдаб тургъан болмаса учаргъа унамайды, аны да алыгъыз. Ол туристледен алгъан ачхамы да къайтарайым. Эндиден сора алай этмем. Кечигиз да къююгъуз... Сабийлеге кино кёргюзюрюкме бир-эки сагъатдан. Тамбла эртденлик автобус бла къайры десегиз да кесим барырма! – деп, Оштур ыйнандырып сёлеширге кюреши.

- Биз буйрукъну толтурабыз! – деди Лёша хыныракъ.

- Артда ызынга къайта айланмазча, «гяделкамыды» неди, олунгу да ал! – деди Вова деген да.

- А-а-а, энди ангыладым менден не излегенигизни! Ол бош затчыкъды! Ай налат болсун Асиятха! «Тарыгъырыкъма!» деген эди. Алдагъан этгенди Асият! Алдамагъанды, алай а, ол аны не болгъанын билмегенди! Кеси да эрге кетгенди. Ол артистине махтанып, анга ананимка жаздырып, манга мат сала тургъанлыгъыды! – деди Оштур кюлюрге кюреше.

Жашла бир-бирлерине къарап ышардыла.

- Ма энди ангыладыгъыз! Биле эдим сизни ангыларыгъызны! Асиятны ол эр кибиги ётюрюк къагъыт жазгъаны амалтын, тюргеде тутмагъанлай, былай ишинден кыстатып, бир бедешлик этер мада-рыгъыз жокъмуду? Шо, алай этип, Асиятны жүрегин бир жарырмыса, Олег! Ёлмесем унутмаз эдим! Не ары-бери десек да, экибиз эртдеден танышлапыз да ! – деп Оштур ышарырыгъа жүреше, Олегни билегинден сылагъан маталлы этди.

Олег кюлюп:

- Сенден уллу артистни мен да хазна кёрмегенме! Болду энди! Къайдады «инфрокъызыл окулярынг»? Чыгъар бери! – деди кюлген бетин терк ачыулу эте.

- Ма столну кюбюрчегиндеди... – деп, Оштур киноленталаны буру-учу станок бегиген стол таба атлады.

- Мен кесим къарайым! – деп буюра Олег, хуржунундан чыгъарып жукъа кюлкъабланы кюлларына кийиб, столну кюбюрчегин ачып, со-руулу къарады.

Башын созуб къарагъан Лёша да:

- Мунда болмагъан хылымылы зат жокъду! Къайсыды?! – деди.

Оштур аллына атлап:

- Ма ол кызыл бош миялачыкъды... немеди, аты да къалайды? – деди.

Олег кызыл миялачыкъны кюлуна алып, эшик жарыккъа тутуб къарап, ышарып башын эки жанына чайкъай:

- Энди бу хамхот да бизни алдаргъа жүрешеди. Къайдады «глядел-канг»? – деп кычырды.

Оштурну жүреги ёрге ура:

- Туугъан анам бла ант этеме, мундан сора жугъум жокъду. Буду гляделкам! – деди.

- Сылхыр, бизни телигеми санайса, муну нек сугъаса бизге?! – деп, Олег миялачыкъны столну юсуне ата, жумдуругъу бла столну уралгъа-ныча ура, кычырып Оштурну анасын да айтды.

- Ёлген анамы нек айтаса? Кесинги анангы! Андан сора жугъум жокъду! – деген Оштурну кёлунде ачыуу кюркыгъанына базман болду.

- И-й, Олег, муну бла быллай бир нек сёлешип жүрешемиз? Тюе тебиреселе, тынч этиучю кёлекни кийдирселе, бек женгил айтырыкъды! Жюрюгюз кетдик! – деп, Вова деген Оштурну эшикле таба теберди.

Сюд этген сагъатларында кёргюзтюрге деген оюмну этип, Оштур, терк бурулуп, столда тургъан «гляделкасына» терк узалып, ууучуна кыйгъанлай:

- Къайры?! Къайры?! – деп кыжырай, ызындан келген Лёша, эл-геннгенча этип, Оштурну къарынына уралгъаныча урду. Оштур, барып сырты бла къабыргъагъа тие, бутлары кыйылып, чёгеледи. Солууун алалмай, бетин къара тер басып, ачыгъан кёзлеринден жилямукълары келе, жашланы кёзлерине къарамазгъа жүрешди. Кесекден тылпыуун ала башлагъанында:

- Мени хатам жокъду. Закон бла сюд этигиз, тилейме... – деген

Оштур, былай чёгелеб турсам, урмаз эдиле деген оюмну эте, ёрге турургъа излемеди.

- Бизбиз санга закон! Тур ёрге! Сенден залимлени да сёлешдиргенбиз! Тебире алгъа! – деп, Лёша Оштурну жагъасындан тутуп, ёрге тартды. Турмасам, табанлары бла туюноп тебиремесинле деген кьоркьууну этген Оштур, кесин тарт-соз этдирмей, ёрге сюелди. Олег, эшикледен ары къарагъанча этип:

- Киши да кёрюнмейди. Тюзюн айтмай эсе, келигиз, кьагъайыкь да кьояйыкь! – деп, костюмуну бир этегин сол кьолу бла кенг жая, кьолтукь тюбюндеги герохун кьабындан чыгъара, будканы эшиклерин жапды.

Кьоркьгъандан Оштурну тёппе тюклери ёрге тура:

- Урмагъыз! Урмагъыз! Тюзюн айтайым! – деп тиледи.

Герохну Оштурну мангылайына тиреп тургъан Олег:

- Жашаргъа уа сюесе... – деп ышара, – айт! – деп, ачы кьычырды.

Кьалтырай тургъан Оштур, не айтханын да ачыкь эсгералмай:

- Немеди, немеди, сизден кьоркьгъандан аны арыкьгъа атып жибергенме, келигиз, кьалайгъа атханымы кёргюзтейим, келигиз... – деди.

- Тохта! – деп Олег буюра, герохун кьабына сала, – атла энди! Алдасанг, алайда окьуна уруп кьоярыкьма! – деп, Оштурну ызындан тебиреди.

Кьалайгъа барлыгъын да билмеген Оштур, атлауучладан тюше баргъанлай, арыкьны жагъасында мангылайын да да окь тешип, ёлюп жатып тургъанча кёзюне кёрюноп, кеси кесин эсгералмай, атлауучладан тюшюп кьачама дегенлей, аякъларына салыннган чалдыудан абынып, барып, тюз бауурундан жерге тийди. Жашла жетип, Оштурну ёрге кьобара, УАЗ-икни эшиклерин ачып, ары киргизтирге тебиредиле. Оштурну ауузундан, бурунундан кьаны келе, кёзлери алас-булас кёре, я араппин, дуняда бир бусурманлыгъы болгъан адам кёрюп, бир болушлукь этмезми эди деп, башын буруп, ызына кьарады. Бир отуз-кьыркь атлам чакълыда ол Оштургъа алгъаракълада письмону берип кетген жашчыкьны кьолунда да бир кьагъыты бла сюелип тургъанын эсгерген Оштур:

- Жашчыкь! Мени алып барадыла! Бир айтырса! – деп кьычырды. Оштурну кьоркьунчу сыфатын да кёрюп, кьайгъылы ауазын да эшитген жашчыкь, думп болуп, кёзден ташайды. Насып болуп, бир адам келип кьалса деген умутха акъылы бёлюннген Оштур, ахыр кючюн салып, кьолларын, аякъларын мадар болгъан жерлеге тиреп, мешинагъа минмезге дьгалас этип кюрешди. Тюз желкесинден тийген затдан кёзлери жилтинле кёре, кьарангъа бара тургъан поезд ачы кьычырыкь этип, аллына келе тургъан поездге тийип, дуня кьалабалыкь болгъанча болду.

- Тапсыз урдунг, Вова! – деп кьыжырады Олег.

- Палах этдинг болур? – деди Лёша.

Санлары тутмагъан Оштурну ючносю бирден кётюрюп, мешинаны арт жанына салдыла. Олег, тири атлап, кинобудканы эшиклерин жаба, жетип, мешинагъа минди. «Ол жашчыкьны бош ычхындырып кьой-

дукъ!» - деген Вованы ауазын УАЗ-ны ачы матор тауушу жутду. УАЗ, орунундан женгил тебе, къургъакъ жерни букъулата, орамны энишге кете, айланчда кёзден ташайды.

УАЗ кетип, арадан бир сагъат жарым чакълы озгъандан сора, ол письмо келтирген жашчыкыны биргесине Бабух ашыгъыш клубну аллына келди. Атлауучлагъа тюгел жетгинчи, чарх ызланы араларында жерге тюшюп тургъан кызыл миялачыкыны кёрюп, жюреги терк-терк уруп, жерге ийилип, кьолуна алды. Сыртын жашчыкыгъа буруп, миялачыкыны кёзюне келтире, кинобудканы эшигине къарап жукъ кёр-мегенинде:

- Мурик, бу не затды? – деп, жашчыкыгъа узатды.

- Бу великни арт крылосуна салыныучу миялачыкыды! – деп, Мурик ызына берди.

Бабух, миялачыкыны кьолуна кысып:

- Ол жашла къаллай жашла эдиле? Ойнап жагъалаша болурму эдиле? Не-е, Мурик?

- Угъай! Угъай! Ма ийнанмай эсенг, былайда къан кесекле, юслерин букъучукъ басып турады ансы...

Бабух, аллына атлап, ийилип къан тамычыланы кёргенинде: «О, мен жазыкъ!» – деп, Мурикни кьолчугъундан тута, эл совет таба ашыгъыш атлады.

Буруш элде Оштурну тас болгъаныны юсюнден тюрлю-тюрлю хапарла чыгъа турдула... Бир бёлек кюн озгъандан сора, къарт Хажи-Махмут ныгъышда: «Ол Оштур тас болгъан кюн болур эди дейме... Элни тёбен кыйырындан чыкъгъанлай, мен кьойчукъланы да аз огъары таяндырып, кесим да алай таянып, кёзюлдюреуюкле бла къарай тургъанлайыма, УАЗ-икми дейсиз, аллай бир жолда тохтады да, ичинден Къара-Мусса тюшюп, жолну тёбен жанында биченликлери таба кетген эди. Урулда олтургъан жашны да къайда эсе да кёргенме дегенча болгъан эдим, алай а, былай деп, тюзетип айталлыкъ туююлме...» – деп, хапар айтхан эди. Ол хапаргъа олтургъанла хазна магъана да бермеген эдиле.

Кюнлени ызларындан – ыйыкъла, ыйыкъланы ызларындан – айла оза башладыла. Оштурну атасы къарыууна кёре милициягъа, прокурор-гъа жюрюр керекли къалмады. Былай деп, ышандырыр хапар кишиден да эшитмеди. Ма алай бла, Оштурну аты элде унутула башлады. «Энди, Оштур къайтырдан озду болур...» - деп тюнгюлген элчиле анда-санда бир сагъына эдиле атын. Тюнгюлмей сакълагъан а Оштурну атасы эди.

Оштур башсыз болгъандан сора, арадан бёлек кыл озуп, Къара-Мусса, бир турист тиширыу бла жазыуун байлап, Москвагъа кетген, Бабухну да хоншу элде бир къатыны ёлген кишиге баргъан хапарлары чыгъа эди.

ТЁТКАЛА ТИЛЕУЧЮЛЕ

Я Аллах! Бир Аллах! Уллу Аллах! Сыйлы Аллах! Экибизден сора киши жокъду... Шо, энди менден жашырма да, бир айт, жылкы иеси ажирни къуйругъуна мант башла жабышханча, бу адамла манга нек жабышып къалдыла? Мен жарлыгъа саулугъумда тынчлыкъ жокъ, жазыкъ Къайсыннга уа къабырда да тынчлыкъ бермейдиле...

«Азияда заманыбызда Къайсын мени тёткамы тилеген эди да, бермей къойгъан эдик», – деп ненча адамны ауузундан эшитген эсем, анча китабым чыгъып кёрейим саулугъумда! Да, айтдырмай къоймай эселе, Къайсын халкъны тёткаларын тилеучюмю болгъанды, огъесе дуня билген назмучуму болгъанды?! Онглу адамны этегине этегим тийген эди деп, башларына керексиз сый тартхан адет бу миллетде къачан тохтарыкъды?! Ай жазыкъ Къайсын, ай жазыкъ мен!

Былыр республикан газетде суратым къатыш бир назмум чыкыгъан эди, шо аны бир окъуп къояйым, Уллу Аллах, санга...

*Демократия келди,
Бизге насып келтирди,
Алгъа, алгъа – демократ!
Артха, артха – партократ!
Эркин жашау ачдыкъ биз!
Къызылланы чачдыкъ биз!
Ачылгъанды жол диннге!
Бек ыразыбыз Ельциннге!
Жириновский алынсын!
Зюганов а жарылсын!
Ельцин хаман болсун баш!
Анга назму жазгъан жаш –
(Ойра-рирау-рирауай),
Тыркынбаев Гылдыуай!*

Редакцияда: «(Ойра-рирау-рирауай) деген тизгинлеринги бир кесек тюрлендирсенг да боллукъ эди, алай а, экинчи жаны бла алып къарагъанда, ол тизгин назмугъа керти миллет тюрсюн береди, алайды да, назмунг заманны излемина келишген, бек магъаналы назмуду! Маладес, жойюсхан Тыркынбаев!» – дегенлейлерине окъуна ангылагъан эдим артым Къайсынлай боллугъун. Къоркъгъан къоркъууума да тюшдюм... Анга да бир юлгю келтирейим.

Бир кюн пединститутну къаты бла ётюп баргъанлайыма, бир студент къыз: «Оу, мен жазыкъ, ол бара тургъан Тыркынбаев Гылдыуай болур дейме? Ол газетде чыкыгъан суратха бир бек ушайды!» – деди тенг къызларына. Не жашырыу, мен да къармакъгъа алай женгил тюшюучюледен туююлме. Не ышаргъан этмей, не ала таба къарамагъанлай, ётюп тебиредим. Ол жетишим къыз: «Э-э-эй, Тыркын-ба-а-ай!» – дегенинде, мен, тёзалмай: «Мен Тыркынбай туююлме, Тыркынбай улу Гылдыуайма!» – деп, иги хыныракъ айтдым. Къызла кеслерин кимле эсе

да бирле этдирип, кюлдюле. Мен ичимден: «Былайы институт туююлдю, байталла жыйылган ат орунду!» – дедим да, урдум да, ётдюм да кетдим. Энди ала менден не излей болур эдиле? Хы, мени таныдыла эселе, автограф алырлары келди эсе, кеслерин тюрлю-мюрлюле этдирмей, былай адепли айдын кызылача, алларына атлап: «Айып этмегиз, Гылдыуай Къандырбиевич, заманыгъыз бар эсе, бизге автографла бере барсагъыз, бек ыразы боллукъ эдик», – деселе, мен да угъаймы дерик эдим? Уллу кёллююкню, махтанчакълыкъны гитчелигимден да кёрюп болмайма! Жетишимликни уа, артыкъсыз да бу таулу тиширыулада кёрсем, куйругъуна къалайла тагъылган ажир эшекча, алыннган этеме!

«Оу мен жазыкъ!» – деб а нек айтды ол жетишимчик?! Мен эшите болмаз деп тура болур эди. Бу мендеги къулакъла да ичлери къумдан толган къумганла туююлдюле да! Энди ол кызы керти таулу кызы эсе, «Тыркын-ба-а-ай!» деп, ауазчыгъын къалтыратып, бир эр кишини эсин кесине бёлдюртюп нек кюрешеди? «Къунажин кёзюн сюзмесе, бугъа жибин юзмейди», - дейдиле халкъда. Аны бош айтмайдыла, тейри... Не шыйых эр кишини да бутларын къалтыратырыкъды ол ауазчыкъ. Алайда менден башха бир саягъыракъ поэт болса, назмула-баш окъугъан кибикле эте келип, ийген абезехге бардырып, андан тюз тепсеуге кёчюп, ахырында истемейни къарсын урдуртургъа боллукъ эди да?.. Кеч, Уллу Аллах, асыры тереннге кирип кетдим, кеч. И-й, къайдадыла бурунгу адет, намыс, бет дегенле?! Хы, ол кызыланы эслерине аман зат келмеди дейк... Да сора была мени, бир къарангы адамгъа санап, къозутургъамы излейдиле? Тейри, итле кибик, бек ариу биледиле, къарангы адамны назмусун республикан газет басмаламазын. Аны да биле эселе, да сора ол къалмазлыкъчыкъ менден не эмина излей болур? Ант этдир, Аллах, бир затла сеземе, а-ай, сеземе ичимден бир затла! Налатчыкъ, кеси да бир тап затчыкъ туююлмю эди?.. Ол акъ бетчиги, кыйгъан къара къашлары, ол уллу ала кёзлери, бишген наныкъча, ол эринчиклери, ангылаймыса, аланы татлы сууларындан жут да, ёл да къал!.. Къашыкъ бла наныкъ баранияны жутхан неди аны къатында?! Ол хужу кысыха чепкенчиги уа?! Базыгъыракъ тюз бутчуклары манга кёргюзтюрге депми кийген болур эди аны, чепкенчиги хужусуна къаллыкъчыкъ?! Ай, налатдыла бу тиширыула, налатдыла! Хэй, Уллу Аллах, кёресе таза ниетими. Бир адамны аман жерин кёрюрге излемейме. Кенгди бу мендеги хужу жүрек, кенгди! Да не бюсюреу анга да? Керти поэтни жүреги кенг болургъа керекди! И-й, Уллу Аллах, адам кесини онглу жерлерин да черте турмаса, бу тар-зар дуняда киши кишини хазна махтаргъа излемегенди. Да анга да айып жокъду. Дуня бары поэтле болуп къалай къалсынла? Биз а бир кёпбюзмю? Ол ууакъ-тюеклени саннга да къошмайма... Пушкин харип бла Къайсын харип керти дунядадыла, жаннетли болсула! Къалганладан а Расул, ол къалмуқлу, (къалай эди тукъуму, аты да?) ол, андан сора кимни айтайым? Бу махтанчакълыкъдан соймез затым жокъду, Уллу Аллах, кесинг билесе андан арысын... Энди ол ким болгъаны санга къой эсенг, редакцияда басхабашлагъа да белгили болгъанды, ахырсы белгили болукъ эсе! Дагъыда, Аллах, айтмай

болалмайма, нек эсе да... Былай бир бёлек жаш болуп, сюелип турсакъ, аланы ичлеринде кесими кёзге тюшюп тургъанымы сезип турама. Не айтырлары да - чачы бир кесек жукъаракъды дерикдиле.

Ол гаккъыда тюк излеучю, ийне жутхан итге ушаш Хажос бир кюн: «Алан, бурунунг тогъай бурула келип, тюп эрининге тирелип тохтагъаны амалтын бет сыфатынг урургъа хазырланган къочхаргъа ушайды!» – деген эди. Уллу Аллах, къудуретинг кёпдю!.. Сен кимге не берлигинги билип бересе да... Кавказлылагъа мени бурунумча «да» деген бирер бурун берген эсенг, аны да болур магъанасы. Мени бурунума сёз тахан, Уллу Аллах, санга къаршчы баргъан къафырды!

Ол зардан ёле тургъан Мордамбалов деген поэт кибикни уа: «Кёзлеринг боюну бууулгъан киштикни кёзлерине ушайдыла!» – деген ауур сёзюн, Аллах сен айтхан эсенг, мен унутмам! И-й, Мордамбалов керти кёлю бламы айтады огъесе ангыламаймыды? Айтдырмай къоймай эсе, манга дуняны къалгъанладан башха тюрлю кёргюзюп, керти назмула жаздыргъанла ма бу кёзледиле! Мордамбалов литинститутну бошагъанлыгъына, ол кёз кибиклеринде чыртда жан жокъду. Мени Мордамбаловча мияла кёзлерим болсала, багушха къарап, ма быллайыракъ назмула жазарыкъ эдим:

Багуш, багуш, багуш,

Сени къармайд бабуш.

Сенде кир бар, жокъ бал!

Назму жазгъан – Мордамбал!

Энди иги тынгыла, Уллу Аллах, ойнай-кюле, мени назмула бла сёлешип баргъанымы кёресе. Мордамбалны дамбалына от тюшсюн, ол быллай назму окъуна жазалмаса!

Хы, аягъым бир кесек сынчыкълай эсе уа, закий Кязимни да акъсагъанды аягъы. Манга да акъсау, былай тыйыншлылыкъгъа жарамай къалмаз. Дохтурла сау боллукъду дейдиле, сау болса да болур... Кязимни аягъы неден акъсагъанын билмейме, мени аягъым а фахума къурман болгъанды...

Ол суратым бла бирге газетде назмум чыкъгъан кюнню ючюнчю кюнюнде, эсингде эсе да, Уллу Аллах, тюкенледе багъала кётюрюлюкдюле деп, бир къуугъун болгъан эди. Мен да тамам ол кюн кюн ортада кийим тикген фабриканы къаты бла озуп баргъанлай, топ-туп деген бир аякъ тауушланы эшитип, ызыма къарадым. Фабриканы арбазындан чыкъгъан эшиклеге тыкъ урулуп, бир талай тиширыу чыгъып келе эдиле. Ол тиширыуладан бери чыкъгъан чыкъгъаны, хайт деп, женгилирек атлап тебиредиле. Ишек этип, мен да тири атлай тебиредим. Ала жюрюш къошдула. Мен жоргъагъа кёчдюм. Ала жорта тебиредиле. Не жашырыу, мен да бир чаба тебиресем, аман чапмаучума, сермедим сора, чатланы иги керип. «Я араббин Аллах, автографла алыргъа келе эселе уа, бош къача болурмамы, бир тохтармы эдим?» – деп, сабыр бола, ызыма къарадым. Алларында келген саубитген къатынны уллу ёшюнлери чайкъалсала, жаякъларына тиедиле. Къалтырагъан уууртларын бир кезиуде ёшюнлери тюбюнден ёрге урсала, мазаллы кёк кёзлерини жартыларын жабадыла. Келген тиширыуну

тюрсюнюнде мен жылыу сезмедим. Жюрюшюме бир кесек кьоша, мен дагыда ызыма бир къарадым. Мазалы «басхан парийни» ызындан келген, бизбурун арыкъ итча, ол алда келген тиширыуну бир кылле-рек тиширыу жетип, озаргъа умут этди. Алай а ол алдагы, кьолярин кенг жайып чаба, кесин эсгермегенча этдирип, чынасы бла кыллени бети таба сермеди. «Ой, Аллах! Къыйынлыкъ келлик!» – деген биз ауаз мени ызымдан жете, келип, кьоулагыма тюрелди. Дагыда терк ызыма бир къарап, ол кылыкыяр тиширыуну жыгъылгъанын кър-генимде, былайда чот мен этген умутладан озгъанды деген сагъыш келди мыйыма. Барама, бурунум бла хауаны эки жыра. Ала да келедиле, буз сюрген жылкыча, ызымдан. «Кертда дегенге, сиз а не аман озуп кетдигиз да!» – дей, ол аскерде чабыучум да эсиме тюрюп, сора садакъча кетдим алгъа. Универмагны къаты бла ётгеними аз-маз эсгердим. Аякъ тауушла сериун болгъанча эшитип, ызыма бир къарайым дегеним бла, къалай да болсун, аягъымы терсине басдым. Не жашырыу, бу хадауус санларымы кымылдаулары бек терк болуп, жерден кётюрюлгеним эсимдеди, хауада учуп тебирегеним эсимдеди, бир мазаллы кишини да мени таба учуп келгенча кёрюнгени да эсимдеди, универмагны эшиклеринден, бир-бирлерин теплей, кирип баргъан тиширыулары башлары тюрлерине бурулуп тургъанча кёр-геним да эсимдеди, ол киши бла токъуш болуп, ызыма чартлагъаным да эсимдеди, андан сора уа, аягъым ёрге тагъылып, саусузла юйде жатып тургъаным эсимдеди. Ма аланы ууларындан айланама бююн, чокун-чокун эте. Ай, бу тиширыулада бир налатлыкъ барды! Эки бирча налат табарыкъ тюрюлсе ичлеринде, бирери бирер тюрлю налатды, Аллахны налаты жугъарыкъла!

Ол институтну аллында сёзюмю этген налат кыыз а? Мени керти ким болгъанымы, мындан ары къаллай адам боллугъуму эрттеден окъуна сезип, бир ишексиз, мени ышаннга ала тургъанды. Ай, бу бизни кыызла да, кесчиклерин кюзучукълача, жукъ ангыламагъанчыкъла этдирип, не аз да кёзге тюршген жашны кёргенлейлерине уа, жүген салыргъа аман женгил излеп тебиреучедиле. Энди, Уллу Аллах, сен бла мени ортабызда не жашырыу, ол студент кыызчыкъ кесчигин бир къат кукаландырыб а кёрдю. Айхай, мен да бурунум бла суу ичмейме да. Билеме аны ахыры не боллугъун. Энди боюнумады, ол кыыз шабат кюн элине баргъанлай, тюрлю хапарла чыгъармай кьойса. Айтыры да, Сенсе билген, былайыракъ боллукъду: «Тенг кыызларым бла институтну аллында сюелип тургъанлайыма, ол Търкъынбаев деген поэт келип къалды да, прямо ужас, мени къарап кёргенлей, манга кел деп, юсюме жабышып къалды. Кет, къыйынлыкъ келмесин сен Търкъынбайгъа! Бусагъат милицияны чакъырлыкъма, кетмесенг деп, кючден башымы алдым да... Кете башлап: «Энди газетде суймеклик назмум чыкъса, санга аталгъанын билирсе, кыызчыкъ!» – дей эди. И-й, кыызла, прямо ужас, уялып ёлеме, газетге бир кёз-кьоулакъ бола туругъуз, атымы назмугъа салып, бир бедишлик этмесин тели Гылдыуай!»

Ма алай бла, «тилеучю» хапарым бир элге айыпсыз жайылды

де да кьой. Сьймеклик назму жазмай а мен кьалай турлукьма? Мен кьалгъан поэтледенми аманма? Ма бу назмуну, хап-хазыр этип, газетге берирге деп тура эдим. Бир окъуп кьояйым кесин да:

*Мен сени биртда бир бек сюеме,
Индий кино-зат ол бошду!
Сен а мени менлей сьймейсе,
Аны амалтын, жюрегим шошду.
Кьолунгу сууукь суугъа тийдиртмем,
Элибизге тартыла турад газ.
Мен санга жюрек жырымы жаздым,
Сен да бир сьймеклик кьагъытчыкь жаз.
Тейри, сен артда сокъураньыrsa,
Ма бюгюн уллу кёллюлюк этсенг.
Поэт хар жетгенин тилемейди,
Жьырсыз кьальыrsa, башхагъа кетсенг.*

Бу сьймеклик назмум газетде чыкьса уа, сени жауунг да менлейин болсун, сора кетди хапарым сау республикагъа жайылып.

Къайсын кьыйынлыны жашауу манга кьалсын, жылым ол дуньядан кетген жылгъа жетерге, халкь айтыудан, таулу элдеде тиширыулары мен, бир кьат тилеп чыгъып, экинчи заходха кёчерге керек боллукьма. Уллу Аллах, неди бу кьыйынлыкь мени жаньыма?! Мен былагъа таза кьанлы, пробный кьочхар болупму кьалгъанма?

Ай жарлы Къайсын, ай жазыкь Къайсын! «Кюлме жашха, келир башха!» - деп, бурунгулула бошму айтхандьыла? Ма, тюшгенди ол иш мени башьыма да... Да не этейим, Къайсын? Мен да, сенлейин, халкьым ючюн жашайма. Къууансыла халкьымы кьызлары, Тыркьынбай улу Гьылдыуай тилегенди десинле да. Не этерикме? Керти поэтни жазьуу алай бола болур.

Уллу Аллах, манга акьыл бергенсе, фахму бергенсе, сьфат-чырай бергенсе, он жыл окъуу бергенсе, бир артына тартхан зат да бермей кьойсам, Аллахын, адамын таньымай кьояр Гьылдыуай деп кьоркьа болурса. Мен сени ёмюрде да унутмагъанма, унутурукь да тьуйюлме! Хар ненге да ьыразьыма, я Аллах, бир Аллах, сьйлы Аллах!

«Тёткамы тилегенди Гьылдыуай!» – деп, биреу айтып, аны айтханын да биреуден эшитсем а: «Ай, жазыкь Къайсын, ай жазыкь мен, ай мени ьызымдан келлик «тёткала тилеучю жазыкь поэт!» – деп ахсынырыкьма.

1992 ж. Черкесск шахар.

АТЫ БЮГЮН ДА УНУТУЛМАЙ ТУРАДЫ

Къарачайда Чотчаланы Къоналийни жашы Чотча ким да таныгъан, билген, жамауат сыйын кѳрген тѳрелени бири болгъанды.

Аны юсюнден мен Къарачайда адамла айтып, кесими анамдан да кѳп хапар эшитгенме. Чотча улу онгсуз жашагъанлагъа болушханды, байладан жарлылагъа юй ишлеп берликлерин излегенди. Эр киши тиширыудан айырылып неда башха чурум бла тиширыуну басынчакъларгъа тебиресе, аны унамагъанды. Жалчыларын ѳлтюргенлени кеслерине да ѳлюм буюргъанды. Совет власть да, аны ишин тинтип, тюзге санагъанды, кесине да тиймегенди.

Мен Чотчаланы Чотчаны юсюнден эшитген кѳп хапарланы ичинде къарт анам Биджиланы Къараны кызы Зулихат айтхан хапарны айырып уллу магъанасы болгъаннга санайма. Бир кере, ана тилни дерсине хазырлана, Къаракетланы Иссаны «Бай бла жарлы» деген чыгъармасын окъуй тургъанлай: «Аланы жангыдан бир къайтарып окъучу», - деп, къарт анам эсин ийип тынгылады. Сора, кѳзлерине жиямукъ ура: «Мен Чотчаланы тийреге жангы келин болуп келген кезиуде эди. Жангы келинле эл жыйылыулагъа жюриюмей эдиле. Алай а ол кюн элни ичинде бир адам къалмай баргъан эди тѳрени жыйылыууна, аланы ичинде мен да бар эдим», - деп башлады ол хапарын.

Къаракетланы Иссаны белгили чыгъармасыны сюжети къарачай миллетни тарыхында керти болгъан затдан алыннганды. Ол а ма былай болгъанды. Къарачайда бир байда Къазандан бир ѳксюз жашчыкъ жалчы болуп ишлегенди. Сѳз бегитип, 5 жылгъа 30 къой мал эмда ашсуу азыгъын санап алгъанды. Айтыргъа, бир жылгъа 6 къой. Къазандан келген жашчыкъ, юйлю адамча, таза жюрекден, маллагъа ариу къарап, байны кѳлюне жетип тургъанды. Байны кесини да жашы болгъанды ол эрке юйреннген, «тойгъанлыгъы» жарашмагъанладан болгъаны себепли, баш кечиндирип айланнган болмаса, юй жумушха, атасыны жанына жарагъан жаш болмагъанды. Бай Къазанда келген жашчыкъны кесини жашындан башха кѳрмегенди. Къарынына, юсюне-башына иги къарагъанды, ашатханды, ичиргенди. Кѳлюн алып тургъанды. Жалчы болгъан заманы ѳтѳп, кетер заманы жетгенинде, бай жашха: «Энтта 5 жылгъа къалсанг, айтханымдан кѳп мал берирме», - деп тилегенди. Поэмада айтылгъаны – ишге алгъан заманда, алдап, ариуну айтып алгъанлыкъгъа, бир замандан кесини жашындан къууанмагъан бай къарт, аны сынап, таза жюрекли сабий болгъанын эсле, ѳз жашынча суйгенди. Поэма 1928 жыллада чыкыгъанды. Къаракетланы Исса

чыгъарманы, заманнга кёре, Совет властьха жараулу жарашдырып жазгъанды. Ол себепден бир талай жерчиги тюрленгенди. Мен а аны керти да къалай болгъанын къарт анамдан эшитгенимча жазама.

Бай, жашны сынап, талай заман ётгенден сора, кесини жашынча кёргенди. Алай а байны жашы атасы жалчысын алай багъалатханына онгсунмагъанды. Дагъыда поэмада айтылгъаныча:

«Бу бош жашны ичинде
Сени сынап кёрюрме,
Хар ишинги жаратсам,
Тап, кызымы берирме.
Мени ариу кызымы,
Аллах айтса, алырса,
Ырысхыма эм мюлкюме
Ие болуп къалырса».

Бу поэмада жазылгъан сёзлени бай киши жашчыкъны жалчыгъа алгъан заманда аны ишге байлар ючюн айтса да, 5 жылдан, жашны жаратып, кёлю бла кызын берирге тийишли кёредди. Алай а байны жашы, «эгечин ол татар жашха берип, ырысхыны ол экисини арасында тенг юлешиниригин жарат- май, ачыуланып, тиш эгеп тургъанды».

Жалчы 5 жыл болжалы кетгенден сора, сёз таууса башласала, жашчыкъ поэмада: «Анам, атам жокъ мени...» - дейди. Кертиси бла уа, атасы ауушуп, анасы кеси къалып, жарлылыкъ сынап, жангыз жашыны аллына къарап болгъанды (аны элчиле ёксюз жашчыкъны кесинден билгендиле). Поэма суратлау чыгъарма болгъаны себепли авторну жашауда болгъан затлагъа къошаргъа, къоратыргъа да эркинлиги барды. Бай жашчыкъгъа къал деп тилеген заманда: «Мен анамы да бир кёрейим, тынчлыгъын, эсенлигин да соруп, тансыгъымы да алып келейим», - деп жууап бергенди. Жашны айтханына бир ыразы болуп, берлик жалындан артыкъ мал да берип, юсюне-башына да къарап, тийрени жыйып, къурманлыкъ этип, жолуна азыкъ жыйып, къучакълап ашыргъанды. Ингир ашхам бола, жарлы жашчыкъны маллары ызларына, ыстауатха, къайтып келгендиле. Къарт бай ишекли болгъанды. Малла келирни аллы бла жашыны аты терслеп, кеси да, бир къыйын ишни ишлеп келгенча, арып, жукълап къалгъанын эслегенди. Къарт, мен башында айтхан тёре Чотчаланы Къоналийни жашы Чотчагъа келип, хапарын айтхан заманда мени къарт анам, Биджиланы Къараны кызы, жангы келип болуп, эшитип тургъанды.

Бай кишини айтханын мен туура къарт анам айтханча айтмайым: «Чотча, бизге къан жаугъанды. Ол жарлы жашчыкъгъа берген малым юйге къайтханды. Ол таланган жаш да бир тюрлю къаннга киргенди...»

Ары дери да ол тийреде жашагъан акъыллы къоншусуна, тёреге, келип, бай къарт жашындан тарыгъа, жалчысыны адамлыгъын махтай: «Мени жашым да аныча деменгили болса, ёлсем да, ёлеме демез эдим», - дей тургъанды. Олсагъатлай Чотча мыртазакъларын ийип, жаш ары-бери жанлап кетгинчи, зинданнга атдыргъанды.

Тохта алайда, атламай,
 Жетгенд сени болжалынг,
 Бир минутну атламай,
 Ма бусагъат ажалынг!

Бай жаш, тамам жазылгъаныча, жалчыны, ызындан жетип, эки кесек этип, къауралагъа жашыргъанды. Аны барын да мал кютген сюрюучюле кёрюп, хапар айтхандыла. Поэмадан юзюк:

Санларынгы туурады,
 Бир бирине чырмады.
 Къанынгы ичди, эмди,
 Терен шындыкга кёмдю.

Чырпы къалын агъачда –
 Тилсиз чауулда, ташда –
 Кимге къычыр, кимни уят?!
 Кимге этгин осуят?!

Къарт анам айтханнга кёре, төре Чотча улу Чотча, миллетни жыйып, байны жашын зинданнга атылып тургъан жеринден мыртазакълагъа келтирип, ёлюкню къалайгъа жашыргъанын тапдырыргъа аны жалан аякъ этип, къамичи бла уруп, аллына сюрюп элтгенди. Керти да поэмада айтылгъаныча, аны ёлюкню белинден эки этилип тургъанды. Къаураланы тюбюнден алып, атны юсюнде къаны саркъа келтиргендиле. Къаураланы къатында къан жугъу болгъан сыбызгъысы да табылгъанды. Къазанчы жашчыкъ сыбызгъыда уста сокъгъанды.

Ёлюкню келтиргенден сора, терекден төгерек кесилген томуроугъа миндирип, бай жашдан элни аллында къаты сору алгъанды төре. Соруу алынып, жашны терслиги ачыкъланнгандан сора, эл анга налат бергенди.

Мурдарны зинданнга атып, ёлюк къайгъылы болгъандыла. Бай киши, татар жашны къыйынына берип, къайтып келген малланы аны ысхатына кесгенди. Санларын бир бирине тигип, эфендиле дууа этип, тийишлисича асырагъандыла. Сора, эл төреге жыйылып, мурдарны элни тышына элтип, къайсыны огъундан ёлгени белгили болмазча, он мыртазакъ биргелей атып ёлтюрюрге деп, оноу этгенди. «Мурдарны ёлтюрюрге алып баргъанла, къолларын къаннга боямаз ючюн, къайры суйсенг, ары кет, къайтып элге келме деп, къыстап ийгендиле», - дегенле да бардыла. Мурдарны атасы, жашыны этген ишине асыры къыйналгъандан, аны кётюралмай, кёп турмай ауушханды.

Чотчаланы Къоналийни жашы Чотча: «Ма андан къыйын ишим болмагъанды», - дегенлей кетгенди ёмюрю.

Ол төрелик этген кезиуде мал урлагъан, онгсузну къыйынын ашагъан болмагъанды. Аны аты бюгюн да унутулмай турады.

АДАМНЫ ЭТГЕН ИГИЛИГИ ИГИЛИК БЛА КЪАЙТАДЫ

Андан бери арадан кѣп жылла кетгендиле. Жайны ариу кюнлерини бири эди. Эрттенликде кюн таякѣла жерни жылыгѣ башлагъан кезиуде Уллу Къарачайдан узакъ жолгѣ хазырланып чыкыгъан, ат юсюне ариу жарашхан, иничке белли, кенг жауурунлу атлыны эслерге боллукъ эди. Ол уллу юйдегини атасы (беш жашы бла беш кызы болгъан) Биджиланы Ибрагимни жашы Къара эди.

Биджиланы Къара жамауатда-тийреде да айтылгъан атчы болгъанды. Аны ат юсюне ариу жарашханыны сейрири да жокъ эди. Къара, Къарачайда чарс бардырылса, анга кыошулмай кыалмагъанды. Талай жылны ичинде алчы жерлеге ие болуп да тургъанды. Къарт анам: «Къара ат чапдырса, атны териси болуп кыалыгучу эди», - деп, эсине тюшюре эди. Тайчыкылай алып ѳсдюрген атларыны бири аны тилин ангылай эди дерге да боллукъ эди. Бир жолда, ат чапдыргъан кезиуде, аты абынып, ол артха кыалгъанды. Кѣп да бармагъанлай, атыны кѣзлеринден жилямукылары тѣгюлюп, жыгъылып кыалгъанды. Къара, атыны алай «кыыйналгъанын» кѣтюралмай, мал докторну, элде врачны окыуна, мадар этигиз деп, алып келгенди. Врачла: «Кесин оздургъанына кыыйналып, атны жюреги жарылгъанды. Кѣп турмай ѳллюкдю», - дегендиле. Ала айтханыча да болгъанды. Къара да, атына асыры кыыйналгъандан абызырап, бек аманына кетип, артда аязгъанды...

Аллында айтханыбызча, Къара ол кюн кыайгылы жолгѣ чыкыгъанды. Зеленчук базаргѣ жетерге Къобандан ѳтерге керек болгъанды. Таулада уллу жауун жаугъанды. Къобан кыутуруп келеди. Амалсыздан, кечиу излеп, Къобанны ѳрге тебирегенинде, ѳгюз арба бла беш башлы юйдегини бара тургъанын кѣргенди. Къобан кыопхан заманда, аны женгил ѳтмесе, суу тѣнгеретип келген таш-агыач, атны аягына тийип, сындырып, суу азыгы ѳтеригин билгенди. Ол себепден, кечиуню табып, кыол тийирип ачитмагъан атына да кыамиш жетдирип, сууну женгил огыуна ѳтюп кетерге мурат этгенди. Къобанны ары жагыасына жетдим деген кезиуде «чыркъ» деген, тауушну эшитгенди. Ызына бурулуп кыарагъанлай, ол беш башлы юйдеги бла арба суугѣ кѣмюлюп, аталары да аланы кыутхарыр дыгаласда кыазауат этип кюрешгенин кѣргенди. Аты иги ат болса да, эки кере сууну ѳтерге анга кыыйын тиеригине сѣз да жокъ эди. Ол угъай ѳсенг, ызына кыайтса, кесини жанына да кыоркыуулу эди. Терекни, ташны алып, кыаралып келген уллу Къобан кишини да аярыкъ тюйюл эди.

Алай болса да, сау юйдегини ол кыыйынлыкѣда кыоюп, кетип кыалалмайды. Кесини, аналары эртте ауушуп, ѳксюз ѳсген сабийлерин кѣзюне кѣргюзте, суугѣ жангыдан киреди. Ызына кыайтып, аталарына кѣрюнюп тургъан женгин атха байлап, не тарталгъанын тартып, суу жагыагы чыгыады. Аны бла бирге анга кыадалып тургъан беш сабийни да. Эрлай аланы бауурларындан жатдырып кыутхарады. Аллахны буйругу алай болур эди, ала барысы да сау кыаладыла. Аланы узакѣда болмай Къарданике жашагъан ата кыарындашларына элтеди. Ала,

хапарны эшитип, Къараны эркетип, иерге унамай кюрешгендиле. Алай а Къара, ол уллу кыйынлыкдан кьалгъан юйдегини жунчутуругъун кёрюп, ала эс жыйгъынчы, акъыртын кетип кьалгъанды. Юйдегини баш иесини аты Яков болгъанды. Бир талай замандан сора ол Биджиланы Къараны кеси излеп тапханды. Ол кюнден сора къазакъ юйдеги бла Биджиланы Къараны жашларыны юйдегилери бир бирлери бла, къарындашлача, жууукълукъ жюрютюп, Пасхада, Къурманда бир бирлерин алгъышлагъанлай тургъандыла. Яков бла аны къарындашы Къараны игилигин унутмагъандыла; патчахха аны этген адамлыгъыны юсюнден жазгъандыла. Бир талай замандан Биджиланы Къараны, эл башчыгъа чакъырып, уллу сый берип, кьуш суратлы алтын медаль бла саугъалагъандыла. Алай бла, Къарачайда адамны суудан кьутхаргъаны ючюн биринчи медаль Биджиланы Ибрагимни жашы Къарагъа берилген болур деп келеди кёлюме.

Артада мени кьарт анам Биджиланы Къараны кызы Зулихат айтханнга кёре, аталары, кьумукъ устагъа бир мал да элтип, кьыралдан берилген медальдан беш кызына беш алтын жюзюк этдиргенди.

Зулихат ол жюзюкню атасыны кёзюнден кёрюп тутханды. Къарачай миллетни Орта Азиягъа кёчюргенлеринде, жюзюгюн кьолундан тюшюрмей, ары алып баргъанды. «Ачлыкъ сынап инжилген кезиуюбюзде, аны сатып, юйдегими жанын кьалдыргъан эдим. Атабызны ол заманда этген игилиги бизни барыбызны да сакълагъанды. Игилик этгенни игилигин Аллах игилик бла кьайтарады», - дей эди Зулихат амма.

ЭШИГУНГУ КИМ КЪАГЪАРЫКЪДЫ КЕЧЕДЕ?

Аз-аздан адамла шахаргъа къайта
башлагъандыла.

Базар да барды.

Анда-мында машина да кёрюнеди. Солдат,
аскер машинала да кёпдюле. Машинала орамлада
гюрюлдейдиле. Кёзге кёрюнмеген машиналары
тауушлары узакъгъа эшитиледи. Жел келтиргеннге
ушайды.

Бир-бир жарты оюлгъан юйледе терезелени
кирпичле бла жабып, жаланда гитче жарыкчыкъ
къойгъандыла. Аланы алларында бир ненча адам
кёрюрге боллукъду. Болушлукъ не гыржын ала болурла.

Бир кере мен да бир уллу машинаны къатына келдим. Ала аш-азыкъ
загла юлеше эдиле. Къагъыт-зат соргъан да болмай. Мен эки килограмм
пиринч, бир кило бал туз эм къара сапын.

Мен иш излей эдим, хар бир жангыдан ачылгъан конторда. Эндиге дери
тапмагъанма: газетле ачылмагъандыла, журналлагъа уа журналист керек
тойюлдю. Конторда ишлегенле барысы да папкала жюрютедиле, дагъыда
бир метр узунлугъу болгъан галстукла.

Артда билингенине кёре, ала бары да къуллукъчуладыла: таматаны
орунбасары, бёлюмню таматасы, орунбасарны болушлукъчусу. Бир-эки
сагъат тютюн ичгенден сора, ала кетедиле.

Таматала не заманда да жерлеринде жокъдула. Ишни юсюнден а жууап
бирди – жер жокъду.

Алай болгъанда уа, кетеме, бери бир да келмегенча.

Мен бир жерде да болмайма, айланама бош, къайда эсе да болургъа
керекме деп, кеси кесими излей. . .

Билмейме, манга не болгъанын, мен не заманда да жокъчама.
Эсгериуледен келгенча неда энди боллукъ заманны суратларындан.

Кёз аллыма, эртте болгъан ишлеча, эсгериуле кесек-кесек келедиле. Ала
бир заманда да болмагъандыла. Кюзгюде мен башха адамны кёргенчама. Ма
алай жатып турлукъ эдим, бир заманда да къопмазча, базаргъа барыр керекли
болмасам.

– Менден ал! Мени базманларым тюздюле! – дейди бир къыз.

Мен анга къарап тохтайма.

– Къаллай бир берейим? Бу боллукъмуду? – деп, ол бишлакъ кесекни
кёргюзтеди.

Къызны боюну ариу эди, иничке. Жыйырылгъаны да болмай. Къызлада
болуучусуча, сыйдам, акъ, къан тамырлары кёрюнмей.

– Сора базманла терсадымы боладыла?– деп сорама мен.

– Бар, бар! Ол сени алдагъан этеди, – дейди бир башха тиширыу.

Мен арлакъ кетгенден сора:

– Сен телимисе?! Ол тюз адам туйюлдю! Кёрмеймисе? – дейди кьызгъа.
Къыз кюледи.

Артда Зарга, мени Заргам, кетген эди, мени кьуюп.

Ол адам тюнене да келгенди. Ол менден минг сом сурай эди, бу фатар аныкты болгъанын айтып. Мен кьоншу фатаргъа кечдюм. Мени ызымдан – чычханла. Бош фатарла кепдюле мында, ала хар орамда да бардыла. Бары да топ-окъ чачып.

Чычханла сени ызынгдан кечедиле, ала бла башха чычханла да келедиле. Ала да ачдыла.

Мени гитче буржуй пешчигим барды эм сабий ундуругъум. Эки одеялым эм чырагъым. Юч китабым бла бир дневнигим. Аны мен багушдан тапханма. Тышында кьызчыкыны суратын кёрюп, алай алганма. Анга, жазылгъанына кёре, бир онтёрт жыл бола болур эди. Мени ол суратха жаным ауругъан эди.

Аякъларым ундурукъ кьулагъына тиедиле да, олтургъан халда жукълайма. Кьолларымы не кьоюнума сугъама, не желкеме салама.

Ма алай, уллу ачылгъан кёзлерим бла, отха кьарай, сагъыш этеме. Кертиди, оюмларымы бир-бирде чычханчыкыла бёледиле, юсюм бла ары-бери чабып.

Чыракъны жандырмайма. Ол, тегерекни жарыгып, эсими башха затлагъа бёледи. Жанымы жаланда сагъышла жапсарадыла. Чыракъ жарыкыда уа, хар зат да уянып, сагъышларынг учуп кетедиле. Кесинг да ала бла бирге кьайры эсе да кетгенча боласа.

Кюн бла жарык бирдиле. Жаным кюндюз не бугъады, не жукълайды, артда, ингирде, уянырча, кесинг кьалгъан заманда, тюненеги сагъышла бла алданырча сени бла бирге.

Жанынг алданырча, аллай жангызлыкъ – ол да бек уллу игиликди, Аллахны саугъасы.

Ийманы, бир зат сакълагъаны, кеси сюйген иши болса, аладан башха адамны алай кеп асыуу жокъду.

Неден да татлысы уа – кюнден-кюннге кесинги алдай, анга ийнана, жашауунг алай кетсе. Ол заманда санга ийнаныу да игиликге ийнанмагъанлыкъ да жангыдан келедиле.

Насып дегенинг – ол игилик сакълауду неда ма былай кеси кесинг бла ушакъ эте жашагъанынг, тегерекде андан башха бир зат да болмагъан кибики. Ма мен бюгюн да аны сакълап жашайма, ол замандача. . . «Ол заманда» деген сёзге мен кесим да сейир этдим. . .

Зарга мени хар заманда да биргемеди, ол ёлген заманда мен юйде жокъ эдим – суу излей чыкыгъан эдим. Суу да алып, юйге кьайтханымда, арбазда эки тиширыу сюелип тура эдиле, юй а жокъ. Ол кюйюп, тютюнню бара, уллу от чыр-чыр эте жана эди. Алайда мен Зарганы аягъын эследим. Ол жерде, сюелген тиширыулану кьатларында, тюзетилип тура эди. Ала аны бир эски быстырны юсюне салып тура эдиле. Бек алгъа аны жалан аягъын кёрдюм, чындайсыз. Мен анга чындайла киерге кьоймаучу эдим.

Мен энишге чекдюм. Тиширыула не зат эсе да бирле айта эдиле, алай мен аланы эшитмей эдим. Тютюн чыгъарып, кьабындырдым. Ол эки тиширыу бек кеч кетдиле, кюн батып.

Экинчи кюн кьайгы сёзге адамла келдиле. Мен аякыны, итле тапмазча,

терен басдырып кетдим.

Самолётла ол кюн да топ атдыргъанларын кьоймадыла.

Мен кюн бла, кече бла, кьыш бла, жаз бла бирге жылла кетгенлерине ийнанмайма, адамны алай аз жашагъанына да.

Мен кесими дуня жаратылгъанлы жашагъан сунама. Мени жангыз такъыйкьаны ичинде туугъан сагъышларым ёмюрле ичи бла ётедиле да, андан. Эртте биреу: «Ёмюрлюк – такъыйкьады, ёмюрюм – унутулгъан такъыйкьады», – дегенди. Битеу дуня бир кюндю, бир ингир, бир кечеди. Ол ингир да бир кюнню экинчи кюннге алышады, алай бла, бир кюн кетеди. Бир сагъыш – бир такъыйкьа.

Бусагъатлыкьада озгъан заман да, боллукъ заман да барды деген адам, баям, керги айтады. Заман да, дуня да, тышледе бир туюмчек болуп, сагъышлада жашайдыла, тохтап кьалгъан такъыйкьадача.

«Биз бир заманда да ёллок туююлбюз!» – деген эдим мен туюшомде Заргагъа. Гитче сабийчик бла эди. Манга ышаргъанча кёрюне эди, огъесе кесинеме ышара эди. Ол заманда мени: «Биз биргебиз, биз бир заманда да айырылмагъанбыз!» – деригим келе эди. Алай ол сёзлени бусагъатдача айтыр амалым жокъ эди.

Арт заманда кечеле да бек шургулудула. Кьычырсанг – тауушунгу эшитирик адам да жокъ, аны кьой, сабий жиягъан таууш да жокъду. Тёгерекни сангырау тынчлыкъ бийлеп, сагъышларынгы бир жары алып кетгенча. Сагъат таууш да тёмезча эрши эшитиледи.

Анда-санда кьаргъа кьычырады. Ала терекледе олтурадыла, бушуу келгенини белгисича. Аланы кьычырыкъларындан чач тюклеринг ёрге кьобуп, жанынг табанынга киреди, ма бусагъат, эшиклени да ууатып, солдатла кирип келликча.

Кьаллай бир адамны кьыргъандыла ала, кече алып кетип, ингирге дери кьыйнап, аркъа жиклерин сындырып, иегилерин ууатып, аякъларын-бутларын сындырып, жюреклерин чыгъарып. Мында ма алай жашайса, кесинги кезиуюнгу сакълай, эрттен бла жанынгагъыладан бири кьайтмазлыгъын биле. Энди уа ким эшигинги кьагъып келир кече ортасында дей, тангны сакълайса, кьарангыгъа бугъаргъа кюреше.

Динлери, тиллери да башха болгъан адамла, кьайдан эсе да тыш жерледен келип, биреуню жеринде быллай кьатылыкъ, зарауатлыкъ, нек этедиле, неликден? Ким да аладан быллай бир кьоркьургъа, бугъаргъа да нек керекди?

Мен аны жаууамы огъесе ол мени жаууммуду? Мен кеси юйюмде жашай ушайма да, кеси жеримде, кеси кьыралымда, кесими адетлерим бла, кеси тилим бла. Аллахьыма кеси тилимде сёлешеме. Да кьалай болады да алай, бир башха кьыралдан келип, бир тыш адам мени атамь, анамь, эгечими, кьарындашымь, Зарганы уа, ёлюгюн окьуна кьоймай, кьабыргъа да салдырмай... Дагъыда менмеми жау?! Артда уа ол аннга, бир уллу кишилик этген адамгъача, музыка бла тубейдиле, гюлле бла сый-намыс бередила анасы, эгечи, Ата жургу да. Ол не тюрлю жигитликди, не тюрлю хорламды, кьайдады да тюзлюк?

Мен бир Хадисде алай окьугъанма: хаух дуня кьолунгу тенгизге сугъуп чыгъаргъан заманда кьалгъан мылыгъа ушайды, тюз да ол мылыгъа терк кьуруп кетерикди. Ол хадис мени жюрегимде, эсимде кьалгъанды.

Мен дуня хаух болгъанын ангыладым. Кесим бла Аллахдан башха кишиге ийнанмайма.

Ийнаныучу эдим тюшонгде тюш кӅргеннге.

Бусагъатда уа мен терк-терк Зарганы чакъырама кесиме. Ол бир сабий бла келиучюдю манга.

Ол сабий кимникиди деп сорургъа унутуп кьоюучума.

Бир-бирде мен кесими юйюмю кӅрюучюме. Ол бошду, алай кьабыргъалары уа ариу акъланыпдыла, полда уа – кир-кипчик.

– Юйюбюз сакъланыпды, Зарга! – деген эдим бир жол, кьюуанып.

Ол заманда Зарга да ышарды.

Эс жыйып кьайтханымда, Зарга жокъ эди. Къарасам – челек, челекни жанында уа бояу буштукъ. Ол заманда ангыладым ол мени тюшюм болгъанын. Тюш бла кесими уятдым.

Тюномде уа бу сӅзле эсиме келдиле: «Мынча заманны мени кьатымда болуп турдунг, бюгюн нек жокъса бир жерде?..»

Алгъын алай сагъыш этиучю эдим: мени суйген кьызым бир заманда къарт болмасын, болсам да, мен къарт болайым деп. Суйгеними кьолунда ълсем эди! Мен ългенден сора уа, суйгенчигим алай ариулай, жашлай турурун сие эдим, кесини ариу ийисчиги бла.

Мен ол сагъышларымы Заргагъа айтама. Ол, жилип: «Мен да сени кьолунгда ълорге сюеме, тюз сен айтханча», – дейди.

Бир магъаналы затны унутханча, тегерегиме айлана кетип, сора Зарганы кесиме кьаты кьысып, бетими аны ариу ийисли чачына букьдуруучу эдим. Хар жарсыууму аны бла унутургъа суйюп.

Мени кьучагъымда Зарга гитчечик кӅрюнюучю эди. Киштик балачык кибик, манга кьысылып: «Энди мындан иги бир заманда да боллукъ туйюлдю, бир заманда да угъай, жаным», – деп кьайтара, жилий эди.

Аны ол сӅзлерин ангылаялмай, не затдан эсе да кьоркъа эдим. Неден кьоркъгъанымы да иги ангыламай.

Ол жашчыкъ сие эди. Мен а экибизни арабызда сабий окъуна суймей эдим. Ол Зарганы менден сыйырып кьоярыкъ эди. Ол, башхалача, жаланда юй бийче болуп кьалса суймей эдим. Бир башха кьошагъы болмай сие эдим. Мен анга жаулукъ кьысаргъа окъуна кьоймаучу эдим, жаш кьызчыкъча, алай айланса сие эдим. Чачын эшме этерге, чындай киерге окъуна кьоймаучу эдим.

Боюну сынжырдан, минчакъладан, бармакълары жюзюкледен, кьулакълары сыргъаладан бош болсала сие эдим.

Жангы жыйрыкъ кийсе да суймей эдим, ол, аны кийсе, башха адамча кӅрюнюучю эди.

Аны эркин, кенг этекли, боюну терен оюлган жыйрыгъы болуучу эди. Аны бек суйюучю эдим. Боз бетли гюллери бла кьызыл жыйрыкъ. Кеси да – узун, жаланда аякълары кӅрюннген. Зарга бир затха энишге ийилсе, сыйдам бутлары кӅрюнюп, мени амалсыз эте эди. Аяз урса, жыйрыгъы агъачына жабышып, Зарга жел чайкьагъан жаш терекчикге ушаучу эди.

Зарганы ългенин, кюйгенин огъесе тас болуп кьалгъанын билмей эдим. Билгеним – жаланда дуниядан кетгени, нек дегенде, мен аны кесин жерге салмагъанма.

Мен шахарда окъ-топ тауушла эшитип бара эдим.

Башыбыздан топла тышгенлери тохтамай эди.

– Эй, баргъан! – деп кычырды ким эсе да, башын терезеден кьаратып.

Мен, тохтап, аны таба бардым. Ол болгъан жерде, топдан-окъдан кьоркьуп, кьачып, ары киргенле кёп эдиле. Ала мени китапларымы алдыла.

– Не затынгды бу? – деди бири, китапладан бирин ача. – Шопен...

Шопенгар...

– Шопенгауэр, – дедим мен.

Китапны башхасы алды андан.

– «Афоризмы и истины», – деп окъуду ол.

– Сен тасхачы тьююлмюсе?

– Не тасхачы? – деп, соруууна соруу бла жууап бердим.

Къатыбызгъа бир тиширыула бла бир жаш кызчыкь келдиле. Жаш кызчыкьны арлагъыракь кьоюп, келген тиширыу уяла-уяла саламлашды. Башында – уллу жаулугъу, аягында уа эр киши аякь кийими барды. Жаш кызчыкь женгил кийинипди, юсюнде – кыьсха сахтиян курткачыгъы. Жетген заманчыгъыды, толу жаякьчыкълары бла. Чашчыгъы да – бал бетли, ариу.

Тиширыу:

– Эrimi бла жашымы жашагъан юйюбюзню арбазында асырагъанма, кызым бла уа, кьачып, подвалда жашагъанлы, эки ай болады, – деди.

Ол харип кызыны жашаууна, кьадарына кьоркьады: солдатла келселе, артыкълыкь этмей кьоярыкь тьююлдюле...

– Таныш адамгъа тюбеп... эрге берсем эди кызымы...

– Менем сени киеуюнг! – деп кычырды арлакьдан биреу.

– Да, кьара, кергиси бла да, жангы битген гюлчюк кибик, бек тап сабийди, – деди къатыбызда сюелгенледен бири.

– Адамла шахардан Эски Сунжуну ичи бла кьачадыла, сен да кызынг бла мындан кетерге кюреш...

– Сизни арагъызда Белгатойдан адам жокьмуду? – деп сорду тиширыу.

– Угъай, – деди жыл саны жетген бир эр киши... – Эгеч этип, кызынгы мында кьояр эдим... Алай ким биледи биз да не боллугъубузну... Шахардан чыгъаргъа кюрешсегиз, сабийге кьоркьама...

– Ол кызыны тюз бусагъатда эрге береме дей эсенг, юйдегили тьююлме...

Мен хазырма...

– Къуру былайдан! – деп кычырды башхасы.

Ала кетдиле. Тиширыу жиляды.

Шахарны кьара от букьу алгъанды, булут басхан кибик. Бир-бир жерлени кьум алгъанды, ызы бла от тауушла. Кёк самолётладан толуду. Тёгерекден атдырылгъанла да жете эдиле, ала болмасала да. Топла бир бири ызындан атдырыладыла. Ала тышген жерде от жанады, битеу төгерек жаннган кибикди.

Бир талай ыйыкьдан мен Катаяма элге жетеме. Ол эллиле поликлиникаларыны подвалында бугъунадыла. Тиширыула да кёп. Тёрт жаш адам да бар. Къуру намаз этип тургъан бир кьарт да. Аны къатыны тас болгъанды. Ала бла бирге бир оналтыжыллыкь кызчыкь да. Ол аны агына Макка дей эди. Кеси уа:

– Кызчыкьны аты Ляляды, – дейди.

Ингир кьарангысы болса, бош кьалгъан юйлени подвалларындан

тузланган банкала келтиредиле. Ун керекли да болмайдыла. Отну жаланда кече этедиле.

Жаш адамла кьайдан эсе да аракъы табадыла. Ичгенлери жарашмай, тиширыулагъа чексиз лакъырда этедиле. Аладан бирин тиширыула жыйылып, тьойген окъуна этгендиле.

Бир тиширыу кече бла эки кызын да алып кетгенди. Беш кюнден ол тиширыуну, кюйюп, эки орам арлакъда тапхан эдиле. Къызлары уа не болгъанларын киши да билмейди, белгисиздиле.

Бир кере март айда, танг аласына, кьан жугъу, жарты саны да кюйюп, бир тиширыу келген эди подвалгъа. Къоллары иш да кюйюп. Асыры тьойюлгенден, бетинде сау жери жокъ эди, кѣпчюп, ангылаялмаз эдинг аны бет сыфатын. Кѣз акылары да кызарып, кьан чабып, жарлыны базыкъ бутуна да окъ тийип.

Ол айтханнга кѣре, тенг кызы бла ол Серповодскеге юйлери оюлмай тура эсе деп, кѣре келген эдиле. Солдатла уа юч кюн бла юч кече былагъа артыкълыкъ этип тургъандыла, ызы бла ушкок бла атдырып, ѳлгендиле деп, быланы кюйдюрген окъуна этгендиле.

– Тенг кызым ѳлгенди, мен а къутулгъанма. Содатла кеф эдиле, – деп хапарлады тиширыу.

Подвалда болгъан тиширыула къазауат этип башладыла.

– Сени сау къалгъанынги бла ѳлгенинги билирге бери келип, солдатла тапсала, бизни да ѳлтюрлюкдюле, кет мындан, – дей, жилигъан да, ачыуланган да эте, аны бла бирге ол жарлы тиширыугъа болушургъа да кюреше эдиле.

Танг атхынчы ол тиширыуну ашырдыла. Экинчи кюн бизден узакъ болмай топ атылды.

– Ол топ мени юйюме атдырылгъанды, – деди кьайсы эсе да. – Юйюмде болгъан ырысхым юй башындады, ала бары да жанадыла.

Не кюрешдик эсе да, тьялмадыкъ, юйюме къарап келейим деп кетди да, кьайтмады, ѳлтюрдюле, аты уа аны Сайпуддим эди.

Ляля, кьартны кызы, подвалда тургъанладан бирине эрге чыкъды. Ляляны атасы мында тургъан жаш адамладан бирини кьарт атасы бла таныш эди. Кьарт кеси ыразы болуп берди Ляляны ол жашха.

Жашау амалгъа кѣре, ким къалай тура эсе, алай жашай эдик, жаш юйдегиге бирге жашар амал жокъ эди мында.

Жангы юйюрню алгъышлай, мен бир китабымы алагъа саугъагъа бердим. Къарасам, жилигъанын адамгъа кѣргюзтмезге кюрешип, кьарт жилий тура эди. Не сагъышы болгъанын билмейме. Алай барыбызны да эркинлигибиз кѣпдю сагъыш этерге, не затны юсюнден суйсенг, аны сагъышын эт.

Башха кьарт эсиме тьюшдю. Урушха дери тьобеген эдим анга.

Мен машина бла келе тура эдим (къачан эсе да бир машинала да бар, жашау да бар) Ножай-Юртдан шахаргъа. Бир тьюзде адам улу жашамагъан бир тыгъырыкъда жол жанында сюелип, ол кьарт тохтатды мени.

– Былайгъа кьайдан чыкыгъанса, адам улусу жашамагъан тьюзге? – дейме, бир талай жол кьоратханыбыздан сора.

– Келечиле келген эдиле киеу бла. Мен ала бла кетген эдим, жолда уа машина сыннганды да, ол себепден былайгъа чыгып къалгъанма. Машинаны уа башха машина тартып кетгенди. Бек иги адамла... Мен а

блайда кьалгъанма... Сен а юйдегилемисе? Мени энтга да эрге барлыкь бир кьызым барды...

– Мен? Хау, мен юйдегилеме, – дедим, кьарт таба кьарай.

– Сен тынгылы адамгъа ушайса да, андан сорама... Бизни кьыз да ариу, адежли адамды, эрине да жарагъан кьатын боллукь эди...

Сейир-тамаша этип, мен биягъы аны таба кьарадым.

Кьарт а, мени сейирими ангыламай, тынч олтуруп, аллына кьарай барады. Иги кесек заман озгъандан сора да, ол кьартны терк-терк эсеме тюшоре туруучу эдим. Бусагъатда подвалда кьартны жилигъанын кьерюп, ол кьарт эсеме тюшдю. Кьартны нек жилигъанын ангыламадым – ангыларыгъым да келмедиди...

Ол кече тюшюмде мен Зарганы бир ариу акъ жыйрыкь кийип, ол да санына ариу келишип, белинде да эрттегили бел бауу бла кьрдюм.

Экибизден сора киши жокь эди.

– Сен кьайры тебирегенсе? – дейме, ёлгени да эсимдеди.

– Мен санга эрге бармаймамы да? – деп кьучакълайды мени Зарга, кьаты кьысылып манга.

Мени аны чачыны ариу ийиси уятады. Жарсыугъа, акъылынга келгени, ол сезимни тутаргъа амал жокьду. Аны бир сьз бла, бир сурат бла, бир кьарам бла, бир такъыйкьа бла кьалдырыр эди ёмюрге эсинде. Ызы бла, жашауу кьуралып, ёлюп кетгинчи, ол сыймекликни айтыр эди адам адамгъа, бир сьз бла, бир кьарам бла билдирир эди, аны кьаты кьысып, кьолунгдан жибермей. Жашауда сыймеклик насып келтирмей кьереме... Жашау – бир кьарам, кьз аллынган кьуруп кетген... Бюгон да мени бармакъларым аны жан сюегинде кьара тамгъачыкьны излеидиле, аллай бир тамгъачыкь дагъыда аны сол жанында ёшон тюбюнде, жюрек жанында, таза жулдюзчукь кибик болуучу эди.

– Тапмадым! Унутупму кьойгъанма?! Айтмайма, айтмайма!

Бармакъларым тапдыла ол тамгъачыкьны жан сюегинде. Къан тамырыны юсюнде, онг жанында...

«Азыкьны бла этни тенглеширме, тиширыуну да байлыкьгъа алышма»... Жашауну магъанасы жаланда бир адамдады, сени ангылагъан адамда.

Бара-баргъан жашауда тохтап, артха кьарасанг, жьлла кьргюзтген бушуула бютюн бек кьыйнайдыла.

Мен жашаргъа сюеме,

Кёкню жарыкьлыгъын кьере.

Алгъа уа –

Сыймекликден кесими бошларгъа,

Ишекликден, бир зат сакълагъандан,

Кьоркьгъандан...

Хау, бошлагъандыла мени сакълагъаным да, сыймеклигим да. Кьоркьгъаным а кетмегенди. Кьоркьуу мендеди, мени кьадарымды ол, мени кьыйнап туругъа жаратылгъанды. Ол манга уллу кьыйынлыкьды.

Ёлмезлигими билип, мен подвалдан кетдим. Зарганы тюшюмде акъ жыйрыкь бла кьргенден сора, ол подвалдан кетерге таукел болдум.

Эки кере да солдатла мени тыйгъан эдиле, алай эки жолда да мен сау кьалдым.

– Кереклирек болур, – деди бири, Шопенгауэрни (китапны) башхагъа узата.

Ол биринчи манга эслеп къарады, ызы бла уа – китапха.

– Иги къара! – дегенни эшитдим.

Ушкок атылды. Мен аягъы юсюмде кьалдым. Онг аягъым бла жылы зат келгенин сездим. Окъ тийип, жаралы болгъанымы билдим. Алгъа аягъыма, ызы бла солдатха къарадым да, кюлдюм. Тюшюм эсиме тюшюп, андан кюлдюм.

– Кертиди, – деди ол иги къара деп кычыргъан. – Барма кьой, аллайла кёбюрек боладыла...

Экинчи солдат, ушкок кюлагъы бла боюнума жетдирди да, жерге амалсыз аудум.

Ашыгъып тургъаннга ушай эдиле: мени китабымы да БТР-лерине атып, кетдиле.

Кёбюрек отун нек жыймадым, эрттенблагъа дери отха ата туруп эдим, печь аллында олтуруп. От жагъада олтурсанг, эсгериулеринг да жарыкъ, ариу кёрюнедиле, сабий заманымы, ата-анамы юсюнден эсгериуле. Анам эртте, сабий заманымда, ёлгенди, ол эсиме терк-терк келеди.

Хар заманда, къайда болса да, керегин табып, къарыны – токъ, юсю-башы – тизгинли, анасыны этегине илинип, бир затчыкъла мурулдай баргъан сабийни кёрсем, ол кесим сунама, ана жылыуун, ана сыймекликни кёрмеген, сынамагъан кесим.

Мени аз-маз эсимдеди аны ариу чыммакъ акъ тёшекде жатханы, мен да аны ундуругъуну аллында сюелип, чакъыра: «Къопчу, анам!» – дегеним. Арта адамла, тегерек айланьп, зикир айтханлары.

«Сени ананг ёлгенди, – деген эдиле манга, – ёлоп, асырагъандыла».

«Зикирге сюелип, тегерек айланган адамла асырагъандыла анамы», – деп, эсиме алай келе эди. Мен а, бир жерден бир жерге бара, ол адамланы оргасында, кьолумда да бир гитче таякъчыгъым бла, жер тюбюнден, къазып, анамы чыгъарыргъа кюреше: «Анам былайда болур», – деп, жерни къармай эдим.

Анам а эсимде кьалмагъанды, жаланда мени кымыжалай кьолуна алып, ышармыш эте тургъан суратда болмаса. Олду эсимде кьалгъаны. Атамы да аз кёреме тюшюмде. Биринчи кёргенимде, атамды деп да билалмагъан эдим, ол атам болгъанын кечирек сезген эдим. Жауундан сора, ол терекле кьатлары бла ёте бара эди, манга да къарамай. Иги кесек ёсюп, акъсыл сакъалы бла, башында да кьой бёркю бла. Гуппууракъ да болуп, кьолунда да кьургъакъ базыкъ таягъы бла. Ол да кынгыр болуп.

Зарга, мени тюшюме кюлакъ салып:

– Ол урушха кёрюнеди, – деген эди.

Беш кюнден а Зарганы ёлтюрген эдиле.

Къыш! Къыш! Бу чычханла да жанымдан этдиле.

Тюнене ингирде, пакет ичине кирген бир чычхан асыры таууш этдирип тургъандан, ол пакетни, башын кысханма. Асыры кёп жаратылгъандан бу чычханла, юй тюбюнде бири бири бла туююшедиле, мени юсюм бла чабышадыла. Ол пакетде чычханна, куйругъундан тутуп, жерге уруп ёлтюргенме.

Бусагъатда уа ол чычхан эсиме тюшдю да... Нем кьорай эди ол

чапханлыкъгъа, неми ашап къоратырыкъ эди? Аны да, мени да жаратхан Аллах экибизни да не ашарыгъыбызны оноун кеси этер эди.

Аны гоняыхы уа? Нек? Адамла... Адамла... угъай... керек туююлдю... айтма зат, адамла къутсуздула. Къачып айланганма мен адамладан, аланы кърмез ючюн.

Жаш заманымда, аланы кесимча сунуп, къууанып, алагъа хуржунумда болгъанымы да, жүрегими, жанымы да бере эдим.

Заман озгъандан сора ангыладым сени игилигинги ангыламагъанларын, ташада сени сѣзюнго этгенлерин. Къалай тели эдим, алагъа ахшылыкъ излеген! Ала, кеслерине бийик багъа берип, сени уа сансыз этгенлерин билген эдим.

Ишлери тап къуралса, сени, аманлап, женгил тас эте эдиле, бирсилени къатында терслеп. Сени, сейирге къалып: «Айтханыгъыз неди? Не затла жаншайсыз?!» – дегенинге уа сансыз ышарып, сени терсге чыгъарып къоя эдиле.

Бек жарсыулу уа – кесинги тюз болгъанынги ангылаталмагъанынг, сени терслеп, кеслери уа суудан къургъакълай чыкъгъанлары.

Аны ангылап, мен да, Зарганы биргеме алып, сау жашауну алагъа къоюп кетген эдим.

Бу уруш къыйынлыкъны, дуняа къазауатыны сылтауу адамланы кир ниетлиликлеринде, аланы жүрек тазалыкълары болмагъанында, бир бирге аманлыкъ тежегенлеринде, гонях ишлеринде болур деригим келеди. Алай туююл эсе, неди да бу ахырзаман къыйынлыкъ?..

«О Аллах бу адамла затдан къоркъа биле болурламы?...»

Билеме, ала ёлломден къоркъмайдыла.

Да не затдан къоркъадыла сора?

Кечеле болмасала, адамны ийнанмакълыгъы боллукъ болмаз эди. Кече бла адам улугъа жангызлыкъ келеди, жангызлыкъ а адамны сагъыш этдиргенлей турады.

Сагъышларыбызда уа Аллах да бар, ёллом да бар, тюз жашау да бар.

Бюгече да, башха кечеледеча, хар замандача, мен кесимме. Адам ауаз, сабий жилягъан таууш да жокъду. Аны къой, ит улугъан таууш окъуна эшитилмейди. Ала уа къайда къуругъан болурла? Адамла шахардан кетгенде, бир къадар ит бар эди. Солдатла ишми ашагъан болурла аланы да? Алай болур. Ала не затны да ашайдыла...

Бу кече бошаллыкъ болурму? Теркирек танг атса эди!

Къыйын кечеле, бютюнда къайдан болушлукъ алыргъа билмеген заманда...

Дуняаны кърмегенлей, кече ёлорге сюймейме, кече ёлтюрюп къоярла деп, бек къоркъама.

Озгъан заманланы эсима туюноре, ала бла бирге мени бла болмагъан затла да мингле бла кере кѣзюме кѣрюнюочюдюле. Ол заманда, хар зат бир жанына болуп, жаланда Зарга къалады.

Ол, урушда ёлмегенлей, кеси ажалы бла, ауруп ёлгенча, юйюбюз да оюлмагъанча, алгъадача хар зат да. Уруш да болмагъанды... Бу суратлада уа мени бла бирге жанымда къуруда бир жашчыкъ турады. Бизде сабий болмагъанды.

Мен Зарга бла бирге кѣп болмай жашымы да асырагъанча.

Кечеди, отоуда уа жарыкъды.

– Атам! – дейме жашымы ауазы бла.

– Не? – деп, жууаглайма кесим кесиме.

– Анам юйге нек кьайтмайды?

– Кьайтырыкъды, – деп, кюлеме мен, кертисин айтхан кибик.

Жашым, юй тюбюнде олтуруп, машиначыкъла бла ойнайды.

Кёзчюклери аладыла. Анасыны кёзлерине ушайдыла.

– Атам! – дейди биягъы жашым.

Бурулуп кьарайма.

– Молла мени биргесине кёп мороженный болгъан жерге элтирге айтхан

эди.

– Алаймы айтхан эди?

– Хау.

– Игиди.

– Сен ашарыкъмыса?

– Хау, – дейме мен.

– Бизни тюкеннге мороженныйле келтиргенлеринде, анам манга экисин окьуна алгъан эди!

– Экисин да ашагъанмы эдинг да?

– Хау! – деп, кюледи жашчыкъ.

Мен анга кёп кьарап турдум.

– Атам!

– Не?

– Манга... манга юч аякълы велосипед алырмыса сатып.

– Алмай а, аллыкьма.

– ... мотросла кийиучю жулдузлу бёрк а?

– Аллыкьма.

Жашчыкъ, чабып келип, тобукъларыма олтурады, мен да анга болуша. Жашым, тюбюнден ёрге кьарап, кюледи. Мени кьучакълап, башчыгъын кёкюрегиме салады. Мен да аны башчыгъын кьолум бла сылайма.

– Сен мени бла ойнамайса, атам, – дейди жашчыкъ, башын кётюрмей.

– Ойнарыкъма...

– ... анам кьайтсамы?

– Хау.

– Да сора нек кьайтмайды да ол?

– Келликди...

– Бир, эки, юч... быллай бир кере жукълап уянсакьмы келликди? – деп, бармакчыкъларын кёргюзтеди.

– Хау, сен эрикмей тур, – дейме мен. – Мен а санга юч аякълы велосипед, мотросла кийиучю жулдузлу бёрк, мороженный да аллыкьма.

Жашым, алгъадача, мени кьучакълап, биягъы башчыгъын кёкюрегиме салады. Ызы бла – шошлукъ, жюрегинги таралтхан шошлукъ. Жашымы жюрекчиги мени кёкюрегимде ургъанча, кеси да манга сингип кьалгъанча эди.

Бармакъларым бла аны чачын сылагъанча болама. Жумушакъ сабий чашчыкъ.

– Атам, атам! – деп кьычырады жашчыкъ.

– Не этесе не болгъанды? – кьоркыгъан окьуна этдим.

– Жауун жаады... .

– Жаума кьой... бар, жукъла.

– Атам, анам болмай кьатымда, жукъларгъа кьоркьгъан этеме.

Мен кече кесим кѐп кере кьалгъанма...

– Бусагъатда бар да, жукъла, ананг келликди! Сен жукълагъандан сора, ол келеди да, сени бла жатады, сора, сен уянгынчы, кетип кьалады.

– Атам, анам кетгинчи, сен мени уятырмыса? – деп сорады жашчыкъ.

– Уятырма, – дейме кесим кесиме.

Жашчыкъ, жатып, юсюн да жабыу бла жабады. Жашчыкъ биледи: уянса, анасы юйде боллукъду. Мен да билеме... билеме, уянсам, Зарганы болмазлыгъын, ол манга жаланда кече тюшлеримде келеди. Жукъларгъа жатама.

Эркин, тюз жер. Кѐп тюрлю гоккала да бардыла.

Кѐкде акъ кѐгюрчюнле кѐпдюле. Ала жерге кьонмайдыла. Аланы акъ кьанатлары тюшедиле ол гоккала ъсген тюзге.

Бир заманда узакъдан Зарга кѐрюнеди, кьатыма жууукъ келеди, бир сабийни да кьолундан тутуп. Ол сабийни чашчыгъы да кюнде жымжылгытрап, алтын бетли.

Мен жокъ эдим, жокъма, мен кесими кѐрмейме, анда мени кѐзлерим, мени акъылым, кьарамым...

– Зарга... Зарга... унутуп кьояма сорургъа... сени биргенге айланган бу сабий... кимникиди... нек...

– Ол сени бла мени жашыбызды... Мен санга айтмагъанма... мен сабий сакълай эдим...

– Къалай... бу жашчыкъ... бизники... мени жашым... Зарга, кьой аны мени бла... аны мени бла...

Уянганымда, жауун жауа тура эди...

Ким эсе да мени эшигими кьагъа тура эди.

Отоуда кьарангыды, кьабырдача, адыргылы.

Тѐшегимде олтурама.

Секирип кьобама. Жеримде сюелгенлей кьалама.

Жеримден тебалмайма. Саным, аягъым кьоргъашин киби болгъандыла.

– Кимсе? Кимсе...

Жюрегим урады. Жарылыпмы кьалады деп, алай урады.

Ызы бла тобукъларымы, инбашларымы кьалтырауукъ алады. Кючден-бутдан тѐммегими юй тюбюне тюшореме.

Ол кече мен биринчи кере жилиядым – Зарга ългенли биринчи кере. Ёксюз сабий киби, кече кьарангысында уянып, шайтанлы болургъа жетдим, кьычырып, сарнау этип жилиядым...

Шауаланы Разият кѐчюргенди

ХАЛКЪ ЭМ ЗАМАН

Дунияны акъылманлары айтханга кёре, адам, *жамауат*, *халкъ* эм заман бирге бек байламлыдыла. Арт жыллада алимле «халкъны тарых ангы» деген терминге - миллетни бурун заманладан бери эсинде къалгъан, аны халкъ, миллет этген шартлагъа: кёп затны сыйындыргъан, жыйгъан, терен магъаналы жыйымдыкъ оюмгъача къарайдыла. Ол жаны бла тюрк халкъны тарых ангында сакъланган, аны бир тамырдан чыгып, уллу, деменгили халкъча къуралып, ёмюрлени ичинде уа, кёп тюрлю сылтаула бла, битеу дунягъа чачылгъанлары баш жерни алады. Экинчиси, Жер жюзюню хазна къалмай битеу кесеклеринде жашагъан бурунгулу деменгили халкъны къауумлары, тюрк тилни тюрлю-тюрлю диалектлерин тас этмей, бюгюнлюкде да сёлешип, жюрютюп, хайырланып тургъанлары. Аны юсюне да, аланы кёбюсю битеу дуняда бийик даражасы болгъан, айтхылыкъ тюрк бурун адетлени эм тёрелени жюрютгенлери. Ол затланы кёбюсю эски тюрк фольклорда, бурундан къалгъан жазмалада сакъланганды. Тюрк халкъ битеудуния «алтын къошуннга»- ниет хазнагъа не жаны бла да уллу къошумчулукъ этгени баямды, шартды: закий шайырла, философла, айтхылыкъ алимле, спортсменле... ; хар бири ат багъасы - ата сёзле...(шёндио биз алагъа нарт сёзле дейбиз). Бюгюнлюкде, ол бурунгулу, деменгили уллу тюрк халкъны «чачылгъан кесеклерин» жалгъау, тарых жолгъа тизиу, бир ниет ызгъа тийишдириу бек къыйын болса да , болмагъанча керекли эм кезиулю ишледен бириди.

Ол иш талай кюч, къыйын салыуну эм фахмулулукъну излейди. Ата сёз бла айтханда уа, «ийне бла кёр къазгъан» кибикиди. Бардырыллыкъ тинтиулени битеудуния магъаналы этер ючюн тарых эм филология илмула алдабарлыкъ этип, къалгъанла да, битеу кючлерин салып, алагъа болушуп, «Тюрк халкъ бурун ёмюрледе, бюгюнлюкде эм тамблагъы заманда» деген проектни тамамлап башларгъа керекди. Бу проблеманы сюзер ючюн, хазырлана тургъан, къарачайлыланы бла малкъарлылыны тарыхларына жораланган илму конференцияны барыуунда «тёгерек стол» къуаргъа боллукъду.

Кюнден-кюннге халкъны миллет сезими айный, тарыхы, тили, маданияты бла байламлы илму тинтиулени излеми ёсе барады. Ол себепден быллай ауур, болсада тамамланмай болмазлыкъ ишле заманында башлансала, тийишли эди. Биринчи бирлешиу тинтиу атламланы амалы – регион халда башланса. Сёз ючюн, Шимал Кавказны тюрк тилли халкълары: къарачайлыла, къумукълула, малкъарлыла, ногъайлыла, тюрк месхетинлиле (къоншуда жашагъанлары). Жорукъла андан башхаракъ болургъа да болурла. Болсада, артыкъсызда аз санлы халкъланы бирлешдирмей, биз тутхан умут толмаз дейбиз. Ишексиз, ол иш битеудуния тарыхында эм Россейни жашауунда халкъла аралы тенгликни, бир бирни ангылаулукъну, миллетле аралы болумну да кючлендириге себеп боллукъду.

Бу магъаналы иште хар тюрк тилли халкъны энчилигин, аны бла бирге уа бирчалыкъларын да ачыкъларгъа керекди. Эски тюркледен бюгюн аны туудукъларына не зат жетгенди? не къадар хазна сакъланнганды? къаллай бир ниет байлыкълны хайырланадыла? дегенча соруулагъа да жууапла берирге тюшерикди.

Бюгюнню тюрк халкъланы жашагъан жерлери бир бирден узакъ, бет тюрсюнлери башха, динлери да айырмалы болса да, аланы бир къандан – жандан жаратылгъанлары тарых англарында кючлю халда сакъланнганды. Халкъда бошдан айта болмазла «къан бла кирген жан бла чыгъар» деп.

Ол алай бош сезим туююлду. Ата-бабаларыбыз бирликни кючюн багъалай билгендиле, туудукъларын да аны сыйларгъа юйретгендиле. «Къарындаш къарындашы бла онгар» деген ата сёз, аны терен магъанасы, уллу кючю бюгюн да таркъаймагъандыла. Аллай сезимлени тюрк халкъны бурун закийлери эм шёндюгюлю акъылманлары да айтыр, жазар ючюн да къоймагъандыла. Бюгюнлюкде да халкъны эсли адамлары, алдабар жашлары бла кызлары, сёзсюз, аны къайгъысын, жарсыуун этедиле. Ёсюп келгенлени тюрк тёрелеге тюшондюредиле, унутмазча амалла излейдиле. Ол жорукъла къурусала, ёчюлселе, тохтасала, биз манкъуртла болуп къаллыкълбыз. Аны бла бирге битеудуния цивилизациягъа тюрк халкъланы келчилери тийишли къошумчулукъ этедиле. Жаш тёлю толусунлай аны ангылайды: ата – бабаны тарыхын билиу, тинтиу, тёрелерин тутуу, адетлерин жюрютюу – башха халкъланы айныуларына чырмаулукъ этмейди; ол къоншу, къарындаш халкъладан айырылыу да туююлду. Тюз ангылагъанга, ол иш хурметлик, асыллыкъ, даражалыкъ да береди. Саулай адам улусу, хар энчи халкъ, инсан да хуна тешикден чыкъмагъанын билирге ким да борчлуду. Аллай кёлкъалдыла болмаз ючюн, къоншу халкъланы тюрк миллетлени айныуларына къошумчулукъларын тийишлисича чертирге керекди. Андан да бегирек – жашагъан, айныгъан къыраллары этген себепликлерин, болушлукъларын кенг ачыкъларгъа керекди. Ишни ол жанлары ачыгъындан эм толусунлай ачыкълансала, жангы башлана тургъан ишибизге чырмаула, чурумла да азыракъ чыгъарла, ангылаулукъ да теренирек болур деген акъылдабыз.

УЛАКЪЛАНЫ Махти,
тюрколог, филология илмуланы
доктору, профессор

«Минги Тау» журналны баш редакторуна
Додулары Аскерге

Россияны эмда Шимал Кавказны республикаларында бу кыйыи заманда культурагъа меценатлыкъ кюнден - кюннге ёсюб барады. Къарачайда кеслерини ырысхыларын, энчи мюлклерин аямайын джамагъатха маммат болгъанла аз тюлдюле. Бу иште мийик дараджада къайгъыргъанланы бири Батдыланы Назифат Хасановнады. Ол, «Горянка» атлы бирлешликни башчысы, кёб джылланы республиканы больницасында врач болуб ишлейди. Кесини ачхасына джазыучуланы, алимлени китабларын чыгъарады, юбилейлерин бардырыргъа кючюн аямайды.

Назифат малкъар литературагъа да эс бёледди. Сёз ючюн: Къулийланы Къайсынны музейине саугъала бергенди; Мечиланы Кязимни байрамында чомартлыгъын танытханды. Быллай ишле ючюн Кязимни медалы бла белгиленгенди.

Быллай огъурлу ишлени магъанасы уллуду. Аланы юлгюсюн кенг джаяргъа керекди. Ол себебден, мен да юлюшюмю къошаргъа излейме. Назифатны халаллыгъыны юсюнден «Меценат» деб поэма джазгъанма, аны басмагъа чыгъарсагъыз, баишала да, окъусала, хайырлы болурла деген мурат бла джазгъанымы джибереме.

Иш алгъыш бла

Сюйюнчланы Азамат,
Къарачай - Черкесияны халкъ поэти

МЕЦЕНАТ

Поэма

Назифат дейле атынга,
Меценат дейме хатынга,
Джукъ излемейн хакъынга,
Къуллукъ этесе халкъынга.
Автор
Саулукъ деген Аллах берген саугъады,
Байлыкъ деген къол ишлеген къалады,
Сени кёлюнг зем-зем суудан тазады,
Усталыгъынг усталаны озады.

Джазыуума тюшдю ауур зарауат,
Сен джанымы сау къалдырдынг, Назифат,

Болса мени ёмюр созгъан мадарым,
Алгъа сенге берир эдим дарманын.

Ауругъанла эркетиб сыйлайла,
Сыфатынга къарагъандан тоймайла,
Дарманла суу алышмакъ ойнайла,
Байлауларынг джюреклени байлайла.

Сабырлыгъынг сары алтындан багъалы,
Чиновникле билмейдиле багъангы.
Солур ючюн сен солугъан хауаны,
Мен, джанкъылыч болуб, кёкден джауайым.

Сен келгенсе бу дуньягъа джаз ала,
Джанкъозла бла талалада гокка хансла чакъгъанлай,
Хур хауада тизилишиб турнала,
Акъ къанкъазла, ала къазла учханлай.

Табийгъатны ариулугъун, шартларын
Сен алгъанса кёзлеринги ачханлай,
Бешигингде чокъуракъла джылтырай,
Азияда даж, даж этиб башладынг.

Беш джылында бешташ оюн ойнадынг,
Гинджилеринг къубулгъанлай къалдыла,
Джети джылда билим джолну сайладынг,
Китаб болду джашауунга къыблама.

Къыргъыз джуртдан Карачайгъа къайытдынг,
Ата Джуртну сен хауасын джаратдынг,
Къар таулары тёппелери джылтырай,
Кырдыклары къатапаны джайгъанлай.

Салам бердинг, Минги Таугъа айланыб,
Сынджыр таула кёзлеринги къамата,
Сен къарайса тау къушлагъа, къууаныб,
Акъ маралла отлайдыла таулада.

Къарачайны ариу къызы, чырагъы,
Айдан, кюнден юлюш ала чырайынг,
Тум кёзлеринг джюреклени байлайла,
Кёбле сени келинликге сайлайла.

Ёнге сени сагъышларынг басыныб,
Биченликде бал ийисле тарталла,
Гокка хансла, дарман хансла чакъырыб,
Ангынгы да, эсинги да алалла.

Таурухлада, джомакълада айтылган
 Тау шайланы, иленлени излейсе.
 Кюнюнг, тюшюнг роза, жасмин, боз тюльпан,
 Сен джукъусуз танг атханнга тюбейсе.

Джаш кызычыкыны неди джанын инджитген,
 Тасмы болганд мынчакълары, сыргъасы!
 Табылырмы джол юсюнде ол излеген,
 Ким биледи кызы джюрекни тахсасын?

Эй, окъуучу, сен тынгыла, ашыкъмай,
 Айгъакълайым, юлгю алыб джашаудан,
 Бу тау элде дохтур, - табыб табылмай,
 Ненча адам къуруб кетед ауруудан?

О ненча джаш, о ненча къарт, ненча кызы,
 Ненча бала къатыб къалад, багъылмай,
 Ненча ариула боладыла насыбсыз,
 Отоуланы эшиклери ачылмай?

-Элибизден нек чыкъмайды Авиценна,
 Элибизден нек чыкъмайды Гиппократ?
 Бу сагъышла келедиле башыма, –
 Былай айтды таулу кызычык Назифат.

Ата-ана бауурундан таймакълыкъ,
 Таулу кызыгъа узакъ джары бармакълыкъ,
 Тынч туюнюдню дохтур билим алмакълыкъ,
 Бу къайгыны этдиреди адамлыкъ.

Темир төше джазгынчыннга темирни,
 Ким джукълатыр мыдых джаннган кёмюрню,
 Ким сууутур кызы джюрекни кызыгъанын,
 Ким бузалыр джазыуну буюргъанын?

Таллыкъ элни тал чыбыгы, нараты,
 Джашлыгъында алды ашхы аттестат,
 Джууукъ, тенг да къабыл кёрюб муратын,
 Окъуу джолгъа атланады Назифат.

Молдавия, Дунай сууну бойнунда,
 Розалагъа, тюльпанлагъа бёленнген,
 Кишинёвда таулу кызычык окъууда,
 Институту врачлыкъгъа юретген.

Назифачыкъ, акъ халаты джылтырай,
 Беш джыл ётдю кёзюн джумуб ачханлай,

Гиппократны ол дипломун алады,
Андан сора Къарачайгъа къайтады.

Къарачайгъа билим алыб къайтады,
Джамагъатны джумушчусу болады,
Ауругъанны джюреги бла багъады,
Ол ишинде махтау, сый да табады.

Чырайы бла кюзгюлени джарытыб,
Сыйдам тараб ариу узун чачларын,
Саулукъ бере аны саяу къоллары,
Кеседиле аурууланы джолларын.

Кёзюу джетди неках юйге барыргъа,
Къарачайны джаш тёлусюн къуаргъа.
Тыбыр отну джудуз киби джандыра,
Къызчыгъына, джашчыгъына ол ана.

Урунганла бал джалайла, къууана,
Мекам ишлеб, джер сюрелле къадалыб,
Джан нёгери экономист Мустафа¹
Эсеблейди, ара мюлкню айнытыб.

Назий юлгюлю тыбыр бийче болады,
Къонакъланы туз дамы бла ашыра.
«Горянка» атлы бирлешликни къурайды,
Тиширыула сайлайдыла башчыгъа.

Баку, Къазан, Москва шахар, Петербург,
Меценатлыкъ меджлисле, кенгешле,
Тыш къыралгъа чакъыралла, бу огъурлу
Тиширыуну джумушуларын эсгере.

Талай джерге ол джолоучу болады,
Атланады ол тауушлукъ Парижге,
Софиягъа шохлукъ джол бла барады,
Аны сёзю ашхы атлам хар ишге.

Улоунда кёрюнмейле хапчюкле,
Арба джюкле, тые джюкле, ат джюкле,
Сагюнджюсю: джолоучулукъ билетле,
Китаб томла аркъасында, билекде.

Биргесине джокъду аны кюбюрчек,
Артдасына джыймайды ол харекет,

¹ Батдыланы Мустафа - арт кезиуде Къарачай-Черкес республиканы президенти.

Анда барды хал ал мурат, тюз джюрек,
Он бармагы тегедиле берекет.

Къумач тобну ёлчелемейди аршын,
Ол сынайды миллетлени тарихин,
Ол излейди Дунья бла джашаргъа,
Къарачайда иги адетни джаяргъа.

Джокъду аны не ордени, медалы,
Саугъаладан джылтырамайд къапталы,
Излемейди энчи файда башына,
Аны анты къуллукъ этиу халкъына.

О, багъалы мени окъуучум, тынгыла,
Хапарлайым кёзюм кёрген халланы,
Мен айтайым, бир бёлегин сагъына,
Адамлыкъны, мамматлыкъны шартларын.

Сатанай² бийче джомакълада алаамат,
Тиширыуну акъыллысы, асылы.
Джангы ёмюрде аны кызы Назифат,
Огъурлукъну, игиликни ашхысы.

Дохтур атынг Хасан кызы Назифат,
Джамагъатда аны аты меценат,
Джолоучу аты «Кериуан кызы, Танг чолпан»,
Хар инсаннга илхам берген насыбхан.

«Горянканы» тамадасы, башчысы,
Къыйын кюнде культураны ёкюлю,
Адетлени, адеблени джакъчысы,
Адамлыкъны, джарыкълыкыны кёпюрю.

Къанатлыны тилин билген Назифат,
Джазыучугъа, суратчыгъа болушад,
Джан аурутуб, джюреги бла къайгъырад,
Алим атлы джамагъатха ол маммат.

Багъыр улу Къасботну эсге тюшоре,
Джырчы Исмаилны джырын джырлайды,
Юбилей кюн, алгъыш аякъ кёлтюре,
Къурманлыкъ бла, бал хантла бла сыйлайды.

Сюйюнчланы Азаматны джырларын
Джырлатады артистлени тилинде,
Кёрюрге Солтанны нарт сёзле джыйгъанын,
Ол барады Нарсанада юйюне.

² Сатанай -къарачай-малкъар мифологияда акъыллы тиширыуну сыфаты

Алий улуну эки этаж юйчюгю,
Бу шахарда белгилиди нарт сёзю,
Арбазында къарауулду кючюгю,
Къанатлыны учурмайды сакъ кёзю.

Хубийланы Мухаммат бла Назирни
Хапар, назму китабларын чыгъарад,
Ол бир бёлек фахмулу сабийни,
Ансамбль къураб, тепсетеди, джырлатад.

Башчы кызы Халиматны байрамын
Белгилейди джыйылыуда, кенгешде,
Батчаланы Тамараны джазгъанын
Айгъакълайды, басма тилде кёб кере.

Бир кюн бардыкъ Учкекеннге, джол сала,
Художникге Чомаланы Мекерге:
Талай сурат сатыб алды Назифа,
Энтда келиб къарарма деб, сёз бере.

Межгитлеге кёлтюреди садакъа,
Ёлгенлени, ол атларын сагъына,
Батчаланы Людмилагъа, хирургга,
Больницада тагъады ол сый къанга.

Эсдедиле Ставропольда ушакъла,
Игиликге джораланнган адетле,
Культураны ёсюмюне аталгъан
Студентле бла джыйылыула, кенгешле.

Бештаулада байрам болад джыл сайын,
Лермонтовну эсгериуюню кюнлери.
Биз барабыз, джазычуну сагъыныб -
Ол джазгъанды «Джамагъатны³» кюйлерин.

Лермонтовну «Сайламасы» чыкъгъанед
Къарачайда ана тилде басмадан,
Тёрт назмусун кёчюргенем, джаш поэт,
Джашаууму онджетинчи джылында.

Бу китабда Лермонтовну сураты,
Къара джамчы имбашында, юсюнде.
Басма сёзге кирген эди мени атым
Лермонтовну джамчысыны тюбюнде.

³ Лермонтовну “Хаджи-Абрек” поэмасында бурун къарачай элни
“Джамагъатны” хапары

Сёз устала назмуларын айталла,
 Джыр байрамда бир бири бла эришиб,
 Лермонтовну музейине Назифат
 Къайтаргъанед ол джамчыны, акъ этиб.

Эресейни джер-джеринден джыйылгъан
 Поэтлери сейирсиниб къарайла,
 Тау Кавказны адетлерин сакълагъан
 Назифаны төрге ётдюрюб сыйлайла.

Сын салабыз биз Теберди шахарда,
 Мермер ташдан Лермонтовну сыйына.
 Аны аты джазылады алтын хат бла,
 Кюн тюбюнде джылтырайды, къызара.

Къарачайда Пушкинни таш сураты,
 Черкесскде Есенинге эсгертме.
 Назифа аланы гоккала бла джасайды,
 Джырчыланы къыйынларын эсгере.

Биз, джол тутуб, атланабыз Малкъаргъа,
 Джашил бетли Нальчик атлы шахаргъа.
 Тёртёуленек джазыу чула-джырчыла,
 Бир байрамда къарнаш алгыш айтыргъа.

Джол юсюнде Чегем элге киргенлей,
 Биз Къайсынны музейине къайытдыкъ.
 Малкъарлыла бизге кёз-къаш кердиле,
 Багъалатыб, биз Къайсынны сагъындыкъ.

Биз барабыз къарт Казимни тоюна,
 Акъсакъалгъа джюз элли джыл толгънда.
 Муз театр адамладан тыкълама,
 Келген къауум чакъырылдыкъ сахнагъа.

Олтурабыз хан къонакълай алайда,
 Къанох⁴ улу джыйылыуда тамада,
 Доклад барад суу акъгъанлай таулада,
 Мечи улугъа кёб махтаула айтыла.

Кёзюу джетди Къарачайны атындан
 «Горянканы» башчысына эм алгъа,
 Унамады сёлеширге Назифа:
 «Ал сёзню айтсын джылы бла тамада

⁴ Къанох улу Арсен - Къабарты-Малкъар республиканы президенти

Джазыучубуз Сюйюнчланы Азамат»
... Трибунагъа чыгъама мен салам бла,
Бу байрамгъа кюмюш къама саугъам бла.
Тынгылайды джыйылгъан халкъ-джамагъат,

Къарачайдан салам айтдым сёзюмде,
Алгъыш этдим Мечи улу Кязимге.
Ол Малкъар бла Къарачайны джырчысы,
Тау башлада сюелген бир къаласы.

Андан сора къамамы алама къолума,
Къурч къылычын чыгъарама къынындан:
- Джырчы билеед джазгъан джырын къуш эте,
Чий темирни гюрбеджиде къурч эте.

Къылычлары, къамасы да тот болмай,
Сакъланалла бюгюнде да таулада.
Аны бири табылгъанды, тас болмай,
Мен келгенме аны алыб саугъагъа.

Къайтарама мен Кязимни къамасын,
Бурун кибики, джити аны ауузу,
Мындан ары бу сауут тас болмасын,
Бармыд залда темирчини алхусу?

Мени таба джууукълашды бир алан,
Бурунлада мен кёрмеген джаш улан.
Шагърей болдукъ, биз танышдыкъ, тута къол,
-Мен Кязимни туудугъума,-деди ол.

Аты Таука, мени атым Азамат.
Хаджиликден келген кибики Кязим къарт,
Къарнашлага къучакълашдыкъ, къууандым,
Мен къаманы ахлусуна табдырдым.

«Горянкагъа» кёзюу джетди алгъышха,
Айбатлыгъы баш сахнаны джарыта,
Аркъасында чилле джаулукъ агъара,
Чырай чача, сёлешеди Назифа.

Тикген джаулукъ кёрюнеди сахнада,
Къанат къагъа, акъ кёгюрчюн учханлай,
Танзиляны имбашында агъарад,
Назифаны къолларындан учханлай.

Сёз алады, къууанч эте, Танзиля,
Малкъар халкъны джырчы къызы, булбулу.

Ол окъуйду Кязимге аталгъан назмуну,
Мен Къарчаны кызыма деб махтана.

Байрам ётдю тенгиз кибик чайкъала.
Бирикдирген Кязим хаджи-тамада.
Андан сора къурманлыкъла, чайхана...
Быллай къууанч барыб турсун арада.

Канвой болуб келген эди Къонакъбай,
Къарачайгъа джетгинчиге ашыра.
Джашасынла Малкъар бла Къарачай,
Тау Кавказны уланлары - къарнашла!

* * *

Ашхы джолла аз тюлдюле дуньяда,
Адамлыкъны байракъ этген джанлагъа.
Саулукъ болса, иш алгъа хар заманда,
Мамыр джашау берсин бизге уллу Аллах.

Къытайгъа барыб къайтханд сау-саламат
Къарачайгъа бизни шохубуз меценат.
Шанхай уллу, хапарлары аламат,
Энди иги джол джомакъларбыз ырахат.

Кюнчыгъышда Бухарада джюрюдюм,
Андан сора Минги Таугъа ёрледим,
Кюнбатышда мен Берлинге тюбедим,
Сау Кавказда Назифача кёрмедим.

Саулукъ деген Аллах берген саугъады,
Байлыкъ деген къол ишлеген къалады,
Аны кёлю зем-зем суудан тазады,
Акылы бла ол кёблени озады.

Сау къал дерге кёлюм бармайд, Назифат,
Келир заман тюбейик сау-саламат,
Биз тилекчи, сен меценат,
Муну джазгъан Суююнчланы Азамат.

3 апрель 2011 Къарачай шахар.

Магомед ГЕККИ

А

Тёрт туягъы – темирден,
Темирни да кемирген,
Аллай алааматды,
Аны аты – Атды.

Б

Малчыланы душманы –
Мараучуду къошланы;
Маму келмесин бери –
Мал сермемесин **Бёрю**.

В

Ана тилде къонакъма,
Къайда суйсенг къонарма;
Къаным-жаным – отду,
Атым – **Вертолётду**.

Г

Къоянны – къулакълары,
Тайчыкъны – туякълары;
Бурулгъан кибик урчукъ,
Ойнакълайды **Гылыучукъ!**

ГЪ

– Ёчешеме бир сёзге,
Ёчешеме ёгюзге!..
Табыгъыз бир сёз ГЪ-гъа.
– Тапмай а!.. Ма ханс – **Гъыйгъа**.

Д

Орманда ёсдю айры –
Таш уста кесип алды:
Таш ташысын-ташысын –
Ол ишгеди **Дорласын**.

Е

Ары-бери къарадым,
Сёзлюклени къармадым,
Ай не медет, энди не?..
Сёз аллында жокъду «**Е**»!

Ё

Тюйюл – ийнек, бугъа – тюйюл:
Тартыр гебен, сабан сюрюр –
Минип учабыз десегиз –
Минг сабийни элтир **Ёгюз**.

Ё

Тёгерекни къармадым,
Къарт Гуёгъа къарадым:
Тейри, – деди нарт Гуё –
Къонмагъанды орус «**Ё**».

Ж (Дж)

Къарачайда жыр тууду,
Аны чыгъарып төрге!
Киштик а бурнун бурду:
Ашамайма, кир **Жёрме!**

Ж

Орусдан келе келип,
Ортагъа кире келип,
Кетмезден къонду мужик,
Ким эсе да ол **мыЖыкъ?!**

З

Жаны-тиниди хар атны,
Жолоучугъа да ол татлы:
Боза ичген болмаз гырхы,
Бозалыкъгъа залим – **Зынтхы!**

И

Къулагъым – бар, бурнум – бар,
Къуйругъумдан ким тутар?
Майна омакъ кийимле...
Мен тикгенме, мен – **Ийне!**

Й

Тулпар жашчыкъ жыгъылды,
Тобукъчугъун сыдырды;
Жарасы жанады от –
Анасы жагъады **Йод.**

К

Къылыч кесмез, сюнгю кирмез,
Къанлы жауунг жууукъ келмез...
Кимге да арсарсыз тюбе,
Кийип чыкъгъан эсенг **Кюбе.**

КЪ

Сый барады – къурманлыкъ!
Сабийле да къууанып,
Сант этедиле зауукъ –
Сызгъыртадыла **Къууукъ...**

Л

Айыу кибик – уллума,
Айны кёрюп улуйма.
Ай да ышарды, тохтай:
Ай зауаллы, сен **Лохпай!**

М

Тутуп талай туруп пилни –
Крылов да кючомю билди...
Тюшюрчюгюз да бир эрге –
Къалай юре эди **Маске!**

Н

«Айыу бла кертме ашама», –
Дегенди деу **Абут**, ышармай;
Десе да – жунчутуп аны –
Айыу бла ашады **Наныкъ.**

НГ

Тейриден – ырахат **аНГ**,
Танг атса – къуунчха **таНГ**,
Болмаса хомух **атаНГ** –
Бюгюнлюкде – жокъ **хатаНГ**

О

Ма, жомакъ десенг, жомакъ:
Мен – жыртып, анам – жамап,
Безирейбиз биз ойнап!..
Бармагъында уа – **Оймакъ.**

П

Хыличиле чапсынла,
Хайт десинле – тапсынла:
Сарайгъа салырча от –
Сирнекле бла **Пашот...**

Р

Сыйлы Исса, Мухаммат!
Сиз алагъа аманат.
Манга болсун ыразы
Малкъардагъы **Раубазы.**

С

Африкагъа барайыкъ,
Чигинжиге къарайыкъ:
Чыпынлыкъгъа – о хахай –
Аламатды **Сурахай!**

Т

Аулакълада туююле,
Айланалла туюеле...
Аллах, адам да туюе –
Андан гуппурду **Туюе**.

У

Бу тийреде жокъду **Уу** –
Насыпны болмаз **Ууу!**
Болса да нартюх **Уууу**,
Неда – бишлакъ **Ууууу**.

Ф

Конакъ келип бизни элге,
Къаугъа салгъанды, ауара:
Атланнганы бла, миделге
Атап кетгенди – **Ф**адауан...

Х

Таукъан, Аслан, Алий, Гекки –
Тюкен илляулары эркин...
Алача болма сен хомух –
Ашыкъ ойна да, бур **Х**айнух!

Ц

Бизде табалмай «ц» хариф,
Бек къыйналды Жамал-харип;
Цыгъыф аугъанлай **ыфцыхдан**:
Цырфылада – **Цыфцыхцыхла!!**

Ч

Ата-баба жонду къалакъ,
Анга уа орнатды къалакъ;
Марал къулагъына да эн,
Марап, салгъанды ол **Ч**ыкъен!

Ш

Илляу тюкенде – беш шайтан,
Хар бир шайтан – бирер шайдан;
Берсем къара сом **Ш**айтугъа –
Бизде болур алты **Ш**айтан...

Щ

Басхан суугъа атдым ыргъакъ –
Бу ыргъакъны къапды ыргъай:
Къапды-жугтду, къалдырмай жукъ да –
Къалай уллу чабакъды **Щ**ука!

Ъ

«К» бла, «Г» бла байланыпма –
Къолтукълашып айланыпма!
«**КЪ**» да, «**ГЪ**» этдиргенме –
Къыл кёпюр бла ётдургенме!

Ы

Чабакъчыгъа бергенме сом,
Чабакъчыдан алгъанма сом:
Сомну сомгъа да алышып –
Сатып алгъанма **Ы**лышыкъ.

Ь

Мурадин да, Махаммет да
Келсинле былай бир энтта...
Эшитсенг да – кёзкёрмезме,
Жазылмасам да – Ё**Ь**мезме.

Э

Секирмей-учмай жюрюмез,
Сенгирчкелей – жол излемез:
Туююлдю чыртда эринчек –
Тай-тай, жигитди **Э**рленчик.

Ю

Кеч жолоучу, тыш атдан,
Къачмаучубуз къонакъдан.
Къамичини такъ чюйге,
Кир, сыйлы къонакъ, **Ю**йге.

Ю

Бир кере, кючден-бутдан,
Къачалгъанды Абутдан
Беш да Тау Элден айыу –
Къарачайдагъы а**Ю**.

Я

Ат къуйрукълу жаныуар,
Аны къудас жюню бар,
Къаягъа – эчкиаякъ,
Къалын сютлю малды **Я**к.

БИЗНИ АППА

Мени атым Мадоккады. Мен энди уллу кызы болганма – алты жылым толгъанды. Аппа уа манга гитче кызычыкъгъача сёлешгенин кьоймайды. Анам да кьуру тырман этгенлей турады: «Адам айтханны эшитмейсе, хыличисе!» – дейди.

Ма кёп болмай ол кесине, огъары жан тигерге деп, бир ариу акъ кьумач алгъан эди. Мен а андан гинжиме жыйрыкъчыкъ тикгенме.

Жыйрыкъ да аллай жыйрыкъ – бел бауу, хуржунчукълары да болгъан! Гинжими жангы жыйрыгъын анама кёргюзтгенимде, алгъыш да этмей, ол бек ачыуланды.

– Бу жолдан сора быллай затны соруп эте тур, хыли къапчыкъ! – деп урушду.

Кеси жыйрыкъларымдан да берлик эдим гинжиме, алай ала анга уллу боладыла. Сора ол жыйрыкъсызды турсун?

Бир кюн анам бла мен тауукъ орунга гаккыла жыяргъа бардыкъ. Уядан аз-маз жугъурчукълары болгъан гаккыны алсам, ол а бир жылы.

– Мама, мама, мен уяда бишген гаккы тапханма! О, къалай жылычыкъды! – деп хахайладым.

Анам ышарды да, атама:

– Эшитемисе муну айтханын? – деди. – Къалай акъыллыды сени кызычыгъынг!

Атам да кюлюмсореди. Экиси да бир болуп, бош кюледиле ансы, биле болмам бишмеген гаккы жылы болмаучусун. Сейирдиле бу абаданла!

Мени эки къарындашчыгъым да барды – Идиг бла Мадиг. Идиг кюз артында биринчи классха барлыкъды. Атабыз анга сейирлик суратлары болгъан китап алгъанды, «Букварь» деп. Мен аны ючюн атамдан аз да ёпкелемейме – мен да экинчи жыл школгъа барсам, манга да аллыкъды, андан да ариуун окъуна. Мадиг а алыкъа школгъа барлыкъ тьюнюлдю, анга жаланда беш жылчыкъ болады.

Идигни Топчукъ деп итчиги барды. Ол, топча, тёп-тёгерекчикди, алаша аякъчыкълары бла. Къап-къара сууукъ бурунчугъу уа сахтиян журнчукъгъа ушайды.

Ма ол Топчукъ, ойнай кетип, мени гинжими къабаргъа кюрешсе, манга ол бек ачыу тийиучюдю. Алайсыз да жангыз бир кьолчугъу къалгъанды, бир кёзю да жокъду.

Аппалагъа биз тёртюбюз да бирге барыучубуз – Идиг, Мадиг, мен, Топчукъ. Аппаны тюз аты Муратды, алай биз анга аппа деп кьоюучубуз. Ол, узун къара жамычысын да аркъасына атып, акъ сакъалын сылай, кёзлерин да жумаракъ этип, кюн тууушда олтурургъа бек сийюучюдю.

– Аппа, не ишлейсе? – деп сорсанг:

– Къарт сиеклерими кюннге жылыта турама, балам, – деучюдо.

Анабыз, излей келип, бизни сураса, биз аппаны жамычысыны туюбюнде бугъабыз да, ол а:

– Билмейме, кѳрмегенме, – деп, кѳзчюклери да бир тасхалы ышара, анабызны алай ашырычуду.

Бизни аппа бек халалды. Биз аны бек сиеобиз. Жомакъланы уа аныча уста айта билген битеу кыралда да тапмазса. Биз анга:

– Аппа, бир хапар айтсанг а, – деп тилесек, ол:

– Жомакъмы айтайым, огъесе эртте заманладанмы айтайым? – деп сорур.

– Эртте заманладан! – деп, кимибиз тобугъуна, кимибиз жанына олтуруп, сейир хапаргъа тынгыларгъа хазырлансакъ, ол, узун акъ сакъалын да сылай, хапарын башлар.

– Бу мен сизге айтырыкъ бек эртте болгъан ишди. Мен ол заманда гитче жашчыкъ эдим.

– Сакъалынг а бармы эди? – деп, Мадиг аппаны сѳзюн бѳлдю.

– Угъай, – деди аппа, – ол заманда сакъалым жокъ эди. . .

Идиг, Мадигни инбашына къатылып, чырмама, айтмагъа къой дегенни билдирди.

– Атам-анам да ёлюп, кесимлей къалама, – деп, аппа хапарын андан ары бардырады. – Эл ичинде айланып, ким не берсе, аны бла кечине жашай-ма. Жаны ауругъан кече къалыргъа баууна къойса, ол да ахшы. Алай эте, аманны кебинден жашай турама.

Элде Илез деп бир бай киши бар эди. Ол асыры огъурсуздан, андан кѳркъмагъан ит окъуна жокъ эди элде. Ма ол Илез деген киши, он жылым толгъанлай, элтип барып, мени бир узакъ кѳшда къулагъы да эшитмеген бир къарт кишиге нѳгерге кѳюп кетеди. Илезни къой соруую уллу эди. Къарт кишиге бла сабий жашха аланы кютген тынчмы эди? Кюлени бир кюнюнде къарт ауруйду да, кѳбалмай къалады. Мен аны кѳюп кеталмай, кѳойладан экиси тас болады. Кѳшда азыкъ да жокъ. Илез а, бир кетсе, къайтып келирге ашыкъмаучу эди. Не этерге билмей, апчыйма. Болсада элге энерге таукел болуп, жолгъа чыгъама. Сау кюнню келип, арыгъан да этип, Илезни арба-зына жетеме. Илез, итни юргенине юйден чыгъып:

– Кимсе? – деп сорады.

– Менме, Мурат, – дейме.

– Малланы кѳюп нек келгенсе? – деп ачыуланады ол.

– Къарт, ауруп, кѳбалмайды. Мен а кесимлей жетишалмайма, ашыбыз да тауусулгъанды. . .

Илез мени тѳюп, киштик баланыча, арбаздан бияры быргъайды. Мен жерге да тийгинчи, ит юсюме чабады. «Энди уа болмадым кѳреем», – деп, жашаудан тѳнгюлдюм. Алай, сейир-аламат – ол ит мени талагъан угъай, кесими итим кибик, жан аурутуп, сынсыды. Бетими жалады. Мен да, кесиме нѳгер тапханча, итни башын сыладым, аны боюнундан къуачкълап, кесими тыялмай, жүрексинип жилидым.

АППАНЫ ЭКИНЧИ ХАПАРЫ

«КЪАРЫЛГЪАШЧЫКЪ»

– Мен Мурат деп бир жашчыкыны таныучу эдим.

– Ол сен болур эдинг, аппа? – деди Мадиг.

– Ой, кялай акылы жашса сен! – деп, Мадигни эслилигине кыууанып, аппа жумушакъ ышарды.

Мадиг да, аппаны махтагъаны иги кёрюнюп, кёрдюгюз да дегенча, бизге ёхтем къарады.

– Айт, аппа, айт! – деп, Идиг аппаны ашыкдырды. Аппа да хапарын андан ары бардырды:

– Атасыз, анасыз, аппасыз Мурат кесинлей жашай эди. Итин Илез ёл-тюргенли, ити окъуна жокъ эди. Бир кызыу кюн Мурат эл кыйырында суу боюнунда олтуруп болады. Ол да алай тургъанлай, элде бир бай кишини жашы Шамсудин арба бла келе тургъанын кёрдю. Ол суху келе эди. Эл багуш тёгюучу жерге жетгенлей, арбаны тохтатып, андан бир ырахын тайчыкыны жерге атды. Ол да тыпырдай тургъанлай, ушкогун аны мангылайчыгына тиреп, атаргъа тебиреди. Тюз ол кезиуде, жалынган этгенча, тайчыкъ башын ёрге кётюрдю. Мурат, ишни болушун ангылап, алайгъа чапды да:

– Атма! Атма! Ёлтюрме! – деп, кючюнден келгенича кычырды.

– Не кычыраса? Думп бол былайдан! – деп, Шамсудин хыны сёлеш-ди. Алай ол Муратны тыяллыкъ туююл эди – жаны ичинде болуп, ол тайчыкыны ёлтюртюрюк туююлдю!

– Ёлтюрме тайчыкыны, ёлтюрме! – деп, Мурат тайчыкыны юсюне жатды.

– Кёрмейсе муну! Ит тутханын иймегенлей! – деп, Шамсудин уллу къара итин Муратха юсгюрдю. Ит Муратны таларгъа да болур эди, алай аны насыбына алайгъа Назир жетди. Ол, итни Муратдан айырып, Шамсудин бла да тереннге кирмей, алайдан кетер акылы этди. Алай Мурат аны да тайчыкъ таба тартды:

– Ол тайчыкыны ёлтюрюп кюярыкды!

Назир Шамсудин сойланып тургъан тайчыкыны атаргъа кезлегенин эследи. Терк-терк атлап, аны къатына келди:

– Ай юйюнге, адам туююлмюсе – тилсиз малны кялай атарса?! Сен ауурсуна эсенг, мен багъарма. Манга бер да кюй, – деди.

– Мени не этгеним бла сени не ишинг барды?! – деди Шамсудин. Алай, бир кесек сагъыш этди да, эсине ол зат келгенине ыразы болуп айтды: – Таудан эки арба жюгю бичен тюшюрюрге айта эсенг...

– Келишдик, – деди Назир, ол иш тынч болмазлыгын да биле тургъанлай.

Алай бла Назир, Муратны да болушдуруп, тайчыкыны юйге келтирди. Къарт анасындан сора Назирни да жарлы юйюнде киши жокъ эди.

– Бизни бла жашаргъа сюемисе? Тайчыкыгъа да бирге багъар-

быз, – деди Назир, кьонагына сынаулу кьарай.

Мурат тайчыкыгъа да, Назирге да кёзлери толуп кьарады: ёксюзге ан-дан уллу игилик ким тежерик эди?!

Кюнден-кюннге игиден-иги бола, тайчыкь аягъы юсюне турду. Ол дум кьарачыкь эди. Жалан эки ал аякычыгыны тобукьларындан энишгеси, акь уюкчукъла кийгенча, чиммакь-акь эди. Кьап-кьара мылы кёзлери уа – асыры бек бишген эки кьара эрик. Мурат анга «Кьарылгъашчыкь» деп атады.

Кюн кюнню алыша, арада эки жыл озду. Ол эки жылны ичинде Мурат, хар затха да жарай, Назирлада турду. Назирни анасына ариу, жарашыулу кылыгыгъы бла Мурат кесин сюйдюрген эди.

– Жарагъан жаш боллукьду! Къалай иги этдинг, жашым, Муратны кесинге кысханынгы! – дей эди ол.

Кьарылгъашчыкь ким да сукъланырча, аллай ат болду. Муратны кел-генин сезсе, къулакъларын чюелтип, ол тыншыкь къуушалайды.

Жыл сайын элде бардырылыучу ат чаришлеге кьатышыр муратда, Назир эл башында адам кёрмеген жерде Кьарылгъашчыкыгъа жарау этдире башлады. Ёхтем эди Назир. Мурат да Кьарылгъашчыкыны хомухлукь эт-мезлигине бек ышана эди.

Чариш боллукь кюн да жетди. Халкь кёп жыйылды. Бирсиледен алгъаракь элни бай къауумуну эсирик жашлары келдиле. Аланы арасында Шамсудин да. Аты да, не айтырса, ал аякълары бла хауаны чачады. Шам-судинни аты чаришде хорларыгына кишини да ишеклиги жокьду.

Назир, Муратны алгъа ийип, кеси уа кечирек келлигин айтды. Мурат жетгенде, байрамны къайнагъан кезиюу эди: кими ёчеше, кими жарау эте, кими да кьытханнга бериллик саугьаланы юслеринден балсынып хапар айта. Ойнагъанмы этесе – хорлагъаннга кююш саплы къама, ат керек бла жамычы берилликди! Назир Кьарылгъашчыкь бла алайгъа жетгенлей, Шамсудин, салам-келям да бермей:

– Къайдан алгъанса сен бу ариу атны? – деп, кюйюксюнноп сорду.

– Сатып алгъанма, – деди Назир да, хапарны узакьгъа созмай. Ичинден а: «Сен манга эки арба жюк биченнге сатхан ырахын тайчыкьды бу. Алай ол сени эсингде тура болурму? Къайда-къайда...» – деди.

Чаришде Кьарылгъашчыкь биринчи келди. Шамсудин, атны бек жаратып, аны къолгъа этер муратда Назирни ызындан болду. Хорлатхан ачыуу бурунуна ётюп, ариу бла, аман бла да атны манга сат не алыш деп кюрешди. Алай Назир бла Мурат атларын алышыучуладан туююл эдиле.

ТАМБЛА МЕН ШКОЛГЪА БАРЛЫКЪМА

Мени кѣлом бюгюн алай жарыкъды – манга бюгюн... бир, эки, юч, тѣрт, беш, алты, жети! – сау жети жыл толгъанды! – дейди, Мадокка, бармакъчыкъларын кезиу-кезиу бюге. - Бир кере жукълап къопханымлай, школгъа барлыкъма! Оннга дери санай да билеме, харфладан таныгъанларым да бардыла. Сѣз ючюн, «О» харф, чархха ушаш, тѣгерекди, кесин да эринлеринги тогъай этип айтаса. «Ж» харфны уа тюз да къамажкъланыча, аякъчыкълары барды. Кесине ушагъаны ючюн болур, бу харфны къамажакъ да биледи,- къуруда, «ж-ж-ж» -деп, аны айтханлай турады. Школгъа жюриуп башласам, устазым манга къалгъан харфланы да юйретирикди.

Мадиг быйыл экинчи классха барлыкъды. Ол харфланы саулай да биледи, сурат ишлерге да устады. Ишле деп тилегенимде, ол школубузну суратын да ишлеген эди. Алай, нек эсе да, аны терезелери эл бла бир, эшиги уа жокъ.

– Мен школгъа барсам, ичине къалай кирликме? Терезе бламы тюшерикме? – дедим да, Мадигни кѣзюне битдим.

– Эшик бла! Терезе бла тюшерге нек къалгъанса?

– Да къайдады да эшиги?

– Эшигими?... – деп, Мадиг желкесин къашыргъа къалды. Идиг бла мен кюлюп башладыкъ. Ол ачыу тийген болур эди, Мадиг:

– Эшиги нек жокъду, бек барды, школну бирси жанындады ансы, – деди.

– Да биз аны къалай кѣрлюкбюз да?

– Школгъа барсагъыз, бирси жанына ѳтерсиз да, кѣрюрсюз, – деп, «бедишден» къутула билгени ючюн кесине ыразы болду. Идиг бла мен а: «Биз аны къалай билмегенбиз?!» - деп, бир бирге къарадыкъ. Уялгъаныбыз бетибизге жазылып болур эди, Мадиг: «Ай, сизни огъесе!» – дегенча, балан бармакъчыгъын бет аллыбызда ойнатды.

Экинчи кюн тюкеннге бара тургъаныбызлай, эл къыйырында бир улуу ариу юйню кѣргюзтюп:

– Мадокка, сен ма бу школгъа жюриюрюксе, жаратамыса? – деп сорду анам.

– Жаратхан а!.. – дедим мен, асыры къууаннгандан кѣлом бир тюрлю бола.

Кертиси бла да, ол Мадиг суратда ишлеген школдан а кѣп да ариу эди. Тѣгерегинде терекле, арбазында омакъ гюлле. Школдан арлакъда уа кѣмюкбаш суучукъ, кюмюш таууш этип, ашыгъышлы саркъа.

– Да, бу школ эсе, сабийле нек жокъдула да?- деп сордум, сейир этип.

– Окъуу жыл башланса, бери бек кѣп сабий келликди, – деди анам.

- Менда келликме да, мама?

– Сен да, къызым! Аллах айтса! Мен санга айтханма да, къолунгдан тутуп, кесим элтирикме школгъа деп?

– Бир жукълап къопсакъмы?

– Хау, бир жукълап къопсакъ.

– Теркирек къарангы болса эди...

Тюкеннге киргенибизде уа, тюкенчи, биз келирни сакълап тургъанча, къууанды.

– Ким алгъанды санга бу ариу чурукъланы? – деп сорду, манга ийилип.

– Мамам алгъанды! Тамбла школгъа барлыкъма да, андан. Ол манга дагъыда акъ ал ботачыкъ алгъанды, – дедим ёхтем.

– Ол а, чурукъчукъларынгча, ариумуду?

– Хау, хуржунчукълары да бардыла!

– Аланы санга алгъан узакъ ёмюрлю болсун, сен да огъурлу кюн бар школунга! – деди тюкенчи.

Анам, чачыма къысаргъа лентала алды да, экибиз да юйге къайтдыкъ. Тюшден сора ол ишге кетди, мен а, тамблагъы кюннге ашыкъгъандан, гинжим бла ойнаргъа окъуна кёлном бармай, терезеден тышына къарайма – эшта-эшта, алыкъа къарангы болургъа эсинде да жокъду. Сора, шинтикчикни алып, ал ботачыгъым тагъылып тургъан шкафны аллында олтурдум. Эшикте Топчукъ бла ойнай тургъан Мадиг, нек эсе да юйге чабып кирди да, алайда олтургъаныма ишекли болуп:

– Ал ботанга тийсенг, мамага айтырыкъма, – деп, кёзюме битди.

– Мен жукъгъа да тиймегенме, нени айтырыкъса?

– Сора былайда олтуруп нек тураса да, ы? – деп къадалды Мадиг.

– Мадиг, жангыз бирчик кийип, жерине тагъып къоярыкъма, айтмазса да, сен иги жашчыкъса?

– Сорса уа?

– Сорса уа, кёрмегенме дерсе да къоярса.

– Кёрген затына кёрмегенме деген айыпды.

– Кёрмезге керек эсе, сен кёзлеринги къыс, мен а...

Мадиг кёзлерин къысханлай, эрлай шкафдан ал ботамы чыгъарып, киерге кърмашдым. Кийип, кюзгю аллына сюелгенден сора, Мадигни чакъырдым.

– О-о-х, къалай ариуду-у-у! – деп созду ол, жаратханын жашырмай.

– Мадиг, кел, муну аппагъа бир кёргюзтейик да, жерине алай тагъарбыз, – деп жалындым къарындашыма, унар деп да ышанмай.

– Къоярыкъ туююлсе, мырхыкчыкъ, жюр, – деп, Мадиг мени къолумдан тутду да, къабакъдан чыкъдыкъ. Бир-эки атлам да этген болмаз эдик, – къоншубузну къазы, узун боюнун да созуп, ызыбыздан къууду. Андан къачабыз дегенлей, учхалап, тюз да балчыкъгъа жыгылдым...

Къарча, чыммакъ ал ботачыгъым жер бетли болду да къалды. Юйге къайтып келип, школгъа къалай барлыгъымы, анама уа не айтырыгъымы билмей, жилядым. Мен да алай жиляй тургъанымлай:

– Мама келе турады, – деди Мадиг къайгъылы. Мен къркъдум. Сора балчыкъ жугъу ал ботачыгъымы чулгъап, гинжими этек тюбюне букъдурдум да, кеси этеклерими уа тапчыкъ тюзетип олтурдум.

– Шумалакъмы ойнайсыз, не болгъанды сизге? – деп сорду анабыз, эшикден кире, бизни симсиреп тургъаныбызны жаратмай. Башын кётюрюп, жууап берген а жокъ. Бир кесекден мен, андан кёп тынгылап туралмай, бармакъларымы ууа:

– Мама, мен тамбла школгъа барлыкъ туююлме... – дедим.

– Нек?

– Мен... Мени... Мени ал ботам жокъду...

– Къалай жокъду? Къайдады да ал ботанг?

Мадиг ишни болушун айтхандан сора, мен, балчыкъ жугъу ал ботачыгъымы чыгъарып, анама кѣргюзтдюм.

– Адам айтханны этмеген алай болады, – деп, анам тырман этди. Кѣп турмай, атабыз да ишден къайтды. Бизге ушхууур ашатхандан сора:

– Барыгъыз, энди жатып жукълагъан этигиз, тамбла школгъа барыргъа эртте къобаргъа керексиз, – деди анабыз.

– Мама, мен олтуруп турайым. Бары бир – жукълаяллыкъ туююлме, – дедим. Анам угъай дегенден сора, не этерик эдим, бардым да, жатдым. Эрттенликде уянсам – отоуума терезеден кюн жайылып, арлакъда уа, шинтик юсюнде, – ал ботачыгъым, чыммакъ акъ, итиу урулуп...

Къызыл чурукъчукларымы да кийдирип, акъ ал ботачыгъымы да салып, анам мени къолумдан тутуп, Мадиг, Идиг, Топчукъ да бизни ашыра, эл орамы бла школгъа тебиредик. Жолда тюбегенле анама бир затла сора эдиле, ол да алагъа бир затла айта эди, ызы бла къызыл чурукъларыма, акъ ал ботачыгъыма, кесиме да дунияны алгъышын этип оза эдиле.

Ботталаны Рита кѣчюргенди

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

РАДИО

Шотту: (эшикни кьагдады). Тук, тук, тук, тук!

Лалак: Кимди ол?

Шотту: Жолдаш Тапсашаров! Ачыгъыз! Милиция!

Лалак: Юйде киши жокъду!

Шотту: Кимди да бу селешген?

Лалак: Селешеди Москва! Онеки сагъат, кьыркъ беш минут.

ТЮШ

Лалак (тюшонде): Камаз! Камааз келе тураад! Тохтатайым!

Сырма: Жукъла ары! Ичи кьуруду! Бу ГАИ-де тели боласа, харип!

СЫЛТАУ

Лалак: Таак, жолдаш водитель! Праванг бармыды?

Шотту: Барды. Ма!

Лалак: Хм. Талон а? Талонунг кьайда?

Шотту: Ма!

Лалак: Таак. Тормозунг ишлеймид?

Шотту: Айхаай! Ма, кьара!

Лалак: Ммммм.. Аптечанг а болмаз, не?

Шотту: Ма! Бард.

Лалак: Чыракъларынг жанаммылла?

Шотту: Канишна! Ма!

Лалак: Мммм.... Радионг а ишлеймид?

Шотту: Ишлейд.

Лалак: Магнитофонунг а?

Шотту: Ол да ишлейд.

Лалак. Хм. Мдаа.....

Шотту: Мен кете барайым, жолдаш инспектор. Нем да тапды да.

Лалак: Тохта! Бир жарыкъ тартыу салчы.

Шотту: Не зааат?

Лалак: Тартыу сал дейме! Сангыраумуса?

Шотту: Нек?

Лалак: Тепсеригим келеди. Сал!

Шотту: Ма! (Салады.)

Лалак (тепсейди). Осса! Осса! (Шоттугъа.) Неге аралып тураса, юйюнге? Юсюме ахча кьуй!

КЕЧЕ

Лалак: (*кеф. Столбагъа къаран*). Эй, къкъаттын! Эшшикни ашчы! Эшштемисе!? Э..эшшикни ач дейммме!

Шотту къатына келеди.

Шотту: Гражданин! Не эшик хапар айтасыз былайда? Бу столбады.

Лалак: Угъгъай, жангыласа, жолдаш мили..милицианер, бу менни фатарымы эшшигиди. Къаттын! Ач дейме да!

Шотту: Гражданин! Бу столбады! Сиз а кефсиз! Отделениягъа элтеме бусагъатдан!

Лалак: Ким кккеффди? Ммменни? Къкъкъаттынн! Эшштемиссе? Манга кк..кефф..кефсе ддейле! Мманнгаа!

Шотту: Уфф дечи.

Лалак (*Шоттуну бетине*). Уффффф!

Шотту (*тенгирей, столбагъа*). Къ....къаттын! Ннек ачмайса, неее?

«СВИДАНИЕ»

Лалак: Келчи, Сырма, жаш заманыбызны эсибизге бир тюшорейик Сырма: Къалай, Лалак?

Лалак: Свиданиягъа барайыкъ.

Сырма: Оу кюнюм! Ким бла, э киши?

Лалак: Бир бирибиз бла. Мен ол сени сакълаучу жериме барайым, сен да ары кел. Унутмай тураса да жерибизни?

Сырма: Хау!

Лалак: Келирсе да?

Сырма: Хау.

Лалак (*бир кесекден*). Нек келмединг? Къаллай бир сакъладым.

Сырма: Анам иймей къойгъанды.

ЧАБАКЪ ТУТУУ

Лалак, чабакъ тутар умут этип, аямай бузну уутады.

Шотту (*башындан*). Мында чабакъ жокъду!

Лалак (*къоркъаракъ*). Кимди бу селешген? (*Тегерегине къарайды*.) Киши кёрюнмейди. Къулагъыма чалишген болур. (*Ишин бардырады*.)

Шотту: Эй! Мында чабакъ жокъду дедим да!

Лалак (*элгенип*). Жанымы аласа! Кимди бу селешген?

Шотту: Катокну директору.

ЭКСПЕРИМЕНТ

Шотту: Багъалы эр кишиле! Научный эксперимент ётдюребиз да, тилейбиз айтханыбызны этеригизни. Юйюгюзде оноу кесигиз этгенле жеригизде къалыгъыз, юй бийчелеригиз этгенле уа бир жанына туругъуз. Ахшы. Жеринде жаланда биреу къалгъанды. Таза эр кишиди, ант этейим! Молодец! Андан бир интервью алайым. Атыгъыз, тукъум атыгъыз?

Лалак: Тапсашаров Лалак!

Шотту: Сиз керти кесигизми оноу этесиз юйюгюзде?

Лалак: Хоу бирда! Юй бийчем былайдан тепме деп кетгенди да, андан чирелеме.

СОРУУ

Шотту: Лалак! Бир жырлай, бир жилий нек тураса? Шашханмы этгенсе?

Лалак: Эшта, эшта! Къайын анам жангы мешинам бла тешден кетгенди да, андан.

ОСУЯТ

Лалак: Сырма! Мен бир кюн бир ёллюк болурма, эшта, осуят эте ёлейим.

Сырма: Да эт. Бир тынгылайым осуятынга.

Лалак (ынычхап, кесин къарыусуз этип). Тюкенибизни жашыбызгъа берирсе. Ухxxx!

Сырма: Угъай! Къызыбызгъа берликме.

Лалак: Мен а жашха дейме!

Сырма: Мен а къызгъа!

Лалак: Эй! Сенми ёлесе, менми ёлеме, ахырысы?!

ЖОЛДА

Лалак: Жолдаш генерал! Мен рядовой Тапсашаров Лалакма!

Шотту: Сора не?

Лалак: Бу грузовикни балчыкъдан чыгъарыргъа бир болушугъуз деп тилейме!

Шотту: Телимисе, харип? Ким бла сёлешгенинги билемисе? Мен

Генералма, генерал! Ангыладынгмы? Ге-не-рал!

Лалак: Тилейме, жолдаш генерал! Былайда къалып кетебиз.

Шотту: Охо! Болсун! Кел, тюртейик. Ыыых! Ыыыыых! Ох, ох, ох!

Не аман аууреди бу! Кючден чыгъардыкъ да! Уфффф!

Лалак: Да хау! Ауур а болур. Ичинде онтогъуз дембель олтурадыла сора уа!

КЪЫСХА ЖАУАП

Шотту: Рядовой Тапсашаров! Сапохларынгы нек ариуламагъанса?

Лалак: Ол сизни ишигиз тьююдю, жолдаш сержант!

Шотту: Не зааат?

Лалак: Крем жокъду, жолдаш сержант!

Шотту: Ол мени ишим тьююдю!

Лалак: Да мен да аны айтама!

АРАКЪЫ

Сырма: Лалак! Берчи, мен да бирчик уртлап бир кёрейим бу аракъы дегенигиз не зат эсе да.

Лалак: Да ма бир кёр, жанчыгъым!

Сырма (ичеди). Оу, анам! Не ачыды бу, татыран кибики!

Лалак: Да бизни бал ичгенми сунаса?

НАСЫП

Шотту: Лалак! Ненча айтханма иште ичме деп! Ма тюнене къалай насыплы этдинг мени, ичмей келдинг да. Къалай алаamat ишлединг! Бюгюн а - биягъы дуу!

Лалак: Шшшшеффф! Тю..тю...тюнене ссенн ннаccып..ннаccыплы эдинг, ббюггюн а - ммен!

БЕЛГИЛЕ

Кече. Лалак, дуу мыкырыч болуп, юйюне ауа-сауа келеди.

Аллына Шотту чыгъады.

Лалак: Эй! Д...д...дуррууг, ммендденн гит...гит...гитче бболлда, мммангы..мангы..мангылаайымда ддо..до..догъурраларымы ббирр сан..сан..саначы.

Шотту: Юч. Юч догъуранг бард, Лалак.

Лалак: Уррра! Юйюмме жжжеттерге жаланда ээки cсталба къалгъанды сора!

ЧЫРАКЪ

Кече. Кефден кючден сюелген Лалак, паркда терекни башында жаннган чыракъчыкыгъа иги кесек аралып туруп, башын чайкыайды.

Лалак: Къа...къарачы Мичуриннге! Залимди, ант этейим! Алмаланы энди чыракълача жандыра башлагъанды! Ма пахму десенг!

Ап...ап...аперим, апперимм!

ПИСЬМО

Туугъан жерим Италияма кызыу салам! Багъалы атам, анам! Тюнене Россейни ара шахары Москвагъа келдим. Вокзалдан да чыкыгъынчы, жангы нёгерим Лалак бла ичип башлагъанбызда, ёлюрге аз къалгъанма. Бюгюн а пахмель этебиз дегенди да, ой, ой, ой, ой! Андан эсе тюнене ёлгием!

ТИЛЕК

Лалак: Шотту, Сен аракъы ичемисе?

Шотту: Угъай.

Лалак: Сора, маржа, бу шешаны бир тутчу, мен чурукъ бауларымы кысыхынчы.

ШАР

Лалак *(кеф. Кючден-бутдан къабыргъадан тутуп сюеледи. Къатына Шотту келеди).*

Шотту: Лалак! Бу шарланы бир кёпдюрсенг а. Байрамгъа керек эдиле.

Лалак *(ачууланып).* Эй! Сылхыр! Ма бусагъат не ишими да къоюп, санга шарла кёпдюрейим! Къолларым бош болмагъанларын кёрмеймисе?

БУФЕТДЕ

Лалак: Шотту! Бу алаамат чагъырынгы бир тамычысы ненча турады?

Шотту: Бир тамычысымы? Бир зат да угъай.

Лалак: Бир стакан тамычы тамызчы сора, маржа.

«ТЫНЧ ИШ»

Сырма: Алло! Алло! Бу тюмени начальнигимиди?

Шотту: Хау. Не этигийгиз?

Сырма: Сизден бир тилерим бар эди.

Шотту: Айтыгъыз, тынгылайма.

Сырма: Эриме бир тынчыракъ иш беригиз деп тилеригем.

Шотту: Эригиз кимди?

Сырма: Тапсашаров Лалак.

Шотту: Лалакмы? Да ол а конвертлеге маркала жабышдырады.

Андан тынч кьайда?

Сырма: Керти? Манга уа кече сайын бир туннель кьазама да, кьаным ичилди деп тарыкьгъанды.

ПОЛИКЛИНИКАДА

Шотту: Лалак, кьууугъунгда ташла, баурунгда юзmez, ёпкелерингде тытыр тапханма...

Лалак: Энди, маржа, дохтур, бир цементчик да тап да, юй ишлеп башлайым.

ЭСГЕРТМЕ

Лалак: Итима эсгертме салайым деп турама.

Шотту: Нек?

Лалак: Ол болмаса, мен дынгырдарыкь болурем, эшта. Ол сакьлагъанд жанымы.

Шотту: Кьалай?

Лалак: Ауругъанымда, кьатыма дохтурну аягъын басдырмагъанды.

АЧЫУ

Лалак: Билемисе, Шотту, тюненеден бери, ачыуум башыма чабып, кесим кесиме жер тапмай айланама. Мен да Лалак тьойюлме, аны алагъа жетдирмесем!

Шотту: Нени, Лалак? Кимлеге ачыуланаса?

Лалак: Ангылаймыса, мен да кьычырыкь эте тургъанлай, бир гылыула эски компьютерни чистий медицинский сипирт бла жуугъандыла! Не айтхын алагъа? Сипирт неди да, компьютер неди? Компьютерлери ёчюллюк!

ТИНТИУ

Следователь: Тапсашаров Лалак! Сиз тюнене кече, заводха кирип, директорну отоуунда сейфни ачып, ичинде болгъан ахчаны алгъансыз. Алаймыды?

Лалак: Хххау, гражданин следователь! Алгъанма.

Следователь: Алтын сыргъаланы уа нек алмагъансыз?

Лалак: Пу анассына! Юй бийчем да тюз алай соргъанды!

УМУТ

Майрус: Лалак! Эrimi больницада кёрген хапарынг бар эди.

Умут этдиремиди?

Лалак: Да кьаллай умут этгенинге кёре ол а, Майрус.

ЖАНГЫ ЮЙЮР

1-чи жыл: Лалак айтады, юй бийчеси тынгылайды.

2-чи жыл: Юй бийчеси айтады, Лалак тынгылайды.

3-чю жыл: Экиси да айтадыла, хоншула тынгылайдыла.

ИЗЛЕУ

Майрус: Лалак! Мен тепсей да, жырлай да билген, тютюн да, аракъы да ичмеген, манга сейир хапарла айтычу, суйсем селешген, суймесем, селешмеген эр излейме. Тилейме, манга аллайны бир тап!

Лалак: Тапханма!

Майрус: Урааа! Кимди?

Лалак: Телевизор!

КИНО

Сырма: Къарачы, Лалак, ол кинода киши юй бийчесин къалай эркелетеди! Сен а манга къуру тырман этгенлей тураса!

Лалак: Ол аны ючюн ахча алады, Сырма!

САЙЛАУ

Сырма: Болду, Лалак! Сайла! Не мен, не аракъы!

Лалак: Аракъы уа къаллай бирди?

КЪОБУЗ

Сырма: Лалак, уял бетинге! Сен диванда олтуруп къобуз согъаса, мен а терлегенлерим барып, отун жара турама!

Лалак: Да сен къобуз согъа билмегенинге мен не этеим?

ТИШЛЕ

Шотту: Лалак, юй бийченг не айтды жалнангы ичип келгенинге?

Лалак: Бир зат да угъай. Ол ал эки тишими уа алайсыз да алдырыгъа деп тура эдим.

НАСЫП

Лалак: Шотту! Лотерей бла миллион къытханса деп эшитгенем, алаймыды?

Шотту: Алайды. Къытханма.

Лалак: Юй бийченг аз къуанмады?

Шотту: Асыры къуаннгандан, тили тутулуп къалгъанды.

Лалак: Пу, анасына! Ол насып къадаргъа бир къара!

ЮЛГЮ

Хутта: Мен не аракъы, не тютюн ичмейме, юйге заманында келеме, ай хакъымы жашырмайма, ётюрюк айтмайма – не керекди ёзге, Лалак? Къзынгы манга нек берирге унамайса?

Лалак: Не керекдими? Хыкъ! Къызым санга барса, юй бийчем сени къуру юлгюге салгъанлай турлукъду. Керекмиди ол а манга?

САБИЙЛЕ

Сырма: Лалак, биз юйдегили болсакъ, юч сабийибиз боллукъду!

Лалак: Къайдан билдинг, жанчыгъым?

Сырма: Ала бусагъатда анам бла турадыла.

ТОЛУ ЖАУАП

Шотту: Лалак! ЗАГС-да жаш бла къыз бир бири къолларындан нек тутадыла?

Лалак: Адет алайды. Ма, сёз ючюн, боксёрла да туююшюрлерини аллында алай этедиле.

СОРУУ

Лалак:: Шотту, бир сорууум! Эрге барлыкъ къыз акъ жыйрыкъ нек киеди?

Шотту: Акъ - жарыкълыкъны шартыды, Лалак.

Лалак: Энди билдим къатын аллыкъ жаш къара костюм нек кийгенин!

БАШХАЛЫКЪ

Шотту: Лалак! Ушкок ата тургъанлай, пулемёт къошулса, къалай болады?

Лалак: Да ма, сёз ючюн, сен сёлеше тургъанлай, юй бийченг къошулгъанча!

САУГЪАЛА

Майрус: Мени атам командировкадан манга гинжи келтиргенди. Юсюнде «Кукла Барби» деп жазылып.

Лалак: Меники уа бир кышык. Юсюнде да «Вагон-ресторан» деп жазылып.

ПЛОВ

Шотту: Лалак, плоу келтиредиле!

Лалак: Манга уа не?

Шотту: Да санга келтиредиле?

Лалак: Санга уа не?

АНЫ ИШИ БАШХАДЫ

Шотту: Лалак, ийнегинг уруп, ийнегими ичин чачып кыойганды!

Лалак: Да мен а не этейим? Бар да, ийнекден тарыкы.

Шотту: Тохта, тохта! Жангылып айта турама! Мени ийнегим урганды сеникин!

Лалак: Керти? Э, жууугум, аны иши башхады. Кетдик сюдге!

ЧАГЪЫР

Шотту: Лалак, онжыллыкык чагъырынг барды деп эшитгенем.

Лалак: Барды. Бек алакат чагъырды. Ауузунгдан юзmezce, ант этейим!

Шотту: Кыалай иги болду тапханым! Бир кесекчик берсенг а, маржа, дарманнга керек эди. Берирмисе?

Лалак: Угъай!

Шотту: Нееек?

Лалак: Да, тели, аллай бирни кыалай ангыламайса? Хар тилегеннге берип барсам, он жылмы турлукъ эди, сылхыр?

БЕРМЕЙМЕ

Шотту: Лалак, сагъат неди?

Лалак: Бермейме!

Шотту: Не зат? Мен сагъатны сорама, сен а бермейме дейсе! Ангыламадым.

Лалак: Да не ангыламазы барды муну? Сагъатны айтсам, хапаргъа кириширбиз, сен-мен болурбуз, мен кел юйге дерме, юйде уа жетген кызым, сен аны тилерсе, манга уа сагъаты ишда болмагъан киеу керек туйюлдю! Аны себепли кыысха айтама. Бер-мей- ме!

Лалак: Билемисе, Шотту, мен юйде тууарны орунундама?
Шотту: Нечик?
Лалак: Ахча болса, аны этин ашайла, болмаса уа - мени.

КЪОНАКЪДА

Шотту: Лалак! Ол балдан аллай бир ашама! Къызгъанып айтмайма.
Жюрегинги кюйдюресе деп къоркъама!
Лалак: Э, шуёхум! Аллах биледи бусагъатда къайсыбызны жюреги
кюе тургъанын.

КЪАЛАЙЫНДА ДА БАР

Шотту: Лалак! Ауушханны асыраргъа элтгенде, басхычны онг
жанында барыргъамы керекди, сол жанында барыргъамы керекди?
Лалак: Къалайындада бар, юсюнде барма ансы!

БИЛМЕЙМЕ

Шотту: Лалак, айны ненчасыды бюгюн?
Лалак: Билмейме! Мен сизни элден туююлме!

ЖЫРЛАУ

Шотту: Лалак, юй бийченг жырлап башласа, чартлап тышына нек
чыгъаса?
Лалак: Тюе тургъан сунмасынла деп.

КЪОРКЪУУ

Сырма: Лалак, бир аман эришисе да, сабийибиз санга ушар деп,
къоркъгъандан ёлеме.
Лалак: Ай, Сырма, ушаса уа, жырлап тур, ушамаса къоркъ ансы.
Ол заманда болурла оюнла.

КЪЫСХА УШАКЪ

Телефон : Алло! Алло! Жанчыгъым, сенмисе?
Лалак: Менме! Сен а кимсе?

КЕРТИДИ

Шотту: Лалак, мен сёзчю тюйюлме, алай айталмай болалмайма. Тюнене тюкенде юй бийченг хар сёзден, ол бизде тели алай этди, ол бизде тели былай этди деп тургъанды. Ол неге ушагъан ишди? Ол тюзмюдю?

Лалак: Тюздю!

Шотту: Къалай тюздю, юйюнге?!

Лалак: Ма алай! Тели болмасам, мен аны аламом? Сагъыш этчи.

НАСЫПЫЛА

Шотту: Лалак, насыплы юйдеги къаллайды ?

Лалак: Эри сангырау, къатыны къармау.

ХИЧИНЛЕ

Шотту: Лалак, бу хычинлеригиз былай къалынла некдиле?

Лалак: Бирер ал!

ХАЛАТ

Лалак: Эй, тюкенчи: Ол шалбарны багъасы неди?

Шотту: Ол шалбар туююлдю! Ол импитгий кёнчекди. Брука.

Лалак: Багъасы неди?

Шотту: Минг сом.

Лалак: Тутчу былай, бир къарайым. Минг сомму дейсе?

Шотту: Хау! Минг сом.

Лалак: Ол халат а ненча турады?

Шотту: Ол да минг сом. Эта турецка халат.

Лалак: Алай эсе, ма, шалбар керек туююлдю, аны артха ал да, орунуна халатны бер.

Шотту: Ма! *(Халатны узатады.)*

Лалак: Сау бол! Сау къал! *(Кетип башлайды.)*

Шотта: Тохта! Тохта! Ахча уа?

Лалак: Не ахча? Сенми айтдынг ахча деп, огъесе къулагъымамы чалишди?

Шотту: Мен айтдым! Ахча уа?

Лалак: Тохта, юсюне ахчадамы бересе? Ай, аперим, сау къаллыкь, аперим! Бер, маржа, бер. Ненча бересе?

Шотту: Эй! Не телиленесе, не? Ким берирге керекди ахча? Сенми, менми? Жаппа-жангы халатны алатда, юсюне да ахча бер дейди?! Быллай кёргенмисиз? Бер, мынафыкъ бусагъатдан халатны багъасын !

Лалак: Эй! Мен халатны орунуна кёнчек къайтардыммы?

Шотту: Да кёнчекни багъасын да бермегенсе сора уа?

Лалак: Да нек береме алмагъан затымы багъасын? Кёнчек

сендемиди, мендемиди?

Шотту (*абызырап*). Мен...мендеди.

Лалак: Сора не излейсе да менден?

Шотту: Жукъ...жукъ...жукъ да угъай!

Лалак: Сау кьал, алай эсе! Алгъыш бирден! (*Халатны алып кетеди.*)

«ТАЗА СЮЙМЕКЛИК»

Лалак: Сырма! Сен мени таза суйсенг эди, башхагъа барлыкъ эдинг?

Сырма: Нек, Лалак?

Лалак: Да суйгеними кыйнамайым деп.

РЕСТОРАНДА

Лалак: Манга картош кьуууругъуз. Бир жаны чийирек, бир жаны кюерек.

Майрус: Нееек?

Лалак: Сырмагъа тансыкъ болгъанма!

ПОМИДОРЛА

Шотту: Лалак, бетинге не болгъанды? Неди бу жаранг?

Лалак: Бош, бош. Сырма помидор бла ургъанды.

Шотту: Да помидор аллай жара саламыды?

Лалак: Ашчиги бла бирге быргъагъан эди. Ух!

ЭРТТЕНЛИКДЕ

Сырма: Къайдаса, Лалак, сау кечени? Жукъламай чыккъанма тангнга!

Лалак: Да мени уа жукълагъанмы сунаса, харип?

АЙТМА

Сырма: Лалак, нек жилийса деп нек сормайса? Айтайыммы?

Лалак: Угъай! Аллай бир ахчам жокъду!

ВОКЗАЛДА

Лалак: Жолдаш дежурна! Юй бийчем тас болгъанды!

Тилейме, табаргъа болушугъуз!

Шотту: Къаллай эди?

Лалак: Къалай къаллай?

Шотту: Ну, сёз ючюн, меники акъбет, жашилкёз, узунчач, назик. Сеники уа?

Лалак: Къойчу меникин! Кел, сеникин излейик!

ТЮБЕШИУ

Лалак: Эх, къалай насыплы эдик юй бийчем бла мен сау жыйырма жылны!

Шотту: Жыйырма жылнымы?

Лалак: Хау! Бир бирге тюбегинчи!

НЕВРОПАТОЛОГДА

Доктор: Лалак! Юй бийченги нервалары бек кючлюдюле. Ол ала бла алыкъа жюз жыл жашарыкъды!

Лалак: Мен а?

ЖАНШАКЪ

Лалак: Билемисе, Шотту, Сырма аллай жаншакъды, аллай жаншакъды, ауuzu бир такъыйкъагъа жабылмайды. Курортда да жаншагъанлай тургъанды!

Шотту: Къайдан билдинг аны уа? Сен биргесине туююленг да?

Лалак: Пляжда тилин кюйдюрюп келгенди!

ТУТМАКЪДА

Лалак: Сабийле къалайдыла, Сырма? Мени сорамыдыла?

Сырма: Сорадыла.

Лалак: Атабыз къалайды депми?

Сырма: Угъай! Урлагъанын къайры букъдургъанды деп!

СОРУУ

Шотту: Лалак, сени тюрмеге ким салгъан эди?

Лалак: Башым.

Шотту: Чыгъаргъан а ким этди?

Лалак: Башым.

ЖАЗ БАШЫ

Шотту: Лалак! Жаз башы келгенди!

Лалак: Не дейсе?

Шотту: Жаз башы келгенди деймеее!

Лалак: Эшитмейме.

Шотту: Киштикле туююшедиле!

Лалак: Жаз башы келгенди да, андан!

ТЕАТРАДА

Шотту: Лалак, театры жаратдынгмы?

Лалак: Хау.

Шотту: Несин бек жаратдынг?

Лалак: Бешилкасын!

Шотту: Нек артыкъ аны уа?

Лалак: Пальтоланы бергенлеринде, ючюсюн алгъанма!

ТЮКЕНДЕ

Лалак: Тюкенчи, манга бир ётмек.

Шотту: Бюгюн ётмекни багъасы кётюрюлген этгенди.

Лалак: Тюненегин бер!

ЖАРАТЫУ

Сырма: Лалак! Сен къаллай тиширыуну жаратаса?

Билимлиними, билимсизними?

Лалак: Тилсизни.

ЮЙДЕ

Шотту: Лалак, кече, кюн да юйде бегитилип нек тураса? Не ишлейсе?

Лалак: Сырмасыз болалмайма.

Шотту: Ма, суймеклик десенг!

Лалак: Хоу суймеклик! Радикулит!

ЖЫЛ САН

Шотту: Лалак, юй бийченге ненча жыл болады?

Лалак: Да, айтыууна кёре, тамата кызыбыздан эки жылгъа гитчеди.

Сырма (*противогаз кийип*). Лалак, къалайма? Тюрленнгеними эслеймисе?

Лалак: Ммм...Къашларынг а къайдадыла?

КИМДИ ТЮЗ

Сырма: Лалак, къужурса сен. Бу даулашханланы экисине да тюзсюз дединг. Ол къалай болады? Ол да тюз, бу да тюз?

Лалак: Сен да тюз, Сырма!

ЮЙРЕТИУ

Сырма: Къызым, эринг бла даулаша турма!

Майрус: Нек, анам?

Сырма: Терк окъуна жиляп къой!

ТИЛ ТУТУУ

Сырма: Лалак, мен санга барсам, къайсы жууугъунгдан тил тутарькъма?

Лалак: Менден!

ЖАНГЫ КЕЛИН

Сырма: Лалак, мен кимге кёрюнмезге керекме? Атангамы, анангамы?

Лалак: Манга.

ЁХЧЕГЕ САУСУЗ

Интермедия

Ойнагъанла:

Саусуз
Доктор
Медсестра

Поликлиника. Жарты отоу. Стол артында акъ халатлы доктор олтурады. Бир арыкъсуу узун киши кабинетни эшигин къагъып ачады.

Саусуз. Хурметли доктор, кирирге боллукъмуду?

Доктор. Хау, бери ёт да, шинтикге олтур.

Саусуз. Сау бол, хурметли доктор.

Доктор. Не хурметли дей тураса! Ненг ауруп келгенсе айт, тынгылайма.

Саусуз. Ауруууму уа сен айтырыкъса деп келгенме, ансы...

Доктор. Сёлешгенинге кёре, ауругъан адамгъа ушамайса.

Саусуз. Мени адетим алайды. Жарыкъ адатта, доктор. Бусагъатда уа бек къыйналып турама, экибиз да ёлмейик, ийнан сен анга.

Доктор. Къой, мени къошмай къаргъан.

Саусуз. Доктор, тохта сен алай айтханымы ырыслагъанмы этесе?

Доктор. Керексиз хапарны къой да, ненг ауруй эсе да айт.

Саусуз. Да, хурметли доктор, мени ауругъан жерим жокъду, сора къайсы бирин айтайым?

Доктор (*къолуна къалам алып*). Сени аурууларынгы тохташдырып ючюн, бек алгъа ким болгъанынгы жазайыкъ. Атынгы айт.

Саусуз. Таутыймазды атым а, оллахий, керти айтама.

Доктор. Пай-пай, таланнган, не сейирлик ат атагъандыла санга. Биринчи кере эшитеме аллай ат.

Саусуз. Атамы Исмаил деп бир уучу къарындашы, бек уста мараучу болгъанды. Ол кёзю кёргенни - кийик, жыртхыч болсун - урмай къоймагъанды. Таутыймаз деп ол атагъанды манга.

Доктор. Тукъум атынгы да айт.

Саусуз. Ахшыладанма.

Доктор. Тукъумунг да ариуду.

Саусуз. Сау бол, доктор.

Доктор. Атангы аты уа къалайды? Энди аны да айт.

Саусуз. Хангерий.

Доктор. Сен къайда туугъанса?

Саусуз. Къыргъызстанны Исси-Кёл областыны Исси-Кёл районуну Эрназар деген элинде.

Доктор. Сора сен сюрдюнде туугъан тёлюденсе?

Саууз. Хау. Анда туугъанма.

Доктор (*къаламын бир жанына салып*). Саууз, сен энди былай сёлешгенинде солуунг тыйыламыды?

Саууз (*кюлюп*). Да солууум тыйылса, мени ёлгеннге сана да кьой сора.

Доктор (*ышара*). Шуёхум, ёлюрге ашыкъма, алыкъа жашауну татыуун алып бошагъан болмазса да?

Саууз. Азраил мёлекге бир сор, алай айта эсе.

Доктор. Сен ауругъан адамгъа ушамайса деп башында бош айтхн болмам деп турама.

Саууз. Кесинг сагъыш эт, доктор, адам аурууун, сени кибикле болушмасала, хорлаялмайды. Сёз ююн, мен бек кьыйналып тургъанымы кесимден башха бир адам да билмейди.

М е д с е с т р а киреди. Ол докторну къатына олтурады.

Саууз (*бир жанына къаран*). Медсестра бек ариу тиширыуду, оллахий. Мен юй бийчемден, ол а эринден айырылыпды. Мыйыкларым окъуна бир эл багъасы бардыла. Ол аны тергей билсе. Аллах, сен ишими къура. (*Саууз ёхчеге жётел этеди.*)

Доктор. Жётел не замандан бери этесе.?

Саууз. Бир онбеш кюн а болады. (*Бир жанына.*) Къалай ариу затчыкъды. Башым окъуна айланды, оллахий.

Доктор. Ауругъан доктор къарагъанлай, сау болуп къаллыкъ сунады. Аурууну кёзюнг бла къарап кёраллыкъ тьююлсе.

Саууз (*ёхчеге ынычхаргъа кюреше*). Солууум бир-бирде тыйылып, бек кьыйналама да, ахырысы.

Доктор. Айт, айт, аурууларынгы барысын да сана.

Саууз. Эшта да, жётел этгениме кёре, ёпкелерим сау болмазла деп, къоркъуп турама.

Доктор. Кёп тюрлю саууз кёре келгенме, алай сеничагъа уа тубемегенме. Сен ауругъан адамгъа арталлыда ушамайса.

Саууз (*бир жанына*). Тюз айтаса. Мени аурууум сени медсестрангды. (*Докторгъа.*) Да сора мен жётел нек этеме да?

Доктор. Жётел а бир-бирде мен да этеме.

Саууз. Жюрегим а, жюрегим? Ол тохтаргъа аздан къалып турады.

Доктор. Аракъы ичемисе?

Саууз. Угъай! Ауузума да салмайма!

Доктор. Кёлегинги теш да, жюрегинге фонендоскоп бла бир тынгылайым. (*Саууз кёлегин тешеди.*) Ёпкелеринг да саппа-саудула. Тохтачы, къысха-къысха солучу бир.

Саууз. Доктор, Аллах ююн, керти айт, ёпкелеримде къыяу бармыды?

Доктор. Ёпкелерингде мен эслеген зат да жокъду деп айтдым ушайды да.

Саууз. Аллахха минг кере шукур болсун. Ол аты айтылмай къаллыкъ

туберкулёз болур деп, бек кьоркьуп тура эдим да, кьуандырдынг, оллахий. Сау бол, доктор, сау бол, Аллах ыразы болсун санга.

Доктор. Биз ишибизни этебиз, бизге алгыш этер кереги жокьду.

Саусуз. Энди этген игилигинг игиликди, башха аурууларыма уа кьалай этесе? Бери келгеним бла хайырланып, юсюмде болгъан аурууларымы билип кьойсам, бек сую эдим, доктор.

Доктор. Анализле бер. Бош жаншагъан бла аурууну адамдан кетераллыкь туююлсе.

Саусуз. Да, сен айтханлай этейик. Айт кьалай тийишли эсе да.

Доктор. Анализле кьргюзтгеннге кере башларбыз багъы ишибизни.

Саусуз. Сау бол, доктор, медсестранг да сау болсун, кеси да бир аламатчыкьды, оллахий. Сау кьрюшейик.

С а у с у з кетеди.

Доктор (*кёзлюклерин столгъа салып, аны кьаллай саусуз болгъанын ангыламай, ызындан кьарайды*). Ахшы жолгъа бар.

Медсестра (*кьызара*). Доктор, мен аны ауруун билдим дейме. *Медсестра кьызарады, ийменеди.*

Доктор (*сейир этип*). Не ди да аурууу? Ай хайырсыз, кьаллай бир заманымы алды. (*Медсестрагъа.*) Нек тураса, чап ызындан!

Медсестра (*амалсыз кьызарып*). Угъай! Угъай!

Доктор. Кьызаргъанынга кере уа, тейри...

Медсестра. Да сора чабайым...

М е д с е с т р а, кьуанч тыпырлы болуп, кабинетден ашыгъыш чыгъады.

Жабыу.

БОЛАТЧЫЛАНЫ Альберт

Болатчыланы Альберт 1991 жыл Джэгетейде тууганды. Ол 11 классны бошап, 2008 жыл Ставропольда Медицина Академиягъа окъургъа киргенди. Бусагъатда тёртюнчю курсдады.

Альберт назмула жазгъандан сора да, илму иш бла кюрешиди. Аны бир къауум назмусу «Минги Тауда»

(№6, 2009) басмаланган эди.

Журналны бу китабы окъуучуланы фахмулу жашыны жангы чыгъармасы бла шагъырей этеди.

ЖАЗГЪЫ ТЕРЕКНИ САГЪЫНА

I.

Эсимделле сабий кюнлерим,
Айны жарыгъы бийикде,
Къайгъысыз, къыйынсыз жүрекеде
Чагъып туруучу терегим.

Эсимдеди тауда чегетим,
Салкъын хауасы – бетимде.
Эсимдеди айыуча итим,
Тору тайчыгъым – эсимде.

Эсимделле бийик жулдузла,
Къараргъа сыйюучем да кёкге.
Кёк гелеу да, гокка да хансла
Бир асыу эдиле жүрекеге.

Эсимделле сабий оюнла:
Хайнухла, боялгъан ашыкъла.
Эсимделле сабий умутла,
Хоншу къызчыкъла, жашчыкъла.

Эсимдеди чалгъы чалгъанда
Жашил кырдыкны хауасы.
Эсимдеди Къобан жагъасы,
Чабакъ тутханыкъ да анда.

II.

Унутхан а жангыз кесими
Унутханма. Ёсдюм, бузулдум.
Эсимдеди этген терслигим,
Терсликни уа къалай унутхун?

Ажашханды жашлыкъ муратым,
Ёзге жерлеге терилип.
Бузлагъанды жүрек къууатым,
Болмачы ишлеге берилип.

Кёл суугъа къарап чач тарагъан
Къыз бирде тюшнордю тузакъгъа...
Унутханма кёзюм къарагъан
Ол ариу къызчыкъны узакъда.

Ажашханма баргъан жолумдан,
Хыйсап этмей, сагъаймай жукъгъа.
Ычхыннганды умут къолумдан,
Тыяргъа талпыуум а – жукълап.

Изледим жашауда магъана:
Нек элтеди бу жол терсине?
Тутса жашауну жагъыны,
Тюшмез кечимлик эсине.

Келселе да жашлыкъ сезимле,
Жукъланыпды жүрек ёргеним,
Ёчюлгенди жилтин кёзюмде,
Къуругъанды жазгы терегим,

Бузулганма ачыкъ халимден,
Ийнанган адетни унутдум.
Узайганма туугъан элимден,
Башымдан жанлагъанд умутум...

Узакъдады жашлыкъ умутум,
Жүрек талпыуум да къайда?
Къаралгъанды акъсыл булутум,
Буз урурму, урмазмы? Къайдам...

III

Талпытханса да, суйгеним, сен,
Мен хазырма жулдуз юзерге.
Жюрегим жылыннганды кючден:
Кюрешгенди палах эзерге.

Жарытханса мутхуз кёлюмю,
Нюр жайганса да сен жаныма.
Тансыкълайма туугъан элими,
Къанатла битип төрт саныма.

Тирилгенди жазгы терегим,
Учунады кёкге жетерге!
Къанатым жайылгъанды эркин, -
Ашыгъады сени кёрюрге.

Алай унамаз суйгеним
Чабып аллыма чыгъаргъа.
Биягы тюнгюлюр терегим:
Биягы унамаз чыгъаргъа.

Узакъдан эшитди жюрегим
Терекни кёлкълды ауазын:
«Таукел этмесе, айтчы да, ким
Къаягъа чыгъалады? Базын!..»

Чайкъалады жазгы терегим,
Чайкъалады желде, шууулдай.
Мен келгенме санга, жюрегим
Чакъырып. Насыплыма къалай!

ЖАУУННУ АДАМЫ

Сау кечени жауун челекден куйганлай жауады. Бийыкь болады, ол халын тюрлендирмей турганлы, кимни эсе да жилиуун этген сунарса. Жаны болган жылы кюн таякылагыа термиледи, алай жауун, кишиге да эс бурмай, ишин бардырады.

Аязганлай окьуна, мен терезеге жанлайма, биягы кек жилияды. Кезлерим отоуну муйюшюне тирелипдиле, мен бюгюн не этеригими юсюнден сагышдама, алай жукьугыа хорлатама. Мычымайын бир сейирлик тюшге батама. Ол тюшюмде да мен кюнню жылыуу бла хайырланалмайма, анда да, тонюмдеча, сууукь жауун. Бир жашха тюбейме. Аны бети кьара ау бла жабылыпды, алай жашны ауазы шагырейчады. Бетин ачарын тилейме, ол а: «Адамны тыш сыфатындан эсе, ич дунясы маганалыды», - деп жууаплайды.

-Атынгы окьуна айт.

-Сен манга кьаллай ат суйсенг да атаяллыкьса, мен жауунну адамыма, жашауну а - кьонагы.

Жауунну адамы, жашауну кьонагы... Хау, биз жерде кьонакылабыз, жашау а бизге саугыады, жангыз саугыа, жазыусуз кыагытча берилген. Суйсенг, анда эриши хат бла жазаса да, жыртып атаса. Суйсенг а, ариу хат бла жорукьланы бузмай жазаса, маганалы жерлени ариу бояула бла белгилейсе. Ол жаланда сеникиди, башханы анга эркинлиги жокьду.

Башым сагышха кылып, мен институтха жетеме. Дерследе жукь ангыламай олтурама, эсими ол жаш бийлегенди. Кимди ол, кыайтырыкь болурму? Мен неге керекме анга? Аны сыфатын кез аллыма келтирирге кюрешеме.

Жашауда аллай тюшле боладыла: сен аланы унутуп кьоймайса, ала санга жол кергюзтедиле, бир маганалы затны юсюнден айтыргыа сьодиле. Бюгечеги тюш аллай туйюлдю, ол жашау кесиди.

Юйге кыалай жетгеним эсимде туйюлдю, башым хайран болганды, излегеним а жаланда бирди – жукьу. Юйде сейир этедиле. Бюгюн барындан да алгыа жатханма. Алгын кечеге дери олтуруучу эдим, бюгюн а сакьлар онг жокьду. Жашны юсюнден сагыш эте, жукьугыа багылдым, жаным солуй турган санларымдан айырылды да, тюбешге атланды.

-Сен манга ат атадынгмы?

-Алыкьын угыай. Сен атымы нек сормайса - мени сейирсиндирген олду.

-Эки кечени мен санга жашыртын нек жюрюген сунаса? Мен сени атынгы угыай, битеу юйюрюнгю билеме, жашауунгу, кылыгынгы, хар ненги да. Атламынгы, кюлгенингы – хар ненги да сьоеме...

«Кертими айта болур?» - деп, мен кьарамын изледим – табалмадым.

-Мен сени сезюнге ийнанганмы сунаса, этюрюкдю ол! Кезлеринге

кырамай ким да айтыр алай, мен ариу сёзлеге эрттеден да ийнанмайма. Сен хар кыызга да айтгаса алай сёзлени.

-Тюз айтгаса, мен ол сёзлени биринчи кере айтмайма, алай аланы кючюн, кыарыуун биринчи кере сеземе.

-Сени орунунгда мен да алай айтырыкь эдим...

Ол такыйкыада сагьат зынгырадаы да, мени уятды. Терк окьуна хазырландым да, институтха ашыкьдым. Жол узуну бизни хапарыбызны эсге тюшоре, ышарама, адамла манга сейирсинип кыарайдыла, баям, акьылдан шашхан суна болурла. Хо да, кьайгырмаз, ала кьайдан билсинле мени жюрегимде не кьайнагьанын...

Мен алыкьын эшитмегенме суйгенле тюшлеринде тюбешедиле деп, огьесе ала аны жашыргьанмы этедиле? Тасхамы кыыз негерлеримден бирине айтырыгьым келеди. Жашаунгу бирге ётдюрюрге суйген жаш жалан бир кере тюбейди, аны ычхындырыргьа жарамайды. Не затха ышанама мен? Телиме мен, ол тюш эди - жаланда тюш...

Бюгон а келлик болурму? Угьай, ышанмайма, анга тюненеги ушагьыбыз да боллукьду...

Сагьышларымы жукьу бёлдю, олсагьатлай жаш кёз аллымда сюелип тохтады. Мен, кьуанчымы букьдуралмай, анга кыарайма, ол а, манга кьолун узатып: «Кетдию», - дейди.

-Кьайры? Сен мени хар чакьыргьанны ызындан чабып айланганмы сунаса? Атынгы айтмайса, бетинги кёргюзтмейсе, мен а сени ызынгданмы барыргьа керекме?

Биз олтурдукь да, ол хапарын башлады.

-Мен Муратма, сени кибик адамма. Бир ыйкь мындан алгьа, кече юйге келе тургьанымлай, жауун башланады да, авариягьа тюшеме. Бусагьатда саусузла юйюнде ауур жаралы болуп жатама. Санларым андадыла, жаным а - кёк бла жерни арасында. Мени мында тыйгьан жаланда сенсе. Билип кьой, сен манга бек багьалыса, чексиз багьалы. Жаланда сени хайырынгдан солууум тыйылмай турады. Бетими кёргюзтмегеним ючюн кёлонге тиймесин, сен ийнан, алай керекди, - деп, кёз туурадан кетеди.

Кёз жашларым да келе, кече белинде сескенип уяндым. Жукьу кьайгьылы тыйюлме, эсими сейир сагьышла бийледиле, бирде жарыкь, бирде уа огьурсуз сагьышла. Бу кече манга сау ёмюр кибик кёрюндю. Кюн а андан да узунду, болсада ингир жетди, мен татлы жукьугьа батылдым. Кёзлерим да жабылгьынчы, Мурат бла тюбешдим. Ол мени тюнене элтирге суйген жерине элтди. Анда алай иги эди, алай алапат, ёмюрюмю анда ётдюрюрге суйдюм. Тёгерекде жемиш терекле, бутакьлада бир тауушлукь чыпчыкьла дуняны сейирге алдырып жырлайдыла. Жаныуарла бир бирге чапмайдыла - мамырлыкь, берекет. Мында аладан сора да адамла жашайдыла, адамла десенг да - мёлекле. Алада зарлыкь, хыйлалыкь, уру дегенча затла чыртда жюрюмейдиле. Хар нелери да бирчады, биреуге болушлукь керек болса уа, барысы да хазырдыла. Мен, бу затланы кёрюп, мындагьы жашаугьа сейир этеме. Кьайдабыз, неди бу? Жаш айтханнга кёре, биз жаннетдебиз. Мен аны алгьадан окьуна кьалай ангылаялмагьанма? Хау, быллай жашау жаланда жаннетде боллукь эди, бери жолну унутмазгьа керекди.

Арта Мурат бла мен кѣп кере кѣйтханбыз ол тауушлукъ жерге, ол бизни кесине бекден-бек тарта эди. Кесим да билмей турганлай, мен Муратсыз болалмазлыгъымы ангыладым. Мен энди аны бетин кѣрнурге излемейме, андан эсе багъалы затын эсегенме. Бир затны уа терен ангылаганма, мен энди Муратсыз болаллыкъ туйюлме, анга ишек да жокъду. Башыма кѣркѣуулу сагъышла келедиле: ол жашаумдан тас болса уа, сау болалмай кѣлса уа? Мурат мени кесегимди, санларымдан бириди, адамны бир саны жетмесе уа, ол жашау туйюлдю - жаканымди.

Бир жол Мурат кеч болуп келди, мен кесиме жер тапмай турдум, арта жетди да, мудах ауаз бла айтды.

-Мени сизге кѣйттыргъа онгум барды.

-Ол алапатды, – деп, кѣуаннганымы букъдуралмай, ѳрге-ѳрге секиреме.

-Угъай.

-Нек, сен бери кѣйттыргъа суймеймисе? Мен сени ангылаялмайма.

-Мен арта кѣйтсам, аякъсыз боллукъма – ол асыры уллу багъады.

Андан эсе мында кѣлсам игиди.

-Кимге игиди?

-Хар кимге да. Сени бла кѣлып, бир хауа бла солур ючюн, мен неми да берлик эдим. Алай ол болмазлыкъ ишди, мен сени жашауунгу бузаргъа суймейме. Санга суймеклигим чексизди. . .

Олсагъатлай аны аякълары тутмай башладыла, тобукъларына турду.

-Не жашауну, не насыпны юсюнден айтаса? Сенсе жашауум, насып а - сени бла бир болмакылыкъ. Кѣйдан билесе кѣяулу боллугъунгу, аякъсыз кѣлсанг да, магъана андамыды? Мени жилимукъларым, жауун бла кѣатыш болуп, бетимден саркъадыла. Сен мени ючюн, кесинг ючюн жашаргъа керексе, Аллах санга жашау берген эсе.

Жауун кѣатыдан-кѣаты жауады, экибиз да жибигенбиз. Алайынлай элия урады да, кѣкню жарытады. Муратны бетин жапхан кѣп тошеди да, бети манга ачыкъ болады. Ийналмайма, алай ол мени таша суймеклигимди, юч жылны ичинде мен аны, кишиге билдирмей, букъдуруп турганма. О Аллах! Сени кючюнг чексизди!

Мен сескенип уянама, алыкъын кечди, жастыгъым а сууду. Танг кѣачан атарыкъды? Саусузла юйюне чабарыгъым келеди, мен аны тапмай амалым жокъду. Алай сагъат, манга эришгенча, тынч барады.

Танг белги бергенлей, саусузла юйюне жетеме, мени халымы кѣргенле даусуз отоугъа жибередиле. Медсестра тынгылауну басыпды, алай эсе, сауду. . . Башым хайранды, не этгеними билмейме. Чабып, отоугъа киреме, аны кѣзлери жабылыпдыла, сау адамгъа ушамайды.

- Мурат, - деп кычырама. Ол кѣзлерин ачады, жукъ да болмагъанча, ышарады.

Кѣз жашларым бла бирге насып черекча саркъады, ала кѣз жашла туйюл эдиле - жашауну, жангы юйюрню, насыпны умутлары эдиле - бизни муратыбыз.

Ол мында кѣлыргъа умутлуду, сау кѣлсын ансы, кѣлгъанына биз кѣйттырмайбыз, кѣлай да болсун. Биз ѳлюмню хорлагъан эсек, аурууну да хорларбыз. Суймекликни кючу чексизди. . .

Главланы Алан кѣчюргенди.

Бауур аурууладан болушлукъ

Жаш заманымда кюз артында, кышыда да женилирек кийинирек бек суйгенме. Аны хатасындан буйреклерими аурутханма. Артда уа азмаз сууугъуракъ болгъанлай, аурууум кьозгъалып къала эди, бютюнда бег а жаз башында.

Кёп заманны докторлагъа жюриуп, ала буюргъан дарманланы ичип тургъанма. Ала къауум заманнга болуша эдиле. Болмагъандан сора, кеси-кесими къолгъа алдым да, халкъ багъыугъа кёчдюм.

Ол амал а былайды:

Балауузну 10 гр. 200 гр. суугъа къошуп, булгъагъанлай, 15 минутну отда къайнагъынчы тутаргъа керекди. Ол сууугъандан сора, сюзюп, мияла адыргъа къуюгъуз. Аны холодильникде сакъларгъа керекди. Аш ашардан бир сагъат алгъа кюннге уллу къашыкъ бла юч кере ичигиз.

Стрептоцидни хайыры

Тамагъы ауругъан бу дарманны кюннге юч-тёрт кере бирер таблеткасын эмерге боллукъду. Дарман ачыды. Болсада ызындан суу ичерге жарамайды. Ол тамакъгъа чёкген дарманны жууса, аны хайыры боллукъ туююлду.

Стрептоцид тамакъ аурууладан болушханлыкъгъа, бауурлары, буйреклери ауругъанлагъа аны ичерге жарамайды неда жүреклеринден къыйналгъан адамлагъа. Аны ичген заманда бир-бирлени кёллери аман этерге, башлары ауургъа да боллукъду. Алай болса, стрептоцидни ичгенни къоюп, башха дарманнга кёчерге керекди.

Балаууз эм аны хайыры

Иги саулугъум бла узакъ ёмюрню жашагъанымы сылтауун балдан эм аны продуктларындан кёреме.

Балны сабий заманымдан ашап башлагъанма. Бир кесек уллуракъ болгъандан сора уа – балауузну. Артдан-артха уа бал чибинлени аякъларына къоннган гюл букъуну да (пыльца) хайырлана тебирегенме. Ол а адамны жүрегине, къан тамырларына, терисине да бек жарайды.

Башында сагъынылгъан продуктланы хайырындан бир заманда ауруп, доктор излемегенме.

Бир чай къашыкъ балны эм аллай бир да гюллени букъусун бирге къатышдырып ичип турама. Мени дарманым олду.

Тиш этигиз ауруй эсе

Тиш эти ауруп кыйналганла кепдюле. Аны да сылтауу аз туюлдою. Бек алгъа тиш докторгъа барып, аны сылтауун тохташдырыргъа керекди.

Къалай болса да, тиш этни къатдырыргъа бир амал юретеик. Эки чай къашыкъ мурсагъа бир стакан исси сууну къуюп, башын жабып, бир сагъат тутаргъа керекди. Ол адамны къан тамырларын къатдырады. Алай ол къанлары кетюрюлюп ауругъанлагъа жарамайды.

Муну бла тамагъынгы чайкъаргъа да болады.

Аш орунлары ауругъанлагъа

Кеп жылланы аш орунум ауруп, кыйналып тургъанма. Гара суула да ичгенме, бал да ашагъанма, санаториялада да солугъанма. Бираз себеп да бола тургъанды. Алай ауруу саулай кетмегенди.

Кезиулю кере врачлада саулугъуму тинтдирген заманда, аш орундан сора да чегилерими ауругъаны ачыкъланады. Аш орунуму мысты сууу (кислотность) мардасындан аслам эди. Ол акъкъалайны окъуна эритирге боллукъду дерча.

Врачла ханс дарманла бла багъыуну юсюнден да айтадыла. Аланы къайнатып, сууларын ичип тургъанма.

Бютюнда золототысячник зонтикийны энчилеп айтыргъа сюеме. Аны хайырындан ауругъан жерлерим сау болгъандыла.

Бу хансдан дарман былай хазырланады. Аны уллу къашыкъ бла бирине жарым литр къайнар суу къуюп, 10 минутдан а сюзерге керекди. Сора аны ашардан бир жарым сагъат алгъа стакан жарымы чакълы бирни кюннге юч кере ичерге керекди. Кесигиз кёрюрсюз кеп да бармай къаллай болушлугъу боллугъун.

Басмагъа ЖАБОЛАНЫ Асият хазырлагъанды

АТЛАРЫ

ПРОЗА

ТАУМУРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Хамза-бий. *Повестьден юзюк* 2

ТХАЗЕПЛОВ ХАСАННГА - 70 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Жерден – аламгъа. *Статья* 38
ХАСАН ТХАЗЕПЛОВ. *Назмула* 39

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ. Сейирсиндиртме сёзлюк 49

ЮБИЛЕЙ

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. «Адабиятыбызгъа бла маданиятыбызгъа кьуллукъ этиуде кёреме ишими кыйматын». *Ушакъ* 73
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. *Назмула* 78

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ ЖИГИТЛЕРИ

ГЕЛЯЛАНЫ ЛИЗА. Жюрегинде оту болгъан Муталиф. *Очерк* 84
АХКУБЕКЛАНЫ АСЛАН. Ата журтха кертичи. *Очерк* 88

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

БОТТАЛАНЫ МУХТАР. Жангоразланы Ибрагимге - 75 жыл. *Очерк* ... 94
КЪУЛБАЙ УЛУ АЛИЙ. Борчуна кертичи. 99

ПРОЗА

УЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. *Хапарла* 109
ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА. *Хапарла* 159
МУСА БЕКСУЛТАНОВ. Эшигинги ким кьагъарыкъды кечеде?
Хапар 164

АЛИМНИ ОЮМУ

УЛАКЪЛАНЫ МАХТИ. Халкъ эм заман. *Статья* .. 175

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ. Меценат. *Поэма* 177

БИЛЛЯЧА

МАГОМЕТ ГЕККИ. *Харфлыкь* 186

САГИД ЧАХКИЕВ. *Хапарла* 190

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. *Чамла* 197

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ. Ёхчеге соусуз. *Чам хапар*. 212

ЖАШ КЪАЛАМЛА

БОЛАТЧЫЛАНЫ АЛЬБЕРТ. *Назмула* 215

ШОМАХОВА ЗАЛИНА. Жауунну адамы. 217

САУЛУКЪ-ЭСЕНЛИК

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. *Халкъ дарманла* 221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (168)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по СМИ, общественным
и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батитова*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 03. 13. Формат 60 x 90 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2000 экз. Заказ №57. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланн-
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*
